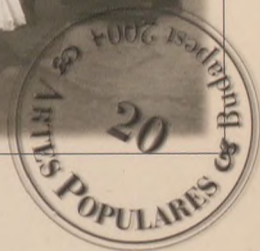


316.819

20/2004

# Szabad-e bemenni betlehemmel?











2012004 316.719

# Szabad-e bemenni betlehemmel?

ARTES POPULARES  
REVISTA DE INVESTIGACIÓN Y  
DOCUMENTACIÓN

Artes Populares 20.  
Enero 2004





20/2004

316.819

# Tartalom

## Szabad-e bemenni betlehemmel?

MAGYAR  
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
KÖNYVTÁRA

Artes Populares 20.  
Budapest 2004

# Szabad-e bemenni betlehemmel?

## Artes Populares 20.

Az ELTE BTK Folklore Tanszék évkönyve  
Yearbook of the Department of Folklore, Loránd Eötvös University, Budapest

ISSN 0139-4649

**Felelős szerkesztő**

Verebélyi Kincső

**A szerkesztésben közreműködött**

Geszti Zsófia

Pákay Viktória

**Szerkesztette és a borítót tervezte**

Gáspár Kinga

**A borítón**

a Néprajzi Múzeum

Ethnológiai Adattárának Fényképgyűjteményében található,

Ebner Sándor által 1929-ben készített,

59838-as leltári számú fotó

**Könyvterv és nyomdai előkészítés**

Gáspár Miklós

Kiadja az ELTE BTK Folklore Tanszék©

Felelős kiadó: Voigt Vilmos

Nyomta: Timp® Kft.

Felelős vezető: Cseh Tibor ügyvezető



# Tartalom

|   |     |
|---|-----|
| <i>Verebélyi Kincső:</i>  |     |
| Előszó .....  | 7   |
| † <i>Faragó József:</i>   |     |
| Betlehemes gyűjtéseim .....   | 9   |
| <i>Tátrai Zsuzsanna:</i>  |     |
| Tallózás a betlehemes játékok magyar néprajzi szakirodalmában ..... | 15  |
| <i>Verebélyi Kincső:</i>  |     |
| BetleHEMEZÉS Európában .....  | 27  |
| <i>Jung Károly:</i>   |     |
| Miért nevetnek a betlehemeseken? .....                              | 35  |
| <i>Tari Lujza:</i>  |     |
| Azonos és eltérő vonások a bukovinai betlehemesekben .....          | 45  |
| <i>Forrai Ibolya:</i>   |     |
| Csobánolás. A szokástól a színpadi látványosságig .....             | 59  |
| <i>Karácsony Molnár Erika:</i>                                      |     |
| A szentegyházi angyalbetlehemes .....                               | 81  |
| <i>Demeter Éva:</i>   |     |
| A marosvásárhelyi bábtáncoltató betleHEMEZÉS utóélete .....         | 91  |
| <i>Nagy István:</i>   |     |
| Kétnyelvű betlehemes játékok .....                                  | 103 |
| <i>Ambrus Vilmos:</i>   |     |
| A betleHEMEZÉS szerepe az identitás megőrzésében. ....              | 117 |
| <i>Szőke Anna:</i>  |     |
| A vajdasági betleHEMEZÉS sokszínűsége .....                         | 127 |
| <i>Geszty Zsófia – Pákai Viktória:</i>                              |     |
| Improvizáció és variálódás a tiszabökényi betlehemes játékban ..... | 139 |
| <i>Lanczendorfer Zsuzsanna:</i>                                     |     |
| A ménfői „nagy bötlehemes” .....                                    | 167 |
| <i>Geszty Zsófia – Pákai Viktória:</i>                              |     |
| A Nemzetközi Betlehemes Találkozók története .....                  | 177 |
| A Nemzetközi Betlehemes Találkozók résztvevői .....                 | 179 |
| A Nemzetközi Betlehemes Találkozók képei .....                      | 183 |





### Előszó

A betlehemezés Magyarországon, sőt Közép-Kelet Európában ma is gyakorolt népszokás. Mégis nagyon keveset tudunk róla. Mind a falusiaknak, mind a városiaknak azonban vannak emlékeik erről a szokásról, amely hagyományörző csoportok lelkes előadásaiban évről-évre, műsorra kerül. December hónapban immár több mint tíz éve vetélkedőt is rendez a Magyar Művelődési Intézet hazai és határainkon túli betlehemes csoportok számára. A betlehemes találkozókra már hónapokkal előtte készülni kezdenek a résztvevők. Ismert, hogy a Kárpátalján és Erdélyben is rendeznek már regionális találkozókat. A csoportok vezetői vetették fel azt az elképzelést, miszerint szükségük lenne olyan támpontokra, amelyeket szem előtt tarthatnának a betlehemes játékok előadására való felkészüléskor.

Bizonyos értelemben véve a betlehemezés amatőr színjátszás s az ilyen jellegű szakmismeretek is megnyugtató segítséget nyújthatnak majd számunkra. Ám a betlehemezés egyszersmind hagyományápolás is, s nem egy helyen valóban a feledés homályából, idős emlékezetéből bányásszák elő az előadni kívánt szövegeket. Sokszor megható az az igyekezet, ahogyan idősebb betlehemezők rekonstruálják a játék részleteit, az öltözékeket, kellékeket. Néprajzos szakemberek féltő figyelemmel követik a hagyományok felújításának útját, módját, a színpadra állítás ügyességét vagy otrombaságát.

Közművelődési szakemberek, tanárok, a hagyományápolás elkötelezettjei és néprajzosok évek óta tervezték olyan hasznos gyűjtemény összeállítását, amely a betlehemezés szokásának különféle megközelítését szolgálja éppen azzal a céllal, hogy a „régiségek” előadása, előbányászása – bármily lelkes törekvések vezéreljék is – nehogy a hamisítás útjára tévedjen.

Sajnos a néprajzi szakkutatás még nem tett le az olvasók asztalára egy olyan átfogó művet, amely megbízható tájékoztatást tudna nyújtani a betlehemezés szokásának történeti és formai kérdéseiről, a szövegek eredetéről, szerkesztési sajátosságairól. Ennek a hiánynak a pótlására több intézmény összefogásával került sor tudományos konferenciára 2003 decemberében, a Betlehemes találkozó alkalmával. A konferencia témája a betlehemezés gyakorlata volt. E konferencia anyagát adjuk most itt közre.

A karácsonyt megelőző időszakban több száz éve járnak fiatalok csoportjai a magyar falvakban, hogy házakhoz bekérve magukat, Jézus születésének történetét elmondják. Az előadást énekekkel, színjátékszerű játék-betéttel egészítik ki, s olykor még táncra is perdülnek.

A szokás történeti előzményei valószínűleg egyházi és iskolai színjátékokban keresendők: ám az előadások, táji variánsok sokfélesége mutatja, hogy az improvizációnak is nagy szerepe volt és lehet ma is. A szerzők közül többen is vállalkoztak arra, hogy egy-egy helyileg elterjedt változatot bemutassanak, elemezzenek. Egyik szerzőnk a ménfői (Győr mellett) betlehemes játék csupán néhányszor előadott változatát írja le, mivel e változatnál a tudatos szerkesztés tűnt figyelemre méltónak. A Magyarországon élő bukovinai székelyek betlehemezése zenei szempontból is nagyon jelentős, amellet, hogy kidolgozottságában talán ez az egyik legszebb és legtökéletesebb „népi színjátékunk”. Ugyancsak a bukovinai székelyek körében ismert karácsonyi népszokásnak nevezhető játék-forma a csobánolás. Forrai Ibolya ennek a szokásnak a betlehemezéssel való kapcsolatait kutatja, miközben foglalkozik a szomszédos országokban is ismert pásztorjátékok tematikájával is. Karácsony Molnár Erika (tanár és néprajzos kutató) egy székely-



földi betlehemes korosztályok szerinti változatait írja le és mutat rá arra, hogy a zene–ének–szöveg mozgás elemei hogyan egészítik ki egymást a fiatalok és az idősek betlehemes játékában. A kétnyelvűség problémájával foglalkozott Nagy István, aki Észak-Erdélyben a magyar, román, német nyelven előadott betlehemes játékok tartalmi és formai kölcsönhatásait mutatja be rendkívül érdekes példákkal. A határainkon túl élő magyarok körében a szokás megőrzésének és gyakorlásának az utóbbi évtizedekben nagyon megnőtt a szerepe, mivel a szövegek megtanulása a nyelv megőrzésében is fontos szerepet játszik. A régebbi játék-változatok felkutatása, adott falvakban az öregek kikérdezése, maga a betlehemes játék, mint szokás előadása erősíti a generációk közötti kohéziót. Természetesen a színpadi előadás azután a falu egésze előtt vagy nagyobb méretű találkozókon, esetleg külföldön, a nemzeti és helyi identitást fejezi ki és generálja is egyben. Demeter Éva a marosvásárhelyi bábtáncoltató betlehemezést mutatja be a fenti szempontból is, míg Geszti Zsófia és Pákay Viktoria a kárpátaljai Tiszabökényben az egyházbetlehem körülhordása divatjának alakulását követik nyomon, a résztvevők, az aktív és passzív szereplők szempontjait is érzékeltetve. Ambrus Vilmos a vajdasági Maradék falucska vegyes etnikumú lakosainak betlehemezéséről vázol fel képet, Szőke Anna pedig arról a gyakorlatról számol be, ahogyan ő maga készíti fel a vajdasági betlehemezős csoportokat a kicsiktől a hajlottabb korúakig.

Rendkívül sokrétű kérdés a szokás kellékének a betlehemeknek az eredete is. A karácsonyi jászol állítás első alkalma Észak-Olaszországban lehetett a XIII. században Assiszi Szent Ferenc kezdeményezésére. Azóta hosszú utat tett meg a karácsonyi Jézus születése- színhely, míg elért hozzánk. Nálunk is ismert a színpadszerű megoldás, némely helyen a viszonylag nagyméretű kivilágított templom. Verebélyi Kincső művelődéstörténeti keretbe illesztve mutatja be, hogy a kellék-betlehemek (tárgyainak) fő típusai hogyan alakultak ki Európában és hogyan jutottak el a magyar falusi gyerekek közé.

Ma már azt is mondhatjuk, hogy a hagyomány előadásának is kialakult a hagyománya. Az a kérdés, hogy milyen emberi, művelődési, és játék-igények alakították az elmúlt évtizedekben a betlehemes játékok megőrzését, maga is sok tanulsággal járó téma. A kötet tanulmányaiban akarva akaratlanul nagyon sok olyan adatot találunk, amelyek erről a folyamatról szólnak. Az előadás módját illetően rendkívül gondolatgazdag Jung Károly felvetése, aki azt vizsgálta, hogy a betlehemezés szokása keretében miért is kell nevetni az előadóknak.

A sokféle megközelítési irány hangneme mégsem eredményez tarkaságot, hiszen a szerzők mind gyakorlati, mind szakmai-elméleti tudásukat a betlehemezés hagyományának fenntartásában kívánják hasznosítani.

Azoknak, akik a szokás-kutatást illetően kívánnak tájékozódni afelől, hogy hogyan kerültek a betlehemes játékok a figyelem középpontjába, érdemes elolvasniuk Tátrai Zsuzsanna tudománytörténeti áttekintését.

Külön is megemlíttük az időközben elhunyt Faragó József visszaemlékezését arról, hogy pályája során hogyan és milyen körülmények között tudott a betlehemezéssel foglalkozni, illetve arról alkotott gondolatait publikálni. Faragó József felkérése a konferencián való részvételre annak idején azt a tiszteletet kívánta kifejezni, amelyet a folklorisztika egyik nagy magyar képviselője iránt éreztünk adott alkalommal a betlehemezés kutatásában tett lépései miatt. Nem sejtettük, ami ma már bizonyosság, hogy kötetünk tisztelgés az ő emléke előtt.



† Faragó József:

## Betlehemes gyűjtéseim

Brassói szülővárosomból 1940 augusztusában jutottam el először a háromszéki Uzonba. A *Római Katolikus Főgimnázium* hetedik éve után vakációztam, amint HESZKE Béla, fiatal francia tanárom, a későbbi jeles esztéta beajánlott Uzonba a jómódú TEMESVÁRY családhoz, hogy fiukat, iskolatársamat, a negyedik gimnáziumot végzett Jánost készítsem elő a közelgő román felvételi vizsgára, ugyanis akkoriban a tanulást az ötödik osztálytól a magyar gimnáziumokban is csak sikeres román felvételi után lehetett folytatni.

Uzon Brassótól 24 km-re esik a székely körvasúton észak felé, az utána következő háromszéki megyeszékhelytől, Sepsiszentgyörgytől mindössze 8 km-re. Uzoni tartózkodásom diákéveim szép emlékei közé tartozik. Egyebek közt János tanítványommal és a két évvel fiatalabb Gergely öccsével, valamint a velük egykorú szomszéd TUTSEK Jánossal életre szóló barátságot kötöttem. Sajnos, hármuk közül az élők sorában ma már csak az utóbbit tisztelhetem Budapesten.

Augusztus 30-án délután-este a budapesti rádió megrázó történelmi eseményt sugárzott: a II. Bécsi Döntés az utóbb Észak-Erdélynek nevezett országrészt Romániától Magyarországhoz csatolta. A román felvételi vizsgára való előkészítés így tárgytalanná vált, hiszen tanítványom a gimnáziumot már nem a romániai Brassóban, hanem a Magyarországnak ítélt Sepsiszentgyörgyön fogja folytatni, ott pedig nem lesz szükség román felvételre. Másnap reggel a legelső vonattal hazaindultam, és sohasem felejttem el, hogy a Bukarest és Brassó felől szembejövő vonatok lépcsőin is fürtökben lógtak a székelyek, akik a döntés hírére azonnal hazaindultak. Lassuló ütemben ez folytatódott két héten át, amidőn az új magyar-román határ lezárásával a szabad utazás véget ért.

Az én nagy gondom az volt, hogy miután egy év múlva érettségiztem, folytatólag magyar egyetemre, közelebbről néprajz szakra mehessek, Romániában ugyanis nem volt magyar egyetem. Ezért családunk úgy döntött, hogy édesapámmal a két hét során húzódjak át Magyarországra, öcsém és édesanyám pedig egy későbbi, csendesebb időben, miután mi megteremtjük az új otthont, utánunk jönnek. Első lépésként egy falusi szekérrel és kevés cókmokkal Felsőrákosra, édesapám Ferenc öccséhez és családjához siettünk.

Nehéz napokat éltünk. Édesapám heteken át kísért állásért bolyongva, végül Székelyudvarhelyen kapott férfitrabó bér munkát, de hányattatásai során úgy meghűlt, hogy a székelyudvarhelyi kórházban nem tudták életét megmenteni. Én csak halála és temetése után kaptam meg a szomorú hírt a sepsiszentgyörgyi *Székely Mikó Kollégiumban*. Magam ugyanis, előbb kissé anyai nagyanyámnál Oklándon időzve, majd a székelyudvarhelyi *Római Katolikus Gimnáziumban* próbálkozva, sok gyalogos hányattatás után Sepsiszentgyörgyön állapodtam meg, ahol a *Székely Mikó Kollégiumban* több brassói osztálytársamra és számos iskolatársamra találtam.

Soha el nem múltó hálával gondolok a *Mikó Kollégium* igazgatójára, DEMETER János tanár úrra, néhai Eötvös-kollégistára, aki a székelyudvarhelyi kórházról kapott hivatalos levél alapján édesapám halálát tapintatosan próbálta közölni velem, és kitörő sírásomban igyekezett megvigasztalni. Ezen túlmenően a Kollégiumnak nemcsak az érettségi előtti utolsó tanévben voltam ingyenes bentlakó tanulója, hanem egyetemi éveim vakációira is meghívott, hogy mivel haza nem mehetek, legyek a vendégük a többi dél-erdélyi „menekült” diák között. Midőn rövid idő múlva Székelyudvarhelyre vetődtem, édesapám sírját már nem sikerült megtalálnom.



Brassói otthonomtól országhatárral elzárva, 1940–1944 között a *Székel Mikó Kollégiumban*, valamint Uzonban Temesváryéknál és Tutsekéknél találtam második otthonra. Egyetem éveim alatt, a vakációkban sokszor vettem igénybe vendégszeretetüket, és ez arra is lehetőséget adott, hogy megkezdhessem tudományos pályám első jelentősebb néprajzi gyűjtőmunkáját. Azokban az években Háromszéken összesen 22 faluban gyűjtöttem: a sepsiszentgyörgyi *Székel Nemzeti Múzeumnak* néprajzi tárgyakat, a magam számára népköltészetet. Apróbb gyűjtéseim közül azok, melyek a közelgő háború során nem pusztultak el, sepsiszentgyörgyi tanáromnak, dr. KONSZA Samunak *Háromszéki magyar népköltészet* című, 1957-ben megjelent, általam szerkesztett nagy gyűjteményében láttak nyomdafestéket. Mindezeknél jelentősebb volt azonban betlehemes gyűjtésem 1942 és 1943 karácsonyán Uzonban, nehéz körülmények között, az új magyar-román határtól mindössze néhány kilométernyire, katonaságtól elárastott területen. 1943 karácsonyán a viharos időjárásban a fényképfelvételeket az akkor még amatőr Tutsek Jánosnak köszönhettem.

Kétszeri gyűjtőutam 1942 és 1943 karácsonyán már jelezte, hogy nem olyan kurta szövegközlésre kívánok szorítkozni, miként korábban általános gyakorlat volt, hanem a népeletbe ágyazva igyekszem bemutatni nemcsak a játék pusztá szövegét, hanem a játék életét is. Ezért 1944 karácsonyán a harmadik kiszállásra készültem, de a rajtunk átvonuló háború zűrzavaraival, főként pedig egyéni sorsom súlyos megpróbáltatásai ezt lehetetlenné tették. Szovjet katonának ugyanis a Kolozsvár elfoglalása utáni napokban házról házra járva vagy az utcán több ezer kolozsvári, kizárólag magyar férfit fogdostak össze: némelyiküket pizsamában húzták ki az ágyból. Miután a kolozsvári börtönt napok alatt színültig töltöttük, erős fegyveres kísérettel gyalog Tordára hajtottak, ott ötvenesével marhavagonokba zsúfoltak és minduntalan megállva kelet felé indultunk, hogy a szembejövő, nyugat felé siető szovjet katonavonatokat a gyors előrehaladásban ne akadályozzuk. WC nélkül, ivóvíz nélkül és bármi olyan edényféle nélkül, amelybe esetleges vizünket és ételmünket elfogyaszthattuk volna, előbb Brassóban álltunk meg, de ott a hadifogolytábor oly zsúfolt volt, hogy több ezrünket nem tudták befogadni. Ezért a moldvai Foksányban állapodtunk meg néhány napra, hogy onnan a már megközelített Szovjetunió felé vigyének kényszermunkára, nem egyet közülünk a halálba.

Barátommal, a jeles költő Kiss Jenővel életünk kockáztatása árán innen szöktünk meg egy sötét éjszaka, majd a nagy hidegben a nyakig érő Putna folyón ruhástól átgázolva, egy héten át éjjel-nappal bujkáló gyaloglással, a Keleti-Kárpátokon átvergődve Kovásznára érkeztünk, ahol végre otthonosan éreztük magunkat.

Gyötrelmes utazásunk történetét, megköszönve az egyszerű moldvai román emberek segítségét is, akik a román és az orosz hatóságok elől rejtegettek, Kiss Jenő írta meg az egyik legszébb könyvében: *Ithaka messze van*.<sup>1</sup> Vallomás helyett krónika. A könyvet a szovjet rendszer idején csak kéziratban népszerűsíthettük, s jó negyven év múltán, a kommunizmus bukása után, 1992-ben jelent meg nyomtatása Kolozsváron az *Erdélyi Szépművés Céh* kiadásában.<sup>2</sup>

1944-es karácsonyi gyűjtőutamam tehát elfújta a történelem vihara. 1945 elején, amidőn doktori disszertációm az uzoni betlehemezésről írni kezdtem, egy 1945-ös harmadik karácsonyi gyűjtés tervét melengettem, ez azonban szintén a történelem áldozata lett, Észak-Erdélynek Romániához való visszacsatolása után ugyanis nem lehetett tudni, hogy az esetleges átszervezendő vagy megszűnő kolozsvári *Ferenc József Tudományegyetemnek*, amelynek harmad-negyed-

<sup>1</sup> Kónsza S. 1957.

<sup>2</sup> Kiss J. 1992.



évesen már nemcsak diákja, hanem gyakornoka is voltam, hogyan és meddig lesz jogában doktori címet adományozni. Ezért doktoráltató professzoraim tanácsára 1945. május 29-én Uzoni betlehemes című, saját kezűleg gépelt doktori disszertációm példányait átadtam a rektori hivatalnak, hogy mindenik doktoráltató professzorom elolvashassa. Aligha volt rá példa, hogy a körülmények hatása alatt mily páratlanul gyorsan, mindössze négy nap múlva, június 2-án sor került doktori szigorlatomra: magyar néprajz főszakból GUNDA Béla professzor úrnál, magyar irodalomtörténet és magyar nyelvészet szakokból GYÖRCY Lajos és SZABÓ T. Attila professzor uraknál, akikben korábban is, majd halálukig atyai jóbarátokra és pártfogókra leltem.

A szigorlaton a legmagasabb *summa cum laude* fokozatot nyertem, de a doktori diplomám már jelezte az új világ kezdetét, ugyanis azt nem a Ferenc József, hanem a *Kolozsvári Magyar Tudományegyetem* állította ki.

A disszertáció kiadását Gunda Béla tervezte az *Egyetem Néprajzi Tanszékének* általa alapított és szerkesztett *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* című kiadványsorozatában. Összesen kilenc száma jelent meg, én ezek közt hárommal szerepeltem: *Ismeretlen KRIZA életrajzok* (1943)<sup>3</sup>, *A tánc a mezőségi Pusztakamaráson* (1946)<sup>4</sup> és *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson* (1947)<sup>5</sup>. A kilencedik szám után az Uzoni betlehemes következett volna, miként a sorozat előbbi kötetének hátlapján a szerkesztő bejelentette, ekkor azonban jelentős változás történt: 1948-ban a román tanügyminisztérium felmondta a *Ferenc József Tudományegyetemről* maradt magyar állampolgárságú tanszeméllyezettel kötött szerződéseket. Gunda Béla visszatért Magyarországra és a Debreceni Egyetemen nyert professzori kinevezést, ahol haláláig (1994) nemzetközileg elismert nagy tudományos pályát futott be, és többek között a *Magyar Tudományos Akadémia* is tagjai közé választotta. Szerződésének felbontása szinte szerencsésnek mondható, mert ugyancsak 1948-ban a romániai egyetemeken megszüntették a néprajz szakot, és csak 1991-ben indították újra. Gundának tehát Kolozsváron nem lett volna katedrája.

Így az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányoknak* magva szakadt, magam pedig, egyetlen kéziratos példány nélkül, lemondtam arról, hogy doktori disszertációm valaha is nyomdafestéket lásson. Elvben az Egyetem irattárában meg kellett volna lennem, de a Ferenc József helyébe újonnan alapított *Erdélyi Magyar Tudományegyetem* kiköltöztetése a Farkas utcai főépületből egy volt középiskolai sétatéri épületbe, majd 1959-ben beolvasztása a román *Babeş Egyetembe Babeş-Bolyai* néven, olyan átszervezéseket, átrendezéseket igényelt, amelyeknek során kéziratom talán megsemmisült vagy hozzáférhetetlenné vált.

1945 telén a betlehemes gyűjtést tovább folytattam egy merőben más néprajzi környezetben: a mezőségi Pusztakamaráson. A karácsonyi és újévi ünnepeket az akkor még középiskolás barátom, a később neves íróvá nőtt SÜTŐ András családi otthonában töltöttem. A betlehemes játékban ő maga is részt vállalt, majd negyedszáz év múlva *Anyám könnyű álmot ígér* című naplójegyzeteiben (1970)<sup>6</sup>, nevemre és tanulmányomra akként hivatkozva, hogy „bevonultunk a folklór-tudományba”, felújította és új részletekkel árnyalta emlékeinket. 1946 karácsonyán ezt a tanulmányomat újabb megfigyelésekkel gazdagítottam.

Pusztakamarási gyűjtésemből két jelentős tanulmányom látott rövidesen nyomdafestéket: 1946-ban *A tánc a mezőségi Pusztakamaráson*, a már említett *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok*

<sup>3</sup> Faragó J. 1943.

<sup>4</sup> Faragó J. 1946.

<sup>5</sup> Faragó J. 1947a.

<sup>6</sup> Sütő A. 1970.



sorozatának 7. köteteként<sup>7</sup>, majd 1947-ben *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson*, terjedelmileg most már önálló kis kötet, az idézett sorozat 8. számaként<sup>8</sup>.

Újabb év múlva, 1946 karácsonya ismét új gyűjtőterületen, Csíkban talált. Ezúttal az ünnepeket korábbi egyetemi szobatársam, a későbbi jeles irodalomtörténész, az azóta rég elhunyt KOCZIÁNY László vendégeként tanári otthonában, a csíksomlyói ferences kolostorban töltöttem. Innen jártunk ki nap mint nap a közeli Csíkcsobotfalvára, és e gyűjtésem eredménye a *Betlehemezés Csíkcsobotfalván* 1946-ban című tanulmányom az *Ethnographia* 1979-es évfolyamában jelent meg.<sup>9</sup> Egy jelenkori gyűjtés élén szokatlan évszámossal azt szerette volna hangsúlyozni, hogy a folklórjelenségeket és folyamatokat nemcsak térben, hanem időben és az idő múlásában is pontosítani kell.

A szakkritika mind pusztakamarási, mint csíkcsobotfalvi gyűjtésemet dicsérettel fogadta, s a munkát már csak ezért is szívesen folytattam volna, ám a második világháború után a további betlehemes kutatásra sajnálatosan pontot kellett tennünk. Az erőre kapott és egyeduralgódóvá vált kommunista rendszer ugyanis hadat üzent nemcsak az egyházaknak meg a papságnak, hanem mindenféle vallásos gyakorlatnak is. A vallásos jellegű népszokásokat hatóságilag betiltották, és – szorosan tárgyunknál maradva – nemcsak a betlehemjárásnak, hanem a betlehemes játékok gyűjtésének és tanulmányozásának is véget vetettek.

Ilyen körülmények között mindössze két cikket sikerült közölnöm a tiltott témából: *Alkalmi kántálók Sepsiszentgyörgyön* 1946 karácsonyán az *Ethnographia* 1948-as évfolyamában<sup>10</sup>, valamint *Betlehemezés és társadalmi ellentét az Utunk* ugyancsak 1947-es 25. számában<sup>11</sup>.

Folytatólag az összes erdélyi magyar néprajzost számba véve, jó negyven éven át, a romániai kommunista rendszer 1990. évi bukásáig mindössze három további címet sikerült még azonosítanom. Egyik ANTAL Árpád kitűnő kis tanulmánya 1947-ben *A társadalmi szervezet befolyása egy székely falu betlehemes játékára* címmel az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* utolsó, kilencedik számában<sup>12</sup>, a második 1958-ban KOVÁCS Ferenc Iratosi kertek alatt című Arad környéki gyűjteményében<sup>13</sup>, a harmadik 1980-ban GAZDA Klára *Cyermekvilág Esztelneken* című háromszéki monográfiájában<sup>14</sup>.

Mivel betlehemes játékokat publikálni nem lehetett, arra gondoltam, hogy legalább a gyűjtésünkkel ne maradjunk adósok, ezért az erdélyi magyar irodalomtanárokkal levelezésbe fogtam, hogy a téli szünetekben diákjaikkal betlehemes játékokat gyűjtessenek. Az eredmény nem maradt el, de negyven-ötven év múltán részletei elmosódtak emlékezetemben, magukkal a játékokkal pedig, mint látni fogják, nem tudok elszámolni. Arra emlékszem, hogy a zilahi *Wesselényi Kollégium* néhai jó tanárától, TATÁR Gyulától tizenöt-húsz játékot kaptam, s mivel akkor *Folklor Intézet* még nem volt, a magam és mások összes gyűjtéseit egy irattartóban, egyszobás kis lakásunk könyvespolcán egy sor könyv mögé rejtettem. Egy későbbi kihallgatás során a szekuritáté szememre vetette, hogy lakásomban betlehemes játékokat „raktároztam” („ați depozitat”) és természetesen elkobozták. Megúsztam egy politikai dorgálással, mert például később a bukaresti Folklor Intézetben az egyik kutató állását azért vesztette el, mert egy népi táplálkozási kérdőív alapján a karácsonyi, meg az ünnepi eledelre is rá mert kérdezni.

<sup>7</sup> Faragó J. 1946.

<sup>8</sup> Faragó J. 1947a.

<sup>9</sup> Faragó J. 1949.

<sup>10</sup> Faragó J. 1948.

<sup>11</sup> Faragó J. 1947b.

<sup>12</sup> Antal Á. 1947.

<sup>13</sup> Kovács F. 1958.

<sup>14</sup> Gazda K. 1980.



Az 1980-as évtized elején, közel negyven évvel doktori disszertációm után (a pontos időre már nem emlékszem) váratlan esemény történt: Kovács József történész barátom, egyetemi éveink alatt a *Gábor Áron Diákotthonban* szobatársam, 1976–1984 között a *Babeş-Bolyai Egyetem* protektora, kezembe nyomta az Uzoni betlehemes valamelyik egyetemi levéltár mélyén lappangó és előkerült példányát, sajnos a dallammellékletek nélkül, amelyek végleg elveszettek látszanak. Ezeket annak idején a szintén Brassóból Kolozsvárra szakadt zenetanárom, JÁNOSY Ferenc úr volt szíves átnézni és sajtó alá rendezni. Gunda Béla és Szabó T. Attila professzor urak állandó biztatása és támogatása mellett itt a helye azt is megemlítenem, hogy dr. SÁNDOR Gábor akkor végzett és nemsokára elhalálozott fiatal nyelvész barátom nagy türelemmel ellenőrizte a nyelvjárási szövegek betű szerinti hűségességét, az ugyancsak Brassóból Kolozsvárra került PAPP Imre úr, román tanárom pedig sok hozzájárulással és leleménnyel segített az anyagban előforduló romlott román szövegek megfejtésében.

A kézirat szerencsés felbukkanását nem követte a kiadás, hiszen a *Néprajzi Társaság* csak 1990-ben indult újra, és miként jeleztem, még mindig a kommunista rendszerben élünk, több mint negyven évi pótolhatatlan úrt támasztva a néprajzi oktatásban és kiadásban. Így az *Uzoni betlehemesre* nem volt kiadási lehetőség, és tovább folytatta kéziratosa életformáját.

Újabb húsz év múlva, nyolcvanadik születésnapom közeledtével a *Kriza János Néprajzi Társaság* elnöke, POZSONY Ferenc felajánlotta kiadását. A lehetőséget köszönettel elfogadtam, és így jelent meg az Uzoni betlehemes a *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* című sorozat 2001. 1–2. számaként<sup>15</sup>, ötvenhat évvel a doktorátus után a dallamok nélkül, de egyébként is torzón, hiszen a tervezett 1944-es és 1945-ös gyűjtőútjaim nem valósulhattak meg, tehát nem olyan disszertációt írtam, amilyent szerettem volna, s amilyent egy csendesebb életben meg is valósíthattam volna. A dallamokra vonatkozó néhány kutatási utalást bennehagytam a szövegben, mert ezeknek a mellőzése átdolgozást igényelt volna, azonban a kéziratban egy szót sem változtattam, tudva, hogy egy olyan folklórtörténeti munkáról van szó, amelyet nem lehet jó fél évszázad múltán újabb szempontokkal keverni-vegyíteni. Mindössze a címbe illesztettem be a két évszámot (*Uzoni betlehemes 1942-ben és 1943-ban*), hadd legyen első látásra felismerhető, hogy nem mostani, hanem egy történeti tanulmányról van szó.

Ez az én betlehemes trilógiám története, amelyhez hasonló aligha van még egy a magyar néprajztudományban. Talán azért is szabad legyen megjegyezni, hogy egy ifjú néprajzos 25 éves koráig anyagát mind a háromnak összegyűjtötte, megírta és kiadta. Meglett fejjel sincs miért pirronkodnom miatta, sőt korai társadalomnéprajzi szemlélete miatt kissé büszke is vagyok rá. Ismeretes, hogy a betlehemi gyűjtéseink legnagyobb része megelégszik a szöveg pusztá lejegyzésével, közbe-közbe egy-egy mondattal a játékosokról és játékuokról. Én mindenik mondat helyett egy-egy fejezetet írtam: mindent igyekeztem megörökíteni, ami a játéknak a hagyományban való mozgását, életét jellemezte. Bizonyosságul hadd idézzem az akkori tanulmány néhány fejezetének címét: *Az uzoni betlehemezés nyomai, A csíkszépvízi játék meghonosodása, Szereplők és szervezők, Jelmezek és kellékek, Szerepek, Anyagi és szellemi javak, Házról házra, faluról falura, Színjátszó művészet, A betlehemes szövege.* Vagy a mezősegyi gyűjtésből: *A nagyenyedi játék meghonosodása, Iskola, templom, palota, Készülődés, házalás, Játékosok, szerepek, Jelmezek, kellékek, Újabb megfigyelések 1946-ban.* És így tovább a csíksobotfalvi gyűjtésben is, összesen 160 lap terjedelemben.

<sup>15</sup> Faragó J. 2001.



Irodalom

ANTAL Árpád

1947 *A társadalmi szervezet befolyása egy székely falu betlehemes játékára.* Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 9. 58–68. Kolozsvár

FARAGÓ József

1943 *Ismeretlen Kriza életrajzok.* Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, Kolozsvár

1946 *A tánc a mezősegi pusztakamaráson.* Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 7. Kolozsvár

1947a *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson.* Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 8. Kolozsvár

1947b *Betlehemezés és társadalmi ellentét.* Utunk 25. sz.

1948 *Alkalmi kántálók Sepsiszentgyörgyön 1946 karácsonyán.* Ethnographia. 123–125

1979 *Betlehemezés Csíkcsobotfalván.* 1946-ban. Ethnographia LX. 222–236.

2001 *Uzoni betlehemes 1942-ben és 1943-ban.* Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője 1–2.

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó

KISS Jenő

1992 *Ithaka messze van...* Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh

KONSZA Samu

1957 *Háromszéki magyar népköltészet.* Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó

KOVÁCS Ferenc

1958 *Iratosi kertek alatt.* Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó

SÜTŐ András

1970 *Anyám könnyű álmot ígér.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó



Tátrai Zsuzsanna:

## Tallózás a betlehemes játékok magyar néprajzi szakirodalmában

A magyar néprajzi szakirodalomban folyamatos érdeklődés mutatkozik a betlehemes játékok iránt, elsősorban az *Ethnographia*, valamint a táji-, helyi- és szokás monográfiákban. A betlehemesekkel foglalkozó szakirodalom összefoglaló szócikkei a *Néprajzi Lexikonban* jelentek meg.

A további kutatás számára gazdag forrásanyagot szolgáltathatnak az adattárakban és kéziratárakban lappangó anyagok, a betlehemes játékokat megörökítő néprajzi filmek, fotók és hangzó anyagok. Részletkérdésekben kiegészítő információkat adhatnak a *Néprajzi Atlasz* betlehemesekkel foglalkozó térképlapjai.

Az *Ethnographia* a XIX. század végén több közlés jelent meg egy-egy betlehemes táji változatából. Ezeknek közös jellemzői, hogy sok bennük a pontatlanság: nincs pontos helynév megjelölés, nincsenek kották, hiányosak a szokáscelemeknyre, a betlehemre vonatkozó leírások. A betlehemes játékok helyi elnevezését sem ismerhetjük meg, vagy csak sejtéseink lehetnek. ISTVÁNFY Gyula a mátraaljai palócoknál arról panaszkodik, hogy a szokás már nem él olyan élénken, mint 50–60 évvel azelőtt: „mintha csak a modern civilizáció kezdené kiirtani belőlük a patriarchális idők vallásos buzgalmát.”<sup>1</sup> Kováts S. János a répcevidéki népszokások kapcsán ugyancsak a szokások pusztulására, kopására hivatkozik.<sup>2</sup> NAGY József karácsonyi pásztorjátékot közölt Vas megyéből 1903-ban. A forgatókönyvszerű leírásban olvashatjuk: „Ézelőtt húsz-harminc évvel már egy-két héttel karácsony előtt „járták a Betleent”. Négy serdültebb suhancz így faluról falura járva, nem ritkán jelentékeny összeget gyűjtött össze. Hármon fehér szűr és fekete báránybórsüveg, kezükben csörgős bot volt. Közülük kettő a Maksus és a Titeris nevű pásztor, ócska bundadarabból fekete szakállat és bajuszt, a harmadik, az Öreg, fehér báránybórból bajuszt és szakállt viselt. A negyedik az Angyal volt, aki a „betlent”, illetőleg a templomot vitte. – Újabb időben azonban inkább a fiatalabb suhancok járnak, de falujokból ki nem mennek: az általuk előadott pásztorjáték is egyszerűbb és rövidebb.”<sup>3</sup> A korai leírások között kell megemlíteni, hogy LÁSZLÓ Elek a csíki székely népszokások között teljes terjedelemben közölt betlehemest.<sup>4</sup>

SEBESTYÉN Gyula 1906-ban az *Ethnographiában* olyan gondolatokat vetett fel a bábtáncoltató betlehemes kapcsán, melyek a későbbi kutatás számára sokáig meghatározóak, illetve vitatottak lettek. Ez a tanulmány a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* akkor még készülő dunántúli kötetéből mutatóként jelent meg. Sebestyén Gyula nemcsak az addigi leírásokat vette számba, hanem a szokás eredetével kapcsolatos kutatásairól és feltevéseiről is számot adott, pl. a betlehemesek öltözékét és készségeit a regőlésből való átvételnek tartotta. „Tapasztalataink szerint a nyugati és déli határvármegyék regőlő területének túlnyomó részén a betlehemezés már egészen kiszorította a pogány eredetű ősbibb népszokást.”<sup>5</sup> A hordozható betlehemet egyházi ere-

<sup>1</sup> Istvánffy Gy. 1891. 388.

<sup>2</sup> Dr. Kováts S. J. 1892. 76–79.

<sup>3</sup> Nagy J. 1903. 426.

<sup>4</sup> László E. 1896. 389–397.

<sup>5</sup> Sebestyén Gy. 1906. 101.



detűnek tartotta, és ebből vezette le a bábos betlehemest, melyet miután a XVII. században minden templomból kitiltottak, a világi papok a templom előcsarnokaiban, a barátok a kolostorok kapui előtt állították fel, a szegényebbek házról házra hordozták. A felső-magyarországi kereskedővárosokban a látványosságot maga a város szervezte. Ezért nevezték Lőcsén, Késmárkon, Német Lipszén a városház utcát színház utcának. Lőcsén 1698-ban a városháza egyik elfalazott üregéből került el a faragott betlehemi jelenet, melyet a XV. században faragott Lőcsei Pál, – Sebestyén véleménye szerint – nem templomi, hanem városi misztérium előadás céljára.<sup>6</sup>

A templomból kitelepített alakoskodásban rendszerint a városi tanintézetek és az iparos céhek vettek részt. Ugyanakkor arra is példát hozott, hogy a templomban és azon kívül egyaránt adtak elő betlehemest, pl. a Nyárád-mentén, Maros-Torda vármegyében.<sup>7</sup> Nemzetközi összehasonlítással próbált következtetéseket levonni a bábtáncoltató figurákkal, a betlehem alakjával, a pásztorok idegen elnevezésével kapcsolatosan is.<sup>8</sup>

Az 1920-as években az *Ethnographia* RELKOVIC Davorka Jászkarajenő és Jászsalsószentgyörgyről közölt betlehemest.<sup>9</sup> Sebestyén nyomán próbálkozott némi összehasonlító anyaggal és a játékok bizonyos mértékű rendszerezésével, oly módon, hogy megkülönböztette a „köszöntő mondás”-t és „misztérium drámá”-t.<sup>10</sup> Varga Ignác a Vas megyei Vép község folklóráját, s ezen belül a pásztorjátékot bemutató cikkében megismételte a már korábban is hangoztatott véleményt, miszerint a szokás elhalóban van.<sup>11</sup> Hasonlóan nyilatkozott 1926-ban a T. I. aláírással megjelent írás: „Ezelőtt 3–4 évvel még nagyon elterjedt szokás volt a karácsonyi bábtáncoltató „betlehem” egész Somogyban.” „Egyes helyeken, kisebb falukban még most is járnak házról házra karácsony előestéjén.” A gondos közlés részletesen bemutatja a lengyeltóti két tornyos betlehemet, a bábokat, a szokás menetét.<sup>12</sup> 1929-ben ÉBNER Sándor a mezőkövesdi matyók betlehemezését írta le fényképekkel, rajzokkal illusztrálva. Nagy előrelépés, hogy a dallamokat kottával lejegyezve közölte. A matyók betlehemi pásztorjátékának nevezett szokásáról megállapította, hogy az egykor felnőttek szokását a szentistváni matyóknál cigánygyerekek, a mezőkövesdi matyóknál a lányok vették át. „Nagyon valószínűnek tartom, hogy a matyó betlehemes pásztorjáték a régi emlékektől megtisztult játék, amelyet az egri egyházmegyének rendeletei előmozdítottak, de még ebben az alakjában is sok eredetiséget mutat régi gyermekjátékokra emlékeztető dallamaival, s különösen népies hangzású befejező búcsúzó soraival.” Ébner Sándor a szöveg, a dallam, a játékcselekmény, a maszkok tekintetében is korrekt leírásra törekedett.<sup>13</sup>

N. BARTHA Károly szatmárcsekei bábtáncoltató betlehem leírásában, 1933-ban képek, ábrák, kották egyaránt szerepelnek. Sebestyénre hivatkozva írta, hogy „A magyar betlehemes játékok ősi formája: a bábos vagy bábtáncoltató betlehem már csak ritkaságszámba menően lelhető meg élő népszokásaink között.” A tanulmányban ábrát közölt a betlehem szerkezetéről, rajzokat a bábokról, a betlehemesek felszereléséről. Fényképen láthatjuk a bojtárok táncát, azt, amikor a Heródes fejét leüti a halál, és azt is, amikor a Kismiklós gyertyáralvót kér. Részletes leírást ta-

<sup>6</sup> Sebestyén Gy. 1906. 102–104.

<sup>7</sup> Sebestyén Gy. 1906. 104–105.

<sup>8</sup> Sebestyén Gy. 1906. 105–106., 109–112.

<sup>9</sup> Relkovic D. 1922. 74–77.

<sup>10</sup> Relkovic D. 1922. 74–76.

<sup>11</sup> Varga I. 1920–1922. 95–96.

<sup>12</sup> T. I. 1926. 40–44.

<sup>13</sup> Ébner S. 1929. 48–52.



lálunk az élő szereplők öltözetéről és a bábokról. A játék szövege és dallama kottával, illetve a játékcselekménnyel együtt szerepel a leírásban. Arra is utalt, hogy „Úribb háznál azonban illemből nem ezt az adománykérő éneket szokták előadni, hanem a „Mennyből az angyal...” kezdetű közismert karácsonyi éneknek első két versét.” A gyűjtésben és a feldolgozásban segítők felsorolásából világosan kitűnik, hogy a betlehemes játékok eredményes gyűjtése és feldolgozása mindenkor komplex feladatot igényel.<sup>14</sup>

Az 1940-es évektől a tudatos gyűjtés és feldolgozás új szakasza kezdődött. BENEDEK András–VARGYAS Lajos terjedelmes tanulmányban adták közre az istenesi székelyek betlehemes játékát. A Bács megyei Istenesen jegyezték le a játékot a bukovinai Istensegítsről odatelepipített székelyektől. A szokásközlés mellett a tanulmányban az iskoladráma befolyásával, a román hatásokkal is foglalkoztak. Megállapították, hogy „A szövegvariánsok egybevetése alapján annyi valószínűnek látszik, hogy játékunk nem távolodott nagyon el attól az erdélyi összövegtől, amely még valamikor a kivándorlás előtt (1780) íródhatott, talán Csíksomlyón.”<sup>15</sup> Feltételezték, hogy az összöveg versben íródott és egységes hangulatú lehetett. Legkülönösebb jelenetnek a szálláskeresést tartották, ahol a király alakja nem felel meg a nyugat európai „böse Wirt” alakjának, mert beereszti a szent párt és üdvözli Józsefet. A nyugat európai változatokban végig elutasító a magatartása, és ő megy ki, mielőtt színre lépne József és Mária. Valószínűsítették, hogy e magyar szerző a német játékból kihagyott egy jelenetet, illetve összeolvasztott. A konkrét játék kapcsán megállapíthatták, hogy különböző rétegek rakodtak egymásra. Például, a gyűjtés idején a játékvezető beillesztett egy odaillőnek tartott éneket, amit a karéneken tanult. Ilyen tudatos betoldásokat korábban senki sem figyelt meg. Újkeletű változtatásnak látták azt is, hogy Máriát és az Angyal szerepét lányok játsszák, régen csak fiúk szerepelhettek. A játékcselekmény mozanatainak, gesztusainak eredetére vonatkozó kutatásokat is végeztek, pl. a pásztorok körben járására, a Furulyás és az Öreg elhomályosult párviadalára, a botra ülésre vonatkozóan. Miután az Angyal ébresztője és a pásztorok köszöntője az ország többi részén is ismert, ebben sejtik a legősibb formát. A karácsonyi kántálásból eredeztetik a betlehemezést: „Az első karácsonyi kántálók valószínűleg jelmez nélkül indultak útjukra, s céljuk többek közt az is lehetett, hogy bizonyos karácsony körüli pogány alakoskodókat kiszorítsanak. A két szokás összeolvadt. A mítikus állatfigurák megtartották viseletüket, s talán különös beszédmódjukat, de elhagyták régi mondókáikat, és betlehemi pásztorokká szelídültek. Hogy ez a pogány szokás miféle lehetett, nem tudjuk. Nincs kizárva, hogy regölés, hiszen már Sebestyénnek föltűnt több helyt, hogy egy-egy faluban a betlehemezés kezdi kiszorítani a regölést. A betlehemezés kialakulását abban látják, hogy valaki megszerkesztette a drámát, mely Csíksomlyón keletkezett a XVIII. században.<sup>16</sup> Amint azt a játékok leírásával kapcsolatosan szinte mindegyik szerző megtette, ebben az esetben is a játék pusztulásáról számoltak be: „Régen két rendben betlehemeztek Istenesen, külön a legények, külön a házas emberek. Ma már a nép unja, az emberek elhagyták, a legények is megfélemednek róla egy-egy esztendőre. A társulatnak sincsen hagyománya: valaki, aki jól ismeri a játékot, megszervezi az előadást, összetoborozza a szereplőket. Az előadások végezté-

<sup>14</sup> „E betlehemes játék szövegét és dallamát Borbély Antal 20 éves szatmárcsekei betlehemező legény szájából jegyeztük le. A játék felkutatásában s tárgyainak megszerzésében Kovács Gyula debreceni kollégiumi tanítónövendék volt segítségünkre. A dallamokat Bodnár Lajos zenetanár vizsgálta át. A játék teljes felszerelése a Déri Múzeumban van elhelyezve. A rajzokat Fekete László tanítónövendék készítette. A fényképeket Palotay Certrúd” N. Bartha K. 1933. 117–130.

<sup>15</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943. 158.

<sup>16</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943. 159.



vel a közösség felbomlik, a következő évre másokból verődik össze. A jelmezeket, kellékeket alkalomszerűen csinálják meg, csak az álarcok a régiak. A próbák helye és ideje sincsen pontosan meg rögzítve: három-négy héti gyakorolnak annál a háznál, ahol épp a legalkalmasabb.<sup>17</sup>

FÖLDES László 1958-ban megjelent tanulmányában megállapította, hogy: „Néprajztudományunk egyik módszertanilag legelhanyagoltabb területe a betlehemes játékok kutatása.” Az eddigi kutatások első kritikái összefoglalásában hivatkozik arra, hogy nem a közlésekkel van a probléma, mert GYULAI Pál 1872-ben írta 15 játékra alapozott tanulmányát, ÁBEL Jenő 1884-ben 30 változat ismeretében már a tipologizálást is felveti, Benedek András 1950-ben 166 játékszöveg alapján tipizált. Közel kétszáz közlés jellemzője, hogy lejegyezték a szövegeket, esetleg a dallamokat, felsorolták a szereplőket, de többet nem. Kivételekre is utalt, mint, pl. VOLLY – DOMOKOS lövétei gyűjtése, a már elemzett Benedek – Vargyas közlése. ORTUTAY hívta fel a figyelmet a játékbetanolás, a próbákon való felkészülés technikájának a vizsgálatára.<sup>18</sup> Erre már vannak adatok FARACÓ József pusztakamarási és csíksobotfalvi gyűjtésében.<sup>19</sup>

Földes a Budajenőre telepített ditrói székelyektől gyűjtött betlehemes, akik 1945–46-ban kerültek ide. KÜSMÖDI Bálint volt a játék betanítója és megszervezője, aki évekig alakította a király szerepét. 1954-ben több évi szünet után újjították fel a sokszereplős játékokat. A szereplők mind felnőtt férfiak voltak, kivéve Máriát, akit 16–17 éves legényke, és az angyalt, akit még kisebb fiú alakított. Földes László a tanulmányában lejegyezte a szereplők életkorát, természetét, hangjuk, mozgásuk, öltözetük jellemzőit. Alapos vizsgálat alá vette a tárgyi kellékeket és azok változását. Az előadás változó helyszíne szerint megfigyelte, hogy milyen változtatásokat eszközöltek, akár a szövegben, akár a dallamban vagy a mozgásban.<sup>20</sup> A bibliai történet és a játék eltéréseire, ellentmondásaira is utalt, pl. Mária nem áldott állapotban érkezik betlehembe; Mária és Jézus Heródes palotájában száll meg; a szövegben szó esik a három királyról, de a cselekményben nem.<sup>21</sup> Földes László az előkészületektől, próbáktól a különböző helyszíneken zajló előadásokig írt le egy teljes betlehemes idényt.<sup>22</sup>

Az Ethnographián kívül megjelent betlehemes leírások többségét is az jellemzi, hogy a szövegekre, esetenként a játékcselekményre vonatkozó megjegyzéseken túl többnyire hiányzik a dallamok leírása. Pl. MAKKAI Endre – NAGY Ödön az 1930-as években gyűjtött betlehemes játékokat közölték eltérő színvonalú gyűjtések alapján, a régi módszerrel, általában csak a szövegre koncentrálna, kotta nélkül.<sup>23</sup>

Az elmúlt évtizedekben megjelent szokásmonográfiák többsége is ehhez hasonló, pl. CSÁKY Károly az Ipoly menti falvak betlehemjárását foglalta össze kotta nélkül, hivatkozva arra, hogy már nincs szokásban, ezért csak töredékeit lelta meg, főként a pásztorjeleneteket.<sup>24</sup> BARNA Gábor a

<sup>17</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943. 161.

<sup>18</sup> Ortutay Gy. 1956. 91–98.

<sup>19</sup> Faragó J. 1947., 1949.

<sup>20</sup> Földes L. 1958. 211–230.

<sup>21</sup> Földes L. 1958. 231–235.

<sup>22</sup> Földes L. 1958. 235.

<sup>23</sup> Makkai E. – Nagy Ö. 1993. (Nagyenyed Alsó-Fehér megye, Micske és Sítér, Bihar megye, Bodola Brassó megye, Zabola, Háromszék megye, Déva, Hunyad megye, Méra, Bonchida, Kolozs megye Szapárfalva, Krassó-Szörény megye Lukafalva-Illencfalva, Maroskeresztúr, Székelykál, Maros-Torda megye, Apahegy, Érkörtvélyes, Kakkasztentmárton, Mikola, Szárazberek, Szatmár megye, Szilágycseh, Szilágymegye, Székelykeresztúr Udvarhely megye)

<sup>24</sup> Csáky K. 1987. 31–38.



Hortobágyon és vidékén gyakorolt betlehemes játékok ismertetésénél, a szokás gyakorlóinak társadalmi, vallási hovatartozására, korára és nemére, a betlehemesek eltérő típusaira, a szereplőkre és a szövegrészletekre is utalt, de nem közölt teljes leírást és kottát sem.<sup>25</sup> BORUS Rózsa a Bács megyei Topolyáról adatközlők visszaemlékezése alapján eleveníti fel a szokást, kotta nélkül, szöveg töredékekkel, a szereplők, és a cselekmény leírásával.<sup>26</sup> KOTICS József betlehemes leírása Medvesaljáról ugyancsak töredékes és nem szerepel kotta sem. Az 1940-es évekig még élő szokásként említi, melyet az I. világháború előtt felnőtt férfiak, később 14–15 éves gyerekek gyakoroltak. Leírta a szereplőket, öltözetüket, a pásztorjelenetet.<sup>27</sup> Az újabban megjelent monográfiák közül BARABÁS László megállapítása szerint a Sóvidéken a XX. század elején és a közepén több faluban betlehemeztek. A református többségű, illetve református falvakban a szokást katolikusnak tartották, de a szomszéd falusi betlehemezőket beengedték. Részletes leírást ad a betlehemezés előkészületeiről, módjáról, a cselekmény aprólékos leírásával, a tárgyi kellékekkel, mozgással, a szereplők, és a nézőközönség viselkedésével. Az 1989-es változás utáni felújítás új vizsgálati lehetőségeket is rejt magában.<sup>28</sup> Tulajdonképpen már ennek példája NACY István gyűjteményes kötete 2001-ben, aki az elmúlt tíz esztendőben felvirágozott betlehemezés észak-erdélyi játék-változataiból közölt példákat. Céljaként a szakmai kutatások fellendítését jelölte meg, és a drámapedagógiai, iskolai, vallásos mozgalmak számára kívánt anyagot szolgáltatni. A kötet első részében a betlehemes játékok kutatástörténetét is felvázolta és röviden elemezte a betlehemezést, mint népi színjátszást. A kötet második részében az „Adattár”-ban öt magyar, három román, egy sváb betlehemes játékot írt le a szereplők, a betlehem, a játék menete, a szöveg és a dallam leírásával.<sup>29</sup>

A nagy összefoglaló munkákban a *Magyarság Néprajza* III. kötetében, a *Magyar Néprajz VII.* kötetében jelentős helyet foglalt el a betlehemesek ismertetése, a kutatások összefoglalása.<sup>30</sup> A *Jelenlevő múlt* sorozatban megjelent *Jeles napok, ünnepi szokások* című könyv betlehemes fejezete a táji típusok alaposabb bemutatására törekedett.<sup>31</sup>

A betlehemes játék, tágabb értelemben a dramatikus játékok elméleti és történeti kérdéseivel a néprajzkutatók közül DÖMÖTÖR Tekla foglalkozott behatóan. Közölte, hogy „A színre hozott mozzanatok a bibliában leírt eseményeket követik: karácsonykor bemutatják a pásztorokat a mezőn, az angyal szózatát, a pásztorok látogatását a szent családnál. Vízkeresztkor bemutatják a csillagot követő három király útját, a gyermekgyilkos Heródes fenyegetőzését. E két fő csoport köré más jelenetek is csoportosulhatnak. Így például bemutatják a játékok Jézus és Mária szálláskeresését. Karácsony böjtjén (december 24. Ádám–Éva) a paradicsomjáték, (vagyis a bűnbeesés története és a Jézus születésére vonatkozó jóslatok) csatlakozhat a karácsonyi történethez.”<sup>32</sup> Megállapította, hogy felső-magyarországi, akkor főként német lakosságú városokból a XV. század óta vannak adatok karácsonyi játékok előadásáról. Feltételezi, hogy ismerték a jászol-állítás szokását a királyi udvarban és az egyházi központokban is. A XVI. században a csil-

<sup>25</sup> Barna C. 1979. 129–141.

<sup>26</sup> Borus R. 1981. 103–107.

<sup>27</sup> Kotics J. 1986. 32–34.

<sup>28</sup> Barabás L. 1998. 222–231., 232–241., 125–133.

<sup>29</sup> Nagy I. 2001. 7–9.

<sup>30</sup> *Magyarság Néprajza* III. 1943. 297–306., *Magyar Néprajz VII.* 232–238.

<sup>31</sup> Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997. 197–224.

<sup>32</sup> Dömötör T. 1964. 166.



lagénekről van adat. A következő századokban iskolások, diákok karácsonyi, vízkeresztii előadásairól vannak adatok. Felteszi a kérdést, hogy milyen kapcsolat van a koraközépkori latin liturgikus játékok, a XVII–XVIII. századi barokkos félnépi játékok és a legújabb kori betlehemes játékaink között. Azokban az országokban, ahol a fejlődés nem szakadt meg, ott nyomon lehet követni a folyamatot, pl. a bajor–osztrák nyelvterületen a középkori karácsonyi játékszövegeknek a XVI. században új protestáns–humanista redakciói keletkeztek. A XVII–XVIII. században a barokkos jezsuita karácsonyi játékok lettek népszerűek, melyek azután részben folklorizálódtak, és ma is élnek a bajor–osztrák falvakban. Hasonló történt a csillaggal járással is. Ausztriában a csillagozás, háromkirályjárás nem vezethető vissza a latin vízkeresztii játékokig. Dömötör Tekla megállapította, hogy a népi, irodalmi, egyházi kezdeményezések egyaránt szerepelnek a karácsonyi, vízkeresztii szokásokban. „Ezért hasztalan kísérletnek látszik, pl. a hazai betlehemezést bábjátékra vagy egy bizonyos népénekekre visszavezetni. A legújabbkori betlehemes játékszövegek kialakulásánál valószínűleg egyaránt számolhatunk az egyházak, az iskolák kezdeményezésével és a magyar népiésszel, a folklorizáció folyamatával. Annnyit azonban megállapíthatunk, hogy a XIX–XX. században egy nagyjából egységes típusú paraszti játékhagyomány alakult ki a volt Osztrák–Magyar Monarchia országaiban. E játéktípus középpontjában a pásztorjáték, főként a süket öreg pásztor komikus figurája áll. E játékokban szereplő népénekek, nevek és tréfák természetesen országonként változók, de a játékok menete hasonló. Ide tartoznak az osztrák, cseh, szlovák, horvát, szlovén, magyar karácsonyi játékok. Orosz, lengyel és román nyelvterületen egy másik játéktípus alakult ki, amelynek középpontjában a zsarnok Heródes áll, magát a játékot is Heródes-játéknak nevezik. A két játéktípus között átmenetek is lehetségesek.”<sup>33</sup> A magyar nyelvű karácsonyi, vízkeresztii szövegek katolikus és protestáns, főként diákok előadásában kerültek színre. A népi felfogás azonban sok mindent megváltoztatott. Pásztorjáték a ránk maradt régi szövegekben kivétel nélkül szerepel. A pásztorok antikizáló, latinos, de gyakran népi neveket viselnek, akárcsak az újabb betlehemesekben. A pásztorok ajándékokat hoznak a kis Jézusnak: a barokk szövegekben juhot, mézet, édes tésztát, almát, furulyát, bárányt, sajtót, kapcát, galambot. Ezek az ajándékok a mai betlehemes játékokban is szerepelnek. Kedvelt tréfa az öreg süketsége, mely ugyancsak szerepel pl. a XVII. századi ecsegi játék leírásában is. Akárcsak a pásztorok tánca. Ebben a változatban a szálláskeresés és a háromkirályok látogatása is része a betlehemezésnek. Az újkori népszokásokban a háromkirály-jelenet a vízkeresztii csillagozással fonódik össze. A XVII–XVIII. századi szövegek és az újkori paraszti játékok elemei a beköszöntő, a szereplőket behívó formulák, a záró, szerencsekívánó és adománykérő mondókák, melyek az iskolai mendikálás és a népszokások kölcsönhatására utalnak. Az adományok nemcsak a szereplők jutalmazására szolgáltak, hanem az általuk megszemélyesített természetfeletti lényeknek szánt adományok voltak. A korábbi megállapításokkal szemben Dömötör Tekla kutatásai szerint a régi leírások nem adnak támpontot a regösök öltözetével, játékaival való kapcsolatra vonatkozóan, noha a dramatikus szokások kontaminálódására vannak példák a környező népeknél is.<sup>34</sup>

BÁLINT Sándor kétségtelennek tartja a betlehemezés templomi eredetét. „Nyilvánvalóan azért többről is szó van: a téli napfordulat ünnepének hajdani kultikus táncái, alakoskodásai a betlehemezésben más színeződéssel ugyan, de továbbélnek. Kellékei között a láncosbottal hajdaná-

<sup>33</sup> Dömötör T. 1964. 168–169.

<sup>34</sup> Dömötör T. 1964. 169–174. (Titirus, Choridon, Tubalca, Menaclas, Gyurkó, Jankó, Ferkó, Demeter, Göndör, Bartos, András). Az újabb betlehemes játékokban is szerepelnek ezekhez hasonló a nevek: Titeris, Koredon, Monolka, Bence, Jankó, András stb.



ban a gonoszokat riasztgatták, itt meg már az ének, tánc ritmusát verik ki vele.”<sup>35</sup> Bálint Sándor megkülönbözteti a játékká vált betlehemezést a székelyföldi vagy a német bányavidéken ismert szertartásos jellegű változatoktól. „Teljes áttekintésre törekvő feldolgozás a magyar hagyománykutatásnak régi adóssága. Néhány újabb kimagasló értékű, alább említendő dokumentációt, illetőleg tanulmányt nem számítva, a régebbi közlések jelentős részére alig lehet építeni. A szövegtípusok szétválasztása, illetőleg rendszerezése is még a jövő feladata.”<sup>36</sup> Bálint Sándor véleménye szerint az eddigi vizsgálódásokból kiderül, hogy a székelyföldi és a bukovinai erdélyrészi betlehemes kötött kultikus rendje valószínűleg csíksomolyói barokk karácsonyi vagy úrnap-i misztériumjáték, mely még a praetridentinus elemeket is átmentette. II. Józsefnek a vallásos kultuszra vonatkozó rendelkezései a deákszínháznak véget vetettek. „A hagyomány azonban kilépett az iskola szűkebb vonzási köréből és elnépeiesedve, játékszíni karakterét megőrizve, a katolikus székelység körében sok helyen máig él. A mai gyakorlat természetesen helyi elemekkel és jellegzetességekkel, máshonnan átvett archaikus pásztorjelenetekkel is bővült. Jellemző, hogy amíg a hagyomány az ország más vidékein már szinte csak a pásztorok imáadására szorítkozik, addig a Székelyföld az egész karácsonyi eseménysort bemutatja, amelyet természetesen éppen a misztériumjátékok szakrális célzata magyaráz.”<sup>37</sup> Bálint Sándor szerint sem lehettek bábjáték kellekei a középkori betlehemeseknek. A jászokkultuszban a római S. Maria Maggiore, eredeti latin titulusa szerint S. Maria ad Praesepe betlehemi ereklyéje, a gótikus jámborságban Szent Ferenc Greccio-i karácsonya (1223) adott döntő ösztönzést. „Nyilván nem véletlen, hogy hazánkban is éppen a franciskánizmustól leginkább ihletett tájakon virágzik a betlehemnek és karácsonynak bensőséges, helyi, családi hagyományokból is kitetsző tisztelete.”<sup>38</sup>

A Magyar Néprajzi Lexikonban SZENDREI Janka „betlehemes”, PESOVÁR Ernő „betlehemes pásztor-tánc”, Dömötör Tekla „betlehemezés, betlehemes játék” és a „bábtáncoltató betlehemezés” címszavak szerepelnek.

Szendrei Janka többek között megállapította, hogy a betlehemesek sokféle zenei stílust képviselnek, különböző korúak, a játékba való tartozásuk sem egyformán szerves, változatos funkciójuk lehet a cselekményben. A különféle játékok zenei egységét bizonyos mértékig biztosítja a „Csordapásztorok...” kezdetű ének, mely központi szerepű, s minden vidéken és típusban kimutatható. Rajta kívül népénekek, diáknóták, recitatív részletek, táncdallamok és hangszeres, elsősorban furulya darabok találhatók a betlehemesek között. Az énekek legtöbbször betétszerűen, szavalt, deklamált vagy esetleg recitált szövegek közé ékelődve jelennek meg. Megállapította, hogy a „Csordapásztorok...” dallamával kapcsolatos összehasonlító vizsgálatok eddig negatív eredménnyel jártak, s nem került elő a XVII. századnál korábbi írásos feljegyzés sem. A karácsonyi játékok központi éneke mellé több más, ma már tipikusan betlehemes dallam társul. Az énekeken kívül jelentős szerepe van a betlehemesekben a recitatív szakaszoknak, melyeknek sajátos az előadásmódjuk, pl. egyes helyeken szabályos lépegetéssel kötik össze. Szendrei megállapította, hogy szórványosan más recitatív töredékek is előfordulnak a betlehemesek között: nagy részük kifejezetten gregorián származék (különböző glória-intonációk). Külön vizsgálatot igényelne a pásztorok beszéde, hanglejtése, mely lehet természetfeletti torokhang, vontatott és remegtetett, síró hang. A betlehemesek táncdallamainak képe tarka: legtöbbször kanásztánc-

<sup>35</sup> Bálint S. 1976. 39-40.

<sup>36</sup> Bálint S. 1976. 40.

<sup>37</sup> Bálint S. 1976. 41.

<sup>38</sup> Bálint S. 1976. 45.



vagy dudanóta ritmusúak. Erdélyben a táncdallamokat furulya játssza. Szendrei közölte, hogy a betlehemesek zenei összehasonlító vizsgálata az eredmények mellett is még folytatásra szorul, akárcsak a történeti rétegek szétválasztása.<sup>39</sup>

Pesovár Ernő szócikke a pásztorok körtáncáról szól, melyet a jászol előtti hódolat befejezésé-  
ként járnak összefogódzva vagy összefogódzás nélkül. A bukovinai betlehemes játék pászto-  
rai csörgős botjukat maguk előtt rakosgatva táncolják a lassú és gyors részből álló táncot. Ugyan-  
csak táncoltak a bábtáncoltató betlehem (bábtáncoltató betlehemezés) bábupásztorai és élő sze-  
replői is. Vas megyében a karácsonyi köszöntő alkalmával a cigányzenészek által játszott du-  
danóta dallamára járták a pásztorok körtáncukat. A betlehemes pásztortánc a cselekmény le-  
bonyolítását és a jelenet ábrázolását szolgálja, ezért bizonyos fokig a dramatikus táncok közé  
sorolhatjuk.<sup>40</sup>

Dömötör Tekla összefoglalása leszögezi a betlehemezésről, a betlehemes játékról, hogy több  
szereplős dramatikus játék, a legnépszerűbb karácsonyi paraszti misztériumjáték, pásztorjáték.  
Az első magyar szövegek a XVII. századból származnak, melyek iskolai előadás céljára készül-  
tek. A XIX–XX. századi paraszti betlehemezés középpontjában hazánkban a kifordított bundát  
viselő betlehemi pásztorok párbeszédese, énekes-táncos játéka áll. A betlehemezők házilag készített,  
jászol vagy templom alakú betlehemet hordoznak magukkal. Ismerteti a játék két jellegzetes for-  
máját, az élő szereplőkkel előadott betlehemezést és a bábokkal előadott bábtáncoltató betle-  
hemezést. Írt a táji típusokról, a betlehemezés főbb jeleneteiről, szereplőiről, a szokáscelekmény  
jellegzetességeiről. Szerinte legarchaikusabbak az erdélyi játékok. A dunántúli játékokban a pász-  
torok gyakran antikizáló nevei Maksus, Koridon, Titerus a barokkos irodalmi divatot tartották  
fenn.<sup>41</sup>

Ugyancsak Dömötör Tekla írt szócikket a bábtáncoltató betlehemezésről is, melynek a szá-  
zadforduló körül három fő táji típusa volt ismeretes: a Balaton környéki, a Felső-Tisza vidéki  
és az Esztergom környéki bábtáncoltató betlehemezés. Szórványosan más helyeken is előfor-  
dult. A bábtáncoltató betlehemezés színpada templom vagy jászol alakú, és a primitív bábokat  
a bábtáncoltató betlehem alsó részén vágott járatban alulról mozgatják. A bábtáncoltató betle-  
hemezés többnyire élő szereplőkkel előadott betlehemezéssel együtt kerül előadásra. Sebestyén  
Gyula vélekedését nem tartja bizonyíthatónak, miszerint a bábtáncoltató betlehemezés közép-  
kori eredetű lenne és az élő szereplőkkel előadott betlehemes játék is a bábtáncoltató betle-  
hemezésből alakult volna ki.<sup>42</sup>

A bábtáncoltató betlehemes kapcsán kell megemlítenünk, hogy idáig egyetlen betlehemes mo-  
nográfia készült el olyan módon, hogy az minden szempontból megfelel a komplex történeti kut-  
tatás követelményeinek, s ez SZACSVAY Éva munkája. Szacs vay Éva a XIX–XX. századi bábtán-  
coltató betlehemezés összefoglalását, történetének és kapcsolatainak a bemutatását végezte el.<sup>43</sup>

A zenei szempontú betlehemes kutatás máig egyedülálló gyűjteménye a *Magyar Népzene Tá-  
rában* jelent meg. A betlehemesek bevezetőjében a legrégebb ismert játék leírása, a gyűjtések he-  
lyének térképe és a betlehemesek tipológiája szerepel. KERÉNYI György kutatásai szerint megkü-  
lönböztette a betlehemes játékokat és pásztorjátékokat, és ezen belül földrajzilag tagolta a vál-

<sup>39</sup> Szendrei J. 1977. 267–268.

<sup>40</sup> Pesovár E. 1977. 268–269.

<sup>41</sup> Dömötör T. 1977. 269.

<sup>42</sup> Dömötör T. 1977. 180–181.

<sup>43</sup> Szacs vay É. 1987. 13–21.



tozatokat. A betlehemes játékok között négy típust állapított meg: I. Erdélyi típusok (betlehemei szolgálat, szálláskereső betlehemezés); II. Alföldi és felső-tiszai típus (perselyező betlehemezés); III. Dunántúli típus (pásztorjáték); IV. Felföldi típus (bibliás betlehemes). A pásztorjárásnak ugyancsak négy típusát sorolta fel: I. Erdélyi típus, II. Alföldi és felső-tiszai típus; III. Dunántúli típus; IV. Felföldi típus. A különleges típusok közé sorolta a bábtáncoltató betlehemet, a bölcsoškét és a vegyes típusokat.

A *Magyar Népzene Tárában* szereplő betlehemes változatok között vannak teljesebb és töredékes változatok, szokáscselekmény nélküli és a szokáscselekményt alaposabban leíró példák. Az itt szereplő betlehemes bibliográfia rendkívül gazdag.<sup>44</sup>

Sajátos forrás a betlehemes kutatáshoz, az eddig még kellően ki nem használt Magyar Néprajzi Atlasz.<sup>45</sup> Az 536., 537., 538. térképlapok foglalkoznak a betlehemezéssel. Sajnos kommentárkötet nem készült, így ez még az elvégzendő feladatok közé sorolható a gyűjtőfüzetekben rejlő adatok segítségével. Az 536. szám a betlehemezés fontosabb szereplőiről ad áttekintést a magyar nyelvterületen (angyalok, pásztorok, király vagy Heródes, három királyok vagy egy közülük, József, Mária vagy egyikük, katona, huszár, adománygyűjtő). A térkép szerint az egész magyar nyelvterületen szerepelnek az angyalok és a pásztorok, ehhez kapcsolódnak Erdélyben a király, József, Mária, a katona és a huszár.

Az 537. sz. térképlap a betlehemezésben szereplő öreg pásztor neveinek elterjedését mutatja be, a Bundás, Subás, a Gubi, Dadó, Koledó és alakváltozatait, vagy az egyéb néven vagy név nélkül ismerteket. A Dunántúl déli részén a Dadó, a magyar nyelvterület északi részén a Gubi, az Alföldön a Bundás, Subás alakváltozatai szerepelnek. Az 538. lap tanúsága szerint betlehemezés szereplőinek száma leggyakrabban 4–5, 8–9. 10-nél több szereplőt elsősorban Erdélyben találunk, de elszórtan másutt is előfordulhat.

Az eddiginél feltétlenül nagyobb teret kell szentelni a már említett betlehemes filmek, fotók, hangzó anyagok összegyűjtésére, archiválásra, elemző feldolgozására. Készültek és készülnek betlehemes filmek, mint amilyenek például a kölcsei, a balatonberényi bábtáncoltató betlehemezést, a bukovinai székely csobánolást megörökítő filmek, és a többi azóta készült és reményeink szerint még készülő filmek.

A jelen tanulmány nem törekedhetett a hatalmas mennyiségű szakirodalom áttekintésére. Az volt a célom, hogy a XIX. század végétől elsősorban az *Ethnographiában* megjelent tanulmányok alapján vizsgáljam meg a betlehemes szakkutatás alakulását, esetenkénti változását, fejlődését, megtorpanását.

Az évenként megrendezett magyarországi *Betlehemes Találkozók* azt bizonyítják, hogy a szokás ma is él és változik. A főként határon túli magyar tradicionális közösségekben élő betlehemes játékok gyűjtése éppúgy feladata a mai szokáskutatásnak, mint a hazai és a határon túli múzeumokban, egyéb archívumokban lappangó filmek és fotók digitalizálása. A komplex kutatást igénylő betlehemes játékok számítógépes feldolgozáshoz is folynak az előkészületek az MTA Néprajzi Kutatóintézetében.

<sup>44</sup> Kerényi Gy. 1953. 353–388. sz. 401–578.

<sup>45</sup> Magyar Néprajzi Atlasz 1992. 536., 537., 538.



Irodalom

- BALÁSY Dénes  
1906 Egy betlehemes játék-szöveg vándorlása. *Ethnographia* XVI. 182–183.
- BÁLINT Sándor  
1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest  
1992 BARABÁS Jenő szerk. *Magyar Néprajzi Atlasz.* Budapest
- BARABÁS László  
1998 *Forog az esztendő kereke.* Marosvásárhely
- BARNA Gábor  
1979 *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén.* Budapest
- N. BARTHA Károly  
1933 A szatmárcsekei bábtáncoltató betlehem. *Ethnographia* XLIV. 117–130.
- BENEDEK András  
1950 Les jeux hongrois de Noël. *Folia Ethnographica*, II. 1. 55–94.
- BENEDEK András – VARGYAS Lajos  
1943 Az istenesi székelyek betlehemes játéka. *Ethnographia* LIV. 155–176.
- BORÚS Rózsa  
1981 *Topolya népszokásai.* Újvidék
- BOTKA József  
1983 *Karácsony ünnepi kalendárium vallási hagyományok székelykevei népélet.* Kikinda
- CSÁKY Károly  
1987 *Hallottátok-e már hírét?* Budapest–Bratislava
- DÖMÖTÖR Tekla  
1964 *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Budapest  
1977. *Betlehemezés. Betlehemes játék. Bábtáncoltató betlehemezés.* in.: ORTUTAY Gyula főszerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon I* Budapest.
- ÉBNER Sándor  
1929 A mezőkövesdi matyók betlehemjárása. *Ethnographia* XL. 48–52.
- FARACÓ József  
1947 *Betlehemezők és kántálók Pusstakamaráson.* Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 8. Kolozsvár  
1949 Betlehemezés Csíkcsobotfalván 1946-ban. *Ethnographia*, 222–236.
- FÖLDES László  
1958 A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése. *Ethnographia* LXIX. 209–257.
- ISTVÁNFFY Gyula  
1891 Betlehemi pásztorjáték a mátraaljai palócoknál. *Ethnographia* II. 388–394.
- KERÉNYI György  
1953 *Jeles napok.* BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán szerk.: *A Magyar Népzene Tára II.* Budapest, 395–579.



KOTICS József

1986 *Kalendáris szokások a Medvesalján*. Debrecen

Dr. KOVÁTS S. János

1892 Répczevidéki népszokások. *Ethnographia* III. 73–80.

LÁSZLÓ Elek

1897 Csíki székely népszokások. *Ethnographia*. VII. 383–398.

MAKKAI Endre – NAGY Ödön

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. BARNA Gábor szerk.: Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam XX. kötet. Budapest

NAGY István

2001 *Hopp Istók, jó estét... (Szatmári betlehemesek)* Kríza könyvek 4. Kolozsvár

NAGY József

1903 Karácsonyi pásztorjáték. *Ethnographia*. XIV. 426–429.

ORTUTAY Gyula

1956 Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. *Ethnographia*. 91–98.

PESOVÁR Ernő

1977 *Betlehemes pásztorjáték*. in.: ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon I. 268–269.

RELKOVIC Davorka

1922 Népi színjátékok Jászkarajenő és Jászsószentgyörgy községekben. *Ethnographia* XXXIII. 74–77.

SEBESTYÉN Gyula

1906 Báltánczoltató betlehemesek szerepe a magyar mysteriumok történetében. *Ethnographia* XVII. 101–112.

SZACSVAY Éva

1987 *Báltánczoltató betlehemesek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*, Budapest

SZENDREI Janka

1977 *Betlehemes*. In.: ORTUTAY Gyula főszerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Budapest.

TÁTRAI Zsuzsanna – KARÁCSONYI MOLNÁR Erika

1997 *Jeles napok, ünnepi szokások* Jelenlevő múlt. Budapest

T. I.

1926 Báltánczoltató betlehemes Somogy megyében. *Ethnographia* XXXVII. 40–44.

VARGA Ignác

1920–1922 Vépi népszokások, babonák, *Ethnographia* XXXVII. 94–100.

VOLLY István

1938 *Népi játékok*. II. Budapest





## Betlehemezés Európában

A betlehemezés közismerten az a népszokás, amely az ország egész területén ismert és a közelmúltig, sőt napjainkig élőnek tekinthető. Jóllehet már a XIX. század közepe táján „bethlentjárás” néven bekerült a népszokások gyűjteményébe<sup>1</sup>, és mint jellegzetes misztériumjátékunk, felébresztette a kutatók érdeklődését,<sup>2</sup> mégis a témának monografikus összefoglalása ma sem a magyar folklorisztikában. Az a két áttekintés, amely mintegy párban jelent meg 1950-ben BENEDEK András<sup>3</sup>, illetve VARGYAS Lajos<sup>4</sup> tollából franciául, máig példaszerű. Talán nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy valószínűleg ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a tanulmányok nem olyan mértékben idézettek, mint amennyire arra érdemesek lettek volna. SZACSVAY Éva kötete a bábtáncoltató betlehemezésről kivételesen igényes és széles horizontú munka, amelyet a megjelenése óta szinte kézikönyvként használnak a kutatók.<sup>5</sup> Az elmúlt évtizedekben ugyan számtalan hosszabb rövidebb betlehemes leírást publikáltak, a korábban kialakított kép a magyarországi betlehemezésről lényegében nem változott. A zenei anyagról nemigen esik szó, a hangsúlyt a cikkek szerzői általában a szövegek változataira helyezik. A szöveg-aspektusok valamint a betlehemezés sajátos zenei világa mellett a gesztusokról, mozgásokról is alig esik szó, ám – hála a néprajzi filmezésnek – vizuálisan mégis vannak benyomásaink a szokásról. Nem felejtkezhetünk meg azonban arról sem, hogy a viseleti kellékek mellett magának a betlehemnek, mint szokás-tárgynak is van története, amelyet érdemes felidézni.

A szentföldi Betlehemben Jézus születésének a helyét korán kitüntetett tiszteletben részesítették. Konstantin császár 330-ban már bazilikát építtetett a nevezetesnek tartott helyen. Hieronymus, az egyházatyák egyike, 386-tól 35 évig élt Betlehemben és az isteni születés titka feletti elmélkedésnek szentelte ezt az időszakot. A betlehemi jászol nemcsak Rómába került azután el, hanem, más ereklyékhez hasonlóan, több helyre is. Például Örményországban Tiflisz közelében alapítottak egy Betlehem elnevezésű kolostort, ahol – a legenda szerint – a jászlat is őrizték. A Betlehem elnevezésnek minden esetre ez az első, a Szent-földön kívül eső területen való említése. Érdekes, hogy némely helyen a későbbiekben a jászol megnevezése a helységnévre utalva „belén”, „Betlém” lett például Spanyolországban, illetve Csehországban. Európában egyébként több falut is elneveztek Betlehemnek: például Csehországban, Németországban, Svájcban és Elzászban. Ezek a megnevezések minden bizonnyal a betlehem/jászol tiszteletének elterjedésével hozhatók összefüggésbe. Abban pedig nincs semmi csodáltnivaló, hogy kolostorokat szívesen neveztek el Betlehem nyomán vagy, hogy templomi oltárokat szenteltek fel Betlehem tiszteletére.<sup>6</sup>

Rudolf BERLINER<sup>7</sup> az európai karácsonyi betlehemekről írt összefoglalásában megállapította, hogy valószínűleg a kora-középkor óta vált általánossá az, hogy Jézus születését egy barlangban kiképzett

<sup>1</sup> Rész-Ensel, S. 1964/2000/, 75.

<sup>2</sup> Ipolyi, A.

<sup>3</sup> Benedek, A. 1950.

<sup>4</sup> Vargyas L. 1950

<sup>5</sup> Szacsvay É. 1987.

<sup>6</sup> Heim, W. 1974, 26–28.

<sup>7</sup> Berliner, R. 1955.



istállóban ábrázolják. Az Evangélium szavainak megfelelően: az újszülöttet anyja egy jászolba helyezte. A *jászol* tehát az a tárgy, amely a karácsonyi történekek és a tiszteletadás középpontjában állt. A hagyományok szerint Jézus születésének színhelyén, Betlehemben egy sziklába vájt, teknőszerű mélyedés lehetett a jászol, amelyet deszkával béleltek. Ezeket a deszkákat az arabok elől Rómába vitték, ahol talán 750 táján a Santa Maria del Presepe templomába helyezték el. Jézus születésének még a legkorábbi ábrázolásairól sem hiányzik Mária és a Kisjézus mellől az ökör és a szamár, természetesen ott vannak egy a IV. századból származó, a Lateráni Múzeumban őrzött szarkofágon is a pásztorok mellett. „...megismeri az ökör gazdáját és a szamár ura jászolját; Izrael pedig nem ismer engem és az én népem nem érti szavamat” – ahogy a próféta Ézsaiás jövendölte<sup>8</sup>. A szamárnak és az ökörnek, mint jelképeknek értelmezése többször is megváltozott az idők folyamán. Minden esetre ezeknek az állatoknak az a jelentése, hogy hamarabb imádták Jézust, mint az emberek – máig érvényesnek tekinthető. Akár az állatok, akár a pásztorok kapcsán, – sőt Jézus születése történetének más elemeivel kapcsolatban is – megjegyezhetjük, nem véletlen az, hogy a korai keresztény szövegeket és jelkép-használatot a pásztorokdalással kapcsolatos utalások szövik át, hiszen a kereszténység kialakulásának idején maguk a zsidók is sok-sok évszázad óta pásztorokdaltak már. A pásztor ilyen környezetben jellemző és központi figura. Maga Jézus is pásztornak nevezi magát, mint aki őrzi nyáját, azaz a híveit. (Még ma, mi is használjuk a „lelkipásztor”, „főpásztor”, „pásztorlevél” és ehhez hasonló elnevezéseket.) Abból a tényből, hogy már a korai ábrázolásokon is az említett pásztorolt állatok és a pásztorok alakjai szerepelnek, arra következtethetünk, hogy ezeknek jelképi tartalmuk is volt és nemcsak az „életképszerű” vagy „realista” ábrázolás igénye hozta létre őket. A *Nativitás* ikonográfiai sémája évszázadokon keresztül szinte állandó, az esetleges változatok és változtatások a részletekre vonatkoznak.<sup>9</sup>

Még ma sem tudjuk pontosan az ide tartozó tényeket, mégis a karácsonyi ünnepkörrel foglalkozó kutatók többsége úgy véli, hogy a jászol templomi felállításának szokása a XII. században Rouenban kezdődött. Feltételezhető, hogy a születést hírül vivő angyalt egy klerikus személyesítette meg, a kórus a *Gloria in Excelsis* kezdetű éneket adta elő miközben pásztorok jelentek meg hogy a látható Kisjézust és Máriát üdvözljék. Ez után kezdődött az ünnepi mise. A betlehem bemutatása tehát a liturgia része volt. A karácsonyi betlehem „népszerűvé” válását Szent Ferencnek és az általa képviselt oldottabb, érzelmesebb vallási beállítódásnak köszönhetjük. Ahogyan Szent Ferenc életrajz-írójától Thomas von Celanótól tudjuk, a pápa engedélyét megszerezve a szerzetes-rendet alapító Szent Ferenc 1223-ban a Rieti völgyében, Greccióban karácsonykor a szabadban – talán erdőben – jászlat állíttatott fel, amely mellé szamarat és ökröt kötöttek. Az éjfélt szentmisére is itt került sor, amelyen nagy tömegek vettek részt. Ekkor Szent Ferenc egy szendergő gyereket vett észre a jászolban, akit nagy szeretettel ölelt magához – legalábbis a legenda szerint<sup>10</sup>.

Ennek az ünnepségnek a nyomán bontakozik ki majd lassan a jászolállítás szokása, illetve a Kisdéd Jézus sajátos kultusza. 1223 Karácsonyától azonban több évszázadra van szükség ahhoz, hogy a falusi betlehemezés szokássá váljon.<sup>11</sup> A betlehem-állítás egyházi szokása, a templomi gyakorlat kialakulása is összetett folyamat eredménye, amelybe többek között közrejátszott a templomi szobrok öltöztetésének középkortól kiinduló és az évszázadok folyamán többször is újabb és újabb lendületet vevő hatása. Ugyancsak számolhatunk az apácázárdákban ismert szo-

<sup>8</sup> Idézi: Jajczay, J. – Schwartz, E. 1942, 12.

<sup>9</sup> Jajczay J. – Schwartz, E. 1942, 5–22.

<sup>10</sup> Berliner, R. 1955, 19, 162.

<sup>11</sup> Moser, D. R. 1993, 93–94.



kással is, miszerint a nővérek baba formájú Kisjézust tarthattak a cellájukban. Különösen a karácsonyi időszakban nagy gyengédséggel öltöztették, dajkálták ezt a Jézuskát. Különösen a domonkos-rendi apácák és a klarisszák zárdáiban ringatták a „bölcsockéket”<sup>12</sup>.

A jászol templomban való felállítása és a születés szereplőinek emberi alakokkal, bábokkal való megjelenítése nem független a misztérium-játékok kialakulásától és gyakorlataitól sem. Franciaországban például a Limoges-i Saint Martial apátságot jelölik meg olyan helyként, ahonnan a liturgiába beépülő jászol-állítás szokása elterjedt, a hozzá kapcsolódó – a pásztorok imáadását és a keleti bölcsek tisztelgését előadó – jelenetekkel. A kutatás szerint Ausztriában 1579-ben Grazban állítottak fel először betlehemet templomban.<sup>13</sup> Ám az ilyen karácsonyi liturgikus játékok a XIV–XVI. században annyira profanizálódtak, hogy nemcsak a liturgiából, hanem a templomból is egyre kijjebb szorultak. A párizsi parlament az ilyen misztériumjátékok előadását 1548-ban be is tiltotta. Ám az összefüggések még nem pontosan feltártak a *jászol állítás* liturgikus megjelenésének, majd háttérbe szorulásának részleteit illetően. Ugyanis már 1290-ben, Gertrúd von Helpede dominikánus apáca a valódi jászollal szemben a valódi bölcsoébe fektetett Jézuska tiszteletét tartotta fontosnak, különösen apácák körében. Évszázadokon keresztül készültek is az apácák számára Jézuska-babák, drága selymekbe, csipkékbe öltöztetve. Ezek a Jézuska-babák vagy szobrok állhattak szabadon vagy kerülhettek bölcsoébe, üvegből készült dobozokba is. Ma még nem látjuk elég világosan azt, hogy a jászolba fektetett, illetve a bölcsoébe helyezett Kisjézus-figurák pontosan milyen területen is terjedtek el, illetve a zárdákon és templomi szertartásokon kívül milyen közegben szerepeltek gyakrabban. A kegyességtörténet kutatói azonban tévedésnek minősítik azt a felfogást, miszerint a jászol állítás atya egyes-egyedül Szent Ferenc lenne. Itt csak azt jelezzük, hogy a jászol-állítás minden bizonnyal a XIV–XV. században kezdődött, elsősorban azzal a céllal, hogy a templomokban a hívek elmélkedjenek és áhítattal középpontjába helyezék Jézus megszületését és annak feltűnően szegény körülményeit. Különösen nagy népszerűségnek örvendett a jászol-állítás szokása a dél-francia területeken, Észak-Olaszországban, Nápoly környékén illetve az Alpok vidékein. Itt már nem is csak az állatok szénával való etetésére alkalmas, fából ácsolt, valódi használati tárgyakként a jászolok másolatairól volt szó, hanem Jézus születése betlehemi jelenetének a bábokkal vagy faragott figurákkal való megjelenítéséről is. Az ellenreformáció idején a jászol vagy betlehem állításának a szokása megerősödött, és Európa szerte elterjedt. Nápolyban 1562, Münchenben 1570, Prága 1562, Stájerországban 1577, Altöttingben 1600 azok az időpontok, amelyek jelzik a betlehemek templomokban való állításának ismert kezdeteit. Még olyan változatokról is tudunk, amelyek a liturgikus év menetét követve az éppen aktuális eseményeket mutatták be, mintegy kalendárium-szerűen: adventtől húsvétig.<sup>14</sup>

Lassan – a XVI – XVII. század folyamán – az is divattá vált, hogy az egyházi és világi előkelőségek az otthonukban több jelenetből álló betlehem-együtteseket állítottak fel, amelyek megtekintése társadalmi esemény-számba ment. Brixenben Karl Franz Lodron hercegprímás a palotája előszobájában egész évben mutatta a betlehemet, hétről-hétre változó figurákkal<sup>15</sup>. Olaszországban elsősorban Nápoly, Róma, Palermo voltak azok a városok, ahol a XVII. század közepe óta főurak és nagypolgárok otthonaiban is megjelentek a betlehemek. Megtekintésük valóságos társadalmi eseménynek számított, némelykor még koncertet is adtak a látogatók örömeire. (Arra is van adat, hogy a belépőért fizetni kellett.)

<sup>12</sup> Kretzenbacher, L. 1953, 6–II.

<sup>13</sup> Moser, D. R. i. m. 96.

<sup>14</sup> A különböző forrásokban feltüntetett évszámok némelykor eltérnek, de abban megegyeznek, hogy a betlehem-állítás virágkora a XVI–XVIII. századig terjedő időszak volt. Lásd egyebek között Krippe címszót in Beitz, R. 1974.

<sup>15</sup> Svoboda, Ch. 1985. 11.



A betlehemek két fő típusát lehet elkülöníteni. Az egyik az adott térben elhelyezett betlehem, a másik pedig a dobozban elrendezett. Az előbbi főleg templomokban, az utóbbi inkább a magánhasználatban általános, de fordítva is akad példa. A nyitott betlehemekben a figurák az arasznyi és az életnagyságnyi között változó méretűek és igen eltérő számúak lehetnek. A Province-ban ismert kerámia-figurák, a *santonok* 5–15 cm magasak. Ezek egyaránt előfordulnak a templomokban és a családi otthonokban, viszont soha nem kerülnek dobozba. A dobozba helyezett betlehemek általában jóval kisebbek, mint a nyitott betlehemek alakjai, amelyekkel akár egy egész oldalkápolnát is be lehetett rendezni. Minden esetre számos megoldás közül említsük meg azokat, amelyek esetében színpadszerűen külön építményt szerkesztettek a betlehem számára, hogy a *Nativitás* mellett életképszerű jelenetek egész sorát (pl. a falusi vagy kisvárosi élet megannyi tevékenységét) lehessen bemutatni. Vannak adatok arra, hogy az oltárépítő mesterek mellékfeladatként készítették el a betlehemi berendezéseket. 1645-ben például Laufen an der Salzach temploma számára Wolff Weissenkirchner készített egy ilyen betlehemet Salzburgban. Lassanként a templomi berendezés tartozéka lett a betlehem – amelyet Karácsony és Vízkereszt között állítottak fel a hívők számára.

A környezet és a figurák viselete alapján lényegében két tendenciát különböztethetünk meg a betlehemek ábrázolásmódjait illetően. Az egyik változat az, amikor a képi elemek a közeli, aktuális, hazai tájat idézik meg felismerhetően egy város vagy falu házaival, utcáival, a figurák pedig korabeli viseletbe öltözöttek. A másik megoldás szerint a betlehem helyszíne egy elképzelt keleti pusztaság vagy barlang, pálmákkal. A figurák például kaftánba vagy burnuszba burkolóznak. Ezek a változatok és számtalan átmeneti formájuk máig megtalálható például Budapest templomaiban felállított mostani betlehemeknél is.<sup>16</sup>

A XVIII. században azonban a nagyméretű betlehemek visszaszorultak és a kisebb házi betlehemek kerültek előtérbe. A legegyszerűbb forma az volt, amikor a bepólyázott kis Jézus került egyedül bölcsőbe, és ez volt maga a betlehem. Egy másik változat az, amikor Szent József és Mária veszik körül két oldalról a Kisdedet. Ezt a csoportot azután kis dobozba helyezték el, a babáknak némelykor mozgatható végtagjaik, szemük és igazi hajuk is lehetett. Egy ilyen változatról feltételezik a kutatók, hogy 1700-ban Spanyolországban vagy Itáliában készült, és vándorló mutatványosokkal került Ausztriába.<sup>17</sup> Ismertek olyan változatok is, amelyeknél az ábrázolt jelenetben a jászol mellett megjelentek a pásztorok állataikkal és a messziről jött királyok.

A túlkapasok ellen már a XVIII. század végén tiltakozni kezdtek maguk az egyházi előjárók. A felvilágosodás is közrejátszott abban, hogy a papok igyekeztek a betlehemeket kiszorítani a templomokból. Az Osztrák Birodalom területén már Mária Terézia 1751-ben, majd II. József 1782-ben tiltja meg a betlehemek állítását. 1804-ben visszavonják ezt a rendelkezést. Persze a „mérsékletre” való tiltások, amelyek hullámai egész Európán átsöpörtek, csak azt eredményezték, hogy a privát betlehemek divatja megnőtt. A figurák fából, viaszból, agyagból készülhettek, és használni kezdték azok a vándorok is, akik a karácsonyi ünnepkör során köszöntőkkel jártak házról-házra. A barokk kor színházi kedvenc mechanikai trükkjei, illetve a mechanikai játékok szerete is közrejátszottak abban, hogy az ún. doboz betlehemek kialakuljanak, amelyek kiváltképp alkalmasak voltak látványosságként való mutogatásra. Az immár polgári otthonokban is megjelenő betlehemek természetesen egyszerűbbek és szerényebb kivitelűek voltak, mint korábbi változataik. A betlehemek és üvegből, fából, kerámiából, papírmásékból készülő figuráik készítése valóságos iparággá vált. Provenceban a *santonokat* sorozatban kezdték előállítani. Appenzelben, Berchtesgadenben, különösen a Grödner völgyben a já-

<sup>16</sup> Vörs községben ma már idegenforgalmi látványosság az egész templomot elfoglaló betlehem.

<sup>17</sup> Svoboda, Vh. 1985/1986



tékok mellett a karácsonyi betlehem figuráit is fából faragták. A XX. században már szaktanfolyamokon oktatják a betlehem-készítést, versenyeket rendeznek, a betlehemek gyűjtői és kedvelői egyesületekbe tömörülnek, folyóiratokat adnak ki. A betlehem-kultusz mondhatni az egész világon elterjedt – felekezetre való tekintet nélkül. Exotikus változatokat láthatunk kiállításokon Dél-Amerikából, Japánból, Kínából és természetesen Európa országaiból.<sup>18</sup>

A betlehemek – mint a karácsonyi áhítat felidézésének eszközei – mára három nagyobb csoportot alkotnak:

- a. templomokban felállított betlehemek
- b. bettlehemezők kelléke
- c. házi bettlehemek

A templomban felállított bettlehemek hazai előképének tarthatjuk Bálint Sándor nyomán a bártfai templom Jézus születése oltárát, amelyen a jászol közepén fekvő kisedet Mária, az angyalok és a pásztorok veszik körül. Ugyancsak itt kell megemlítenünk a lőcsi Jakab templom hársfából, illetve Galgóc körtefából faragott domborművét. Valószínűnek tűnik, hogy az ábrázolások előtt egykor misztériumokat adhattak elő.<sup>19</sup> A templomban élőképszerűen felállított bettlehemek, elsősorban osztrák mintára, a XVIII. század óta terjedtek el Magyarországon. A bettlehemekhez sajátos liturgia nem fűződik, a szó nemes értelmébe vett „szemléltető eszközök”. Azok a bettlehemek, amelyeket napjainkban templomainkban láthatunk az elmúlt 100–150 évben készült tömegtermékek. Mégis érdemes szemügyre venni azokat a változatokat, amelyeket a figurák elrendezése mutat.

A templomokban a bettlehemek mindig oldalkápolnában vagy mellékoltár előtt állnak. A karácsonyi időszakot kivéve nem láthatók, raktározzák azokat.

*A bettlehem lehet:*

- jászol a Kisjézussal
- jászol és istálló a nativitás szereplőivel
- barlangban elhelyezett jászol a nativitás szereplőivel

*A jelenetezés lehet*

egyetlen elem: a Kisjézus

Jézus, Szűz Mária és Szent József, valamint az angyalok, a kisedet köszöntésére érkezett pásztorok állataikkal és a szolgálók kíséretében megjelenő három királyok

A születés és a királyok imádása külön jeleneként rendeződik el a kompozícióban

*Kiegészítő elemek:*

- a pásztorok állatai: az ökör és a szamár mellett gyakori a bárányok szerepeltetése
- csillag ragyog a barlang/istálló felett
- fények, világítás
- növényi/virág dekoráció

*Egyéb:* pl a plébánián hitoktatásban részesülő gyerekek rajzai, levelei, karácsonyfa-díszei.

Magyarországon a városlakók vagy más genre-figurák nem szerepelnek a bettlehemekben. A méretek igen változók, az életnagyságot sehol nem érik el, általában 20–40 cm közötti a festett gipszfigurák magassága.<sup>20</sup> A táj általában semleges, ritkán keleti városképet ábrázoló festmény elé kerülnek a figurák, amelyek öltözéke nem sajátos. A leggyakoribb valamilyen előképpel nem

<sup>18</sup> Weinhold, C. 1978

<sup>19</sup> Bálint S. 1973, 48.

<sup>20</sup> Itt mondom köszönetet Kovács Emesének és Tari Jánosnak, akikkel 1989-ben Budapesten végeztünk gyűjtést a karácsonyi templomi bettlehemekről. Az akkor készült dia-felvételek az ELTE BTK Folklore Tanszékén vannak.



azonosítható sematikus „ikonográfia” követése: a Szűz Mária kék köpenyben, szent József barna ruhában, a keleti királyok közül egy fekete és a másik két királlyal együtt keleties öltözékben, a pásztorok vászon ingben és nadrágban valamint saruban, báránybőrrel a hátukon.<sup>21</sup>

A betlehemezés mint a karácsonyt köszöntő népszokás kellékéként ismert „betlehem” nem sok figyelmet kapott eddig. A bábtáncoltató<sup>22</sup> betlehemezésen kívül magának a szokásnak a nemzetközi kapcsolatai is feltáratlanok. Steiermark, Reinsberg-Düringsfeld illetve Csehország területéről adatolt, hogy a karácsonyt köszöntő csoportok betlehemet is vittek magukkal.<sup>23</sup> A formák és méretek – jelenleg úgy látszik – esetlegesek. Többnyire valamilyen ügyes kezű felnőtt férfi „barkácsolja” össze deszka-lapokból, esetleg papundekluból a templom formájú dobozt, amelyet azután színes papírokkal és szentképekkel díszítenek. A templomba jobbra csak a jászolba fektetett Kiszűst helyezik el. A templom tornyára olykor csillagot is illesztenek. A világítást gyertya szolgáltatja. A méretek az ország észak-keleti területein nagyobbak, mint másutt.

A templomi betlehemekhez viszonyítva a „kellék-betlehemek” a jászlat, s talán gyakrabban a templomot és nem a barlangot jelenítik meg. Az utóbbi esetben a betlehem valóban nem megjeleníti és nem „prezentálja” a karácsonyi eseményeket – az a játék keretében történik – hanem csak jelzi a „szent helyet” és a „szent időt”.

Már fentebb is jeleztük, hogy a templomokon kívül főpapi, főúri és polgári otthonokban is állítottak fel bábuk segítségével olyan jeleneteket, amelyek Jézus születése történetének különféle epizódjait mutatták be. Magyarországon a Nemzeti Galériában őriznek egy nem magyar eredetű barokk stílusú betlehemet, amely leginkább a német nyelvterületen ismert emeletes baba-házakhoz hasonlít. Valószínűleg valamelyik főúri kastély berendezéséből került elő ez a nálunk páratlan és viszonylag korai darab.

A profán és privát térben felállított betlehemek mintája, vagy legalábbis az egyike a nagy hatást gyakorló mintáknak a nápolyi változatok lehetnek. Goethe 1787-ben tett olaszországi útja során Nápolyban szerzett betlehem-élményeiről is beszámolt úti naplójában.

„Itt lehet megemlékezni a nápolyiak egy másik igen népszerű kedvteléséről. A jászlat ezek /presepe/, karácsonykor minden templomban ott látni őket, tulajdonképpen a pásztorok, angyalok és háromkirályok imádatát ábrázolják, többé vagy kevésbé tetszetős, gazdag és pompás csoportosításban. A vidám Nápolyban ez az ábrázolás még a lapos háztetőkre is fölkerült, könnyű, kunyhószerű építményt emelnek ott s örökzöld ágakkal és cserjékkel díszítik. Az Istenanyát, a Gyermeket s a körülöttük állókat és lebegőket pompásan kiöltöztetik: ruházatukra tekintélyes összeget költ a ház. Hanem, ami az egésznek hasonlíthatatlanul fölségessé teszi, az a háttér, benne a Vezuvval és környékével.”<sup>24</sup>

Vannak kutatók, akik e napló hatását is felfedezni vélik a betlehemek otthoni kultuszának német nyelvterületen való felerősödésében.<sup>25</sup>

Az Alpokban minden este a XIX. században a falusi otthonokban is megjelent a jászol, ahogy erről egy karácsonyi pásztorének is tanúskodik.<sup>26</sup> Arról, hogy nálunk a templomokon kívül hol és

<sup>21</sup> Azoknak a dunántúli barokk templomi betlehemeknek, amelyeket Bálint Sándor említ, a kutatás jelenlegi szakaszában még nem tudunk a nyomára bukanni. Bálint S. 1973

<sup>22</sup> Szacsavay É. 1987

<sup>23</sup> Sartori, P. 1914, 45. 1o6. jegyzet.

<sup>24</sup> Goethe 1961 286

<sup>25</sup> Moser, D.R. 1993

<sup>26</sup> Weber-Kellermann, I. 1982. 1o9. „Mein Nachbar lauf hurtig, bring' s Wieglein daher! Will' s Kindlein rein legen, es zittert so sehr.” –: ezek a sorok utalnak a jászol-állítás otthoni gyakorlatára elég világosan.



mikor jelentek meg az első betlehemek, szinte semmit sem tudunk. Szórványos adatok alapján egyelőre azt mondhatjuk, hogy a két világháború között a falvakban némely helyen a karácsonyi asztal ünnepi terítésének már tartozéka volt a betlehem is. Nagybaracsán a kenyérbéلبől gyúrt és alakított báránycák is ott sereglenek Jézuska jászla körül. Kapuváron jászolba fektetett Jézuskát helyeztek el két gyertya között<sup>27</sup> a karácsonyi asztalon. Valószínűnek látszik, hogy a karácsonyfa-állítás szokásának elterjedése vonta maga után nemcsak a karácsonyfa-díszek megjelenését, hanem dekorációs kellékként a jászolba fekvő Gyermek Jézus szerepeltetését is.<sup>28</sup> Érdekes adalék, amely a szokás terjesztése szempontjából jelzés értékű, hogy a kalocsai Miasszonyunk apáca rend által fenntartott bajai polgári leányiskolában a harmincas évek elején az osztálytermekben elhelyeztek az apácák egy kb. 20 cm nagy üres jászlat. A jászol mellé egy dobozba szalmaszálakat is tettek. A gyerekek feladata az volt, hogy jó cselekedeteket gyűjtsenek, amelyek fejében egy-egy szalmaszálatt kellett a jászolba helyezni, hogy puhább legyen a Jézuska fekhelye.<sup>29</sup>

Jóllehet a hazai adatok nagyon hiányosak, annyi azonban mégis jól látszik, hogy a betlehem mint szokás-tárgy és mint az otthoni karácsonyi ünnepek egyik díszje megjelent a gyakorlatban a XX. században elsősorban a falvakban, de a tárgy kivitelezése alkalmi jellegű, elég igénytelen. Ahhoz, hogy egy európai nagy tradíció hazai átvételéről és változatairól többet tudjunk, még sok hazai kis tradíció pontos adatolására van szükség. A betlehemek kutatása szempontjából a templomi gyakorlat, a polgári ünneplési formák, a betlehemezés szokása és a családi hagyományok egyaránt fontosak.

## Irodalom

BÁLINT Sándor

1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest

BEITL, Richard

1974 *Wörterbuch der Deutschen Volkskunde*. Stuttgart

BENEDEK András

1950 Le jeux hongrois de Noël- *Folia Ethnographica*, II./1., 55–94. 1950

BERLINER, Rudolf

1955 *Die Weihnachtsskrippe*. München

BIERITZ, Karl-Heinrich

1986 *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*. Berlin

CS. PÓCS Éva

1965 *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelmeköre. Néprajzi Közlemények*. Budapest

GAMET, Gérard

1980 *La creche provençale. Le monde enchanté des santons*. Marseille

GOETHE, J.W.

1961 *Utazás Itáliában*. Fordítás Budapest

<sup>27</sup> Lásd MNL. III. kötet, Budapest 1980, 62. és 64. lapon közölt fényképek.

<sup>28</sup> Franciaországban például Avignonban ma is apácák készítenek és árulnak viaszból való Kisjézusokat a megfelelő méretű parányi jászlakkal együtt. Saját gyűjtés, 1994.

<sup>29</sup> dr. Liptók Sándorné szóbeli közlése.



- GRIESHOFER, Franz  
(Hrsg.) *Krippen. Geschichte. Museen. Krippenfreunde*. Innsbruck – Frankfurt/Man 1987
- HARTINGER, Walter  
1992 *Religion und Brauch*. Darmstadt
- HEIM, Walter  
1974 *Bethlehem in der Schweiz*. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 7o. Jg. H. 1–2. 26–46
- IPOLYI Arnold  
JAJCZAY János – SCHWARTZ Elemér  
1942 *Karácsony a művészetben*. Budapest
- KARASEK, Alfred – LANGER, Alfred  
1967 *Geschichte und Verbreitung der Weihnachtskrippe in Nord-Ost-Europa*. *Zeitschrift für Volkskunde*, Bd. 63. 201–221.
- KARASEK, Alfred – LANZ, Josef  
1974 *Krippenkunst in Böhmen und Mähren*. Marburg,
- KRETZENBACHER, Leopold  
1953 *Weihnachtskrippen in Steiermark*. Wien
- MOSER, Dietz-Rüdiger Von Lichtenbrauchen  
1993 *Paradeis- und Krippenspielen und vom Weihnachtbaum*. in: Uő.: *Brauche und Feste im christlichen Jahreslauf*. Graz–Wien–Köln 85–115.
- RÉSŐ Ensel Sándor  
2000 *Magyarországi népszokások*. Budapest
- SARTORI, Paul  
1914 *Sitte und Brauch. Handbücher zur Volkskunde*. Bd. II/VIII. Leipzig
- SVOBODA, Christa  
1985 *Die Krippensammlung des Salzburger Museums*. In: *Krippen und religiöse Klenodien*. Katalog zur Weihnachtsausstellung 1985/86. Salzburg, 8–196.
- SZACSVAY Éva  
1987 *Bábtáncoltató Betlehemes Magyarországon és Középközép-Európában*. Budapest
- VACLÍK, Vladimír  
1988 *Lidové betlémy v Cechach a na Moravé*. Vysehrad. Praha
- VACLÍK, Vladimír  
1990 *Chramové betlémy v Cechach a na Moravé*. Vysehrad. Praha
- VARGYAS Lajos  
Les mélodies des jeux hongrois de Noël. *Folia Ethnographica* II, 95–112.
- WEBER-KELLERMANN, Ingeborg  
1989 *Weihnachtslieder*. München
- WEINHOLD, Gertrud  
1978 *Freude der Völker*. München



*Jung Károly:*

## Miért nevetnek a betlehemeseken? További magyar adatok V. Ja. PROPP nevetéstudományához

Mint azt az *Ethnographia* – egy napilap 1943. december eleji pécsi tudósítására hivatkozva – hírül adta, dr. BORBOLA Jenő Baranya megyei rendőrfőkapitány-helyettes betiltotta Pécsen a betlehem- és háromkirály-járást. Hasonló tilalom már 1942-ben is elrendeltetett Baranyában. A forrásul idézett lap szerint az indoklás elmondja, hogy „a betlehemesek legtöbbször megcsúfolják a vallásos érzést, a magyar népköltészetet, s jóízlést és a néphagyományokat.” Akik mégis megkísérlik, azokat koldulás címén vonják felelősségre. Hogy a szigorú rendeletnek volt-e fogantatója, nem tudom, mindenesetre az *Ethnographia* névtelen jegyzetírója hozzátette: „Kíváncsiak vagyunk szakembereink véleményére is, hogy a baranyai betlehemezés mennyire csúfolja meg a magyar népköltészetet?”<sup>1</sup>

Nincs róla tudomásom, hogy „szakembereink” közül bárki is nyilatkozott volna arról, hogy a baranyai betlehemezés vagy egyáltalán a betlehemezés megcsúfolja-e a magyar népköltészetet, illetőleg a jóízlést és a hagyományokat. Úgy tűnik – legalábbis a napilap híradása alapján –, hogy a rendvédelmi hatóságot talán mégis elsősorban a betlehemezéssel együtt járó adománygyűjtés irritálhatta, ezért szól a kilátásba helyezett szankció koldulás címén való felelősségrevonásról. A hagyományok, s ezen belül is a népköltészet minőségi jegyeinek megítélése – úgy tűnik, ezt a főkapitány-helyettes is tudta –, mégsem rendőrségi kompetencia. Ami pedig a jóízlést illeti, az fölöttébb képlékeny kategória, ezzel kapcsolatban a rendőrségnek – a maga szempontjából természetesen – meg lehetett az álláspontja, ami nem biztos, hogy minden tekintetben egybevágott a néphagyomány hosszú idő alatt kialakult nézetével. A „vallásos érzés megcsúfolása” megint csak nem olyan kérdés, ami elsősorban rendőrségi hatáskör tárgya lenne. Erről valószínűleg az egyháznak kellett volna – Baranya esetében nyilván a római katolikus egyháznak – nyilatkoznia, arról nem ismerek azonban adatot, hogy ez megtörtént volna.

A betlehemezés problematikájának mai vizsgálója mindenesetre elgondolkozhat rajta, hogy a betlehemjárás valóban sérti-e (vagy sértette-e) a jóízlést és a vallásos érzületet, s megcsúfolja-e (megcsúfolta-e) a hagyományokat. Az egykori tilalomnak tehát ötven esztendő múlva is inspiráló hatása lehet.

A helyi levelező – aki a rendeletről a székesfővárosi lapot tudósította – egyébként azt is hozzátette: „Baranyában régi szokás a betlehem- és háromkirály-járás, s a nép ragaszkodik hozzá.” Ez a mondat azonban meghökkentő azoknak az adatoknak és megfigyeléseknek fényében, melyeket BERZE NAGY Jánosnál olvashatunk. Ő ugyanis a megye magyar néphagyományait közzétevő monumentális gyűjteményében<sup>2</sup> nem egészen ilyen képet fest a betlehemes hagyományokról, különösen nem széles körű elterjedéséről. Jómaga és gyűjtőtársai az 1930-as évek derekán már csupán hat változatát jegyezheték fel a betlehemjárásnak és betlehemes szövegeknek,<sup>3</sup> ami semmiképpen sem utal széles körű elterjedtségre, s hogy „a nép ragaszkodik hozzá”. Mint Berze Nagy meg-

<sup>1</sup> Anonim 1944.

<sup>2</sup> Berze Nagy J. 1940.

<sup>3</sup> Berze Nagy J. 1940 I. 19–55. Fontos összehasonlító jegyzetek és a korábban megjelent magyar betlehemes szövegek adatai: 55–59.



állapítja: „A betlehemes játék, mint másutt is minden régi szokás, Baranyában is kivesző félben van. Igen sok községben jártam, amelyben már a falubeliek a játékot sem ismerik, legfeljebb úgy, hogy közelebbi vagy távolabbi szomszéd faluk gyermekei odamennek, s előadják. Ezek sem lelki szükségletet elégítenek ki, hanem egyrészt a jobbmódúak téli esti unalmát űzik el, másrészt – maguk is szegény szülők gyermekei – más munkaalkalom hiányában némi keresetre tesznek szert.”<sup>4</sup> Továbbá: „érdekes, hogy Pécs környékén egy faluban sem lehet még hírmondóját sem találni a betlehemeseknek a falu lakói közül. Betlehemesek járnak azért minden faluban, de Pécsről. Az élelmesebb városi gyermekeknek ez a kirándulás keresetet nyújt.”<sup>5</sup>

Nyilvánvalóan nem arról lehetett szó tehát, hogy Pécsen és Baranyában pár esztendő alatt újraéledtek a néphagyományok, köztük a betlehemezés, hanem a betlehemjárásban rejlő adománygyűjtés lehetősége adott lendületet a már kihalt (vagy kihalt) szokásnak, mint azt Berze Nagy MARGALITS Ede egyik közleményére hivatkozva ugyancsak megállapítja: „... nálunk is, s a délszlávoknál is a szegényebb társadalmi réteg részéről legfőbb célja az adománygyűjtés.”<sup>6</sup> A rendőrségi tilalmazás két és három esztendő múlva következett be, s ne feledjük: azok már háborús esztendők voltak, amikor az adományokra a szükség is ráhajtotta a betlehemeseket.

Mindettől függetlenül azonban továbbra is felmerül a kérdés: ha a virtuális rendőrségi szankciók koldulás tényállásának fennforgása esetére helyeztettek kilátásba, akkor miért keverte bele a doktori titullal is bíró főkapitány-helyettes a vallásos érzés, a magyar népköltészet, a józlás és a hagyományok megcsúfolásának – nyilván általa megállapított – tényállását is? Tehetők-e ilyen kifogások a betlehemjárás szokásrendje és szövege (szövegei) ellen? Nem csupán a köznapiság értékrend és gondolkodásmód, valamint a népi kultúra szinkretisztikus rétegzettsége és sajátos értékrendje(i) közötti – esetenként fényévnyi – távolság és eltérés okozhatta a magvas(nak szánt) kritikai megjegyzéseket az adott esztendő(k) betlehemeseinek gyakorlata és előadott szövegei és énekei kapcsán? A továbbiakban néhány tucatnyi betlehemes szöveg áttekintésével azt próbálom majd kideríteni, hogy a szokásrend és szövegei valóban okot adhatnak-e (adhattak-e) efféle „kritikai” észrevételek megfogalmazására?<sup>7</sup>

Hogy a rendőrfőkapitány-helyettesi szemléletmód és értékrend mit értett a magyar népköltészet és a hagyományok megcsúfolásán, különösen az adott háborús esztendőkből, azt ma már nehéz lenne megállapítani. A másik két kifogás – a vallási érzés és a józlás megcsúfolása – kapcsán akkor rendelkezhetnénk fogódzókkal, ha a betlehemjárás menete és előadása, vagy az előadott szövegek és énekek ilyen elemeket tartalmaz(ná)nak. Lássuk hát, ilyenek előfordulnak-e az általam áttekintett szövegekben.

A betlehemezés kérdéskörének alapjellemzőit általában Dömötör Tekla népszokásokkal foglalkozó művei alapján szokták összefoglalni. Érdekes azonban más kutatók dolgozataira is figyelemmel lenni, mivel egy-egy mondatuk vagy félmondatuk olyan utalást is tartalmazhat, ami hozzáegíthet az összetett kérdéskör jobb megértéséhez. „A karácsonyi misztérium, a betlehemes játék bibliai történetet dolgoz fel, s eredeti célja az epikai történet dramatizálása, a misztérium megjelenítése.”<sup>8</sup> Bálint Sándor megfogalmazásában: „... a betlehemi eseményre, Jézus szü-

<sup>4</sup> Berze Nagy J. 1940. I. 59.

<sup>5</sup> uo.

<sup>6</sup> uo.

<sup>7</sup> Az átolvasott szövegek száma kb. 55. Ezek: Berze Nagy J. 1940. I. 6 szöveg; Papp Gy. 1994. 20 szöveg; Makkai E. – Nagy Ö. 1993. 20 szöveg; Kálmány L. 1881. 1 szöveg; Kálmány L. 1882. 1 szöveg; Kálmány L. 1891. 3 szöveg. Továbbá néhány további szöveg, adatai a jegyzetekben.



letésére emlékeztető, liturgikus eredetű, elnépiesedett hagyomány.<sup>9</sup> Érdemes KATONA Imre megfogalmazásában is idézni az összefoglalást, annál is inkább, mert az éppen nálunk jelent meg, s nem biztos, hogy a nyelvterület más részein is ismernék: „A betlehemezés a Szentírásból ismert történetet jeleníti meg: Jézus születésének megjövendölését, a betlehemi születést, a pásztorok és a királyok hódolatát, stb. A magyar nyelvterületen az ún. szentcsaládot nem jelenítik meg, helyette inkább templom- vagy istálló alakú betlehem kis figurái vannak, az idők folyamán különvált a három királyok imádása is, úgyhogy a magyar betlehemezés voltaképpen elvilágiasodott pásztorjáték, telítődve szociális és tréfás elemekkel.”<sup>10</sup> Továbbá: „A betlehemezés szokása egyházi eredetű: a középkorban a templomi misztériumjátékok, a később pedig a vallási iskoladrámák a népi betlehemezés elődei. A játék a XI. században még az istentisztelet része volt, később elszakadt a templomi szertartásoktól és fokozatosan el is világiasodott. Időközben az énekek is kicserélődtek, alig maradt belőlük középkori, nagyobb részük barokk eredetű vagy 19. századi kántoros szerzemény.”<sup>11</sup>

Hozzá kell még tenni az előbbiekhöz, hogy a karácsonyi misztériumjátékok és diákszínjátás elnépiesedéséhez, tehát az egyház és az iskola falai közül való kiléptetéséhez, vagyis belőle a betlehemjárás kései kialakulásához, nagyban hozzájárult II. József tiltó rendelete is. Vagyis: a misztériumjátékok szakrális célzata fokozatosan profanizálódott, s a későbbi elnépiesedés során „a hagyomány az ország más vidékein már szinte csak a pásztorok imádására szorítkozik, addig a Székelyföld az egész karácsonyi eseménysort bemutatja, amelyet természetesen éppen a misztériumjátékok szakrális célzata magyaráz.”<sup>12</sup>

Ebből az következik, hogy e később legnépszerűbbnek tartott színjátékszerű népszokásunk egyre kevesebb szakrális, s annál több profán elemmel gazdagodott szövegében és az előadott tartalom színi megjelenítésében is. Mint Bálint Sándor és Katona Imre egybehangzóan megállapítja: a mai (és a közelmúltban ismert) betlehemes játékok voltaképpen elvilágiasodott pásztorjátékok<sup>13</sup>, illetőleg „helyi elemekkel, máshonnan átvett archaikus pásztorjelenetekkel is bővültek.”<sup>14</sup> Olyan vélemény is olvasható, hogy a pásztorok között elhangzó párbeszédok alapján véve szervesen kapcsolódnak az előadott cselekményekhez.<sup>15</sup> Mint a kérdés vizsgálói is utalnak rá, de a szövegek olvasói is tapasztalhatják, a pásztori párbeszédok nem nélkülözik a humort, sőt számos esetben kifejezetten ilyen helyzetekre vannak kihegyezve. A szövegek olvasása során nem lehet nem észrevenni a „mosdatlan szájúság”, sőt a már-már obszcén megfogalmazásokat sem.

Mi lehetett az oka annak, hogy a „misztériumjátékok szakrális célzata” és az „előadás épületes eszményei”<sup>16</sup> a profanizálódás (a népivé válás, vagy kissé szakszerűbben: a folklorizálódás) során a köznapifelfogás számára józólést sértő, vallási érzést megcsúfoló felhangokat valósítottak meg, s mint e dolgozat elején említettem, Baranya megyében – igaz, jó későn, 1942-ben és 1943-ban – rendőr-

<sup>8</sup> Dömötör Teklától idézi: Papp Gy. 1994. 13. A betlehemezésről összefoglalóan: Dömötör T. 1979. 166–174.

<sup>9</sup> Bálint S. 1976. 40. A betlehemezésről: 40–46.

<sup>10</sup> Katona I. 1974. 38.

<sup>11</sup> Ugyanott. Az észak-bánáti betlehemes hagyomány maradványairól az 1970-es évek legelején: 38–42.

<sup>12</sup> Bálint S. 1976. 41.

<sup>13</sup> Katona I. 1974. 38.

<sup>14</sup> Bálint S. 1976. 41.

<sup>15</sup> Papp Gy. 1994. 15.

<sup>16</sup> Mindkét megfogalmazás: Bálint S. 1976. 41.



ségi betiltást eredményeztek? Nos, éppen ennek a kérdésnek próbál nyomába eredni ez a dolgozat, mert úgy véli, hogy a fentebb idézett egy-egy jelzőjében vagy félmondatában lappangnak olyan megsejtések, amelyek a később kifejtendővel együtt választ adhatnak a dolgozat címében megfogalmazottakra. Itt gondoljunk a Bálint Sándor által emlegetett „archaikus pásztorjelenetek”-re, vagy arra, hogy a pásztorok párbeszéde „szervetlenül kapcsolódik” az előadott cselekményhez.<sup>17</sup>

A ma olvasható betlehemes szövegek java részében ott sorakoznak olyan párbeszédek is, amelyekben a megváltó kisdedhez hódolni jövő pásztorok egymáshoz folyamodnak, mielőtt ajándékaikat átadnák neki. A pásztorszereplők egyike, rendszerint a süket öreg pásztor, aki a kérdéseket félreérti, ennek következtében humoros válaszokat ad. Ezek kifejezetten a népi(es) humor keretébe tartoznak, tehát elképzelhetetlen, hogy az előadás hallgatóit a humoros helyzetek ne ingerelték volna nevetésre, vagy legalább mosolygásra. A „dramatizált” bibliai történet szakrális komolysága tehát e párbeszédek során az oldottabb bolondozás és kópéság (hátha nem is süket az öreg?) tartományába csúsznak át, mintegy leszámítva az időpont szent épületességének merevségén. Mint az alább idézendő példák is szemléltethetik, az elhangzó öregpásztori válaszok (vagy a feltett kérdések) nemcsak megjátszott esetlenségükkel, de nem ritkán vaskosságukkal és obszcenitásukkal is kiválthatják a helyszínen lévő hallgatóság nevetését. Íme erre néhány példa:

„Első pásztor – Kelj fel öreg Karidon, mert akkorát ütök a faridon, hogy úgy felugrasz, mint a háromszázhatvanöt éves kicsikó!

Öreg pásztor – Főkelnék, de nem bírok, mert beleragadt a bajuszom a macskaszarba!”<sup>18</sup>

Másik példa:

„Második pásztor – Feküdjünk le az ágy alá!

Öreg pásztor – A lány alá?”<sup>19</sup>

Példa a csongrádi betlehemes játékból:

„Angyal – Glória!

Bandi – Jaj, de nagyot fosott a nyakamba a golya!

Angyal – Clória!

Peti – Megakatt a palláson a gazdasszony lába a kórébe!”<sup>20</sup>

Ugyanennek a szövegnek egy másik részlete:

„Tütüre, Bandi – Emeljük a szögín öreg apánkat, mert nehéz a valaga!”<sup>21</sup>

Részlet a micskei betlehemes játékból:

„Kis juhász – Hogy, hogy öregapám?

Nagy juhász – Seggel-heggel a te szádra.

Kis juhász – Igen a tiedre, te vén számár.”<sup>22</sup>

<sup>17</sup> Lásd a 14. és 15. jegyzet adatait

<sup>18</sup> Papp Gy. 1994. 37. (Horgosi betlehemes)

<sup>19</sup> Papp Gy. 1994. 35. (ugyanaz)

<sup>20</sup> Papp Gy. 1994. 108. (Csongrád)

<sup>21</sup> Papp Gy. 1994. 109. (ugyanaz)

<sup>22</sup> Makkai E. – Nagy Ö. 1993. 43. (Micskei betlehemes)



További szövegek olvasásával a példák száma nyilván tovább lenne gyarapítható. Elképzelhetetlen, hogy a szenteste és a karácsonyi napok szakrális emelkedettségű hangulatában egyrészt a betlehemesek, másrészt a betlehemjárás hallgatói, tehát a színjáték szemlélői, különleges indok nélkül a nyelvi közlekedésnek ehhez a szintjéhez folyamodnának, illetve ezt eltűrnék. A megnevetetésnek tehát, még vaskosság és obszcenitás árán is, sajátos oka gyanítható.

A vizsgált szövegekben és a betlehemes leírásokban azonban alig találtam utalást arra, hogy a közönség valóban nevetéssel (esetleg mosolygással, kacagással, hahotával) kísérte volna a pásztorok esetlenségeit, süketségét, humoros, vaskos vagy obszcén kiszólásait. Ez nyilván arra vezethető vissza, hogy a lehetséges betlehemes leírásoknak csak kisebb hányadát sikerült áttekintennem, vagy a gyűjtők és közlétevők erre a mozzanatra nem figyeltek fel. Példa azonban így is:

„*Vén Kelemen* – Látom szerelmes gazdasszonyom, mosologva keresi ládájának kulcsát! De nemigen pengeti penészles huszassát.”<sup>23</sup>

Közvetett adatok azonban arra utalnak, hogy a betlehemezés során a nevetés mégis felhangozható, bár – legalábbis az idézendő szövegrészlet szerint – ezt a betlehemesek nem vették jó néven. Viszont tudhatták, hogy a betlehemes játék – bár nem biztos, hogy a maguk szövege – mégis nevetésre fakaszthatja a közönséget.

„Mert tréfaságnak okáért fáradtunk,  
Semhogy evilági nevetést indítsunk,  
Hanem megtérésre jó példát mutassunk,  
Jézus szerelméért hogy felindíthassunk,  
Boldog mennyországba együtt vigadhassunk.”<sup>24</sup>

Egyébként más betlehemes szövegekben is az előadás komolyságát hangsúlyozzák már a bevezetésben, nehogy a közönség félreértse a színjátékot:

„*Király* – Dicsértessék a Jézus a magas mennyekben, itt lenn a földön, mint odafönn az égben. Mi nem azért jöttünk, hogy itt istóriázzunk, hanem a Jézusról példát mutassunk.”<sup>25</sup>

Éppen ezért hatott a meglepetés erejével az az 1880 körüli törökbecsei adat, amelyet itt idézek, s amely – túlzás nélkül állítható – szenzációs adalékot jelent a proppi nevetéselméletet igazoló magyar példákhoz. Szinte érthetetlen, hogy a sűrke betlehemes tucatszövegek között eddig senkinek sem tűnt fel.

„*Öreg juhász* – Ó te álmos Rebike, mit szunnyadsz a padkán, jobb vóna ha a farod riszálnád a rokkán! Az anyád is ott halt mög a száraz patkácskán, kiridom, karidom, nagyot ütök a farodon!

*Angyalok* (ének):

Fűjjad, Istók, a dudát, te mög Petri, furuját,

<sup>23</sup> Berze Nagy J. 1940. I. 25. Ugyanezt variálja a felsőtornjai változat: „Látom asszonyomnak sűrű mosolygását, / Veszi elé a ládafia kulcsát.” Olosz K. 2003. 224. (A gyűjtés ideje: 1965.) Egy mai ludasi (Szabadka környéki) betlehemes leírás külön hangsúlyozza, hogy a legmulatságosabb Makszus, az öreg pásztor, akinek egyik kiszólását, alapjában véve elmaszatolt káromkodását, idézi is. Bencsik N. 2003.

<sup>24</sup> Bálint S. 1976. 41. (A homoródremetei betlehemesből)

<sup>25</sup> Makkai E. – Nagy Ö. szerk. 1993. 163. (A lukafalvai és ilencfalvai betlehemes részlete)



Húzz rá Makszus egy nótát, pönged hegedűd húrját!

Aki nevet bennünket, szívből imádjuk útet.

Dicsértessék a Jézus!<sup>26</sup>

Miként az anyagi énekszó harmadik sora kimondja, aki neveti a betlehemeseket, az részükről különleges tiszteletet érdemel. Az eddigi idézetek arról szóltak, hogy a betlehemesek éppen nem tréfalkozás okából és nevetésre fakasztás céljából „fáradtak”, hanem megtérésre jó példa mutatása okából. Hogy oldható fel az ellentmondás az egyes szövegek deklarált nevetésellenessége, valamint a törökbecsei idézet nevetést elváró kijelentése között? Mint az előbbieken utaltam rá, más betlehemes szövegekben a pásztorok esetlenségét, süketségét, humoros, vaskos vagy obszcén kiszólásait szinte lehetetlen, hogy nevetés vagy mosolygás ne kísérte volna, ha erre eddig mindössze három utalás dokumentálható is. Ez a virtuális nevetés tehát mintegy alátámaszt(hat)ja a törökbecsei szöveg nevetést elváró kijelentését.

A kérdésre a választ Vlagyimir Jakovlevics PROPP orosz folklorita korszakos jelentőségű nevetéselmélete adja meg. Mivel nem tudok róla, hogy a magyar folklorzisztika foglalkozott volna a nevetés (vagy a nevetéstabu) előfordulásaival s értelmezésével a magyar folklórhatyományban<sup>27</sup>, s arról sem, hogy Propp elméletét érdemében méltatta vagy alkalmazta<sup>28</sup> volna, az alábbiakban egyrészt összefoglalom leglényegesebb elemeit, másrészt megvizsgálom, hogy a törökbecsei betlehemes adat és a fentebb kifejtett további adatok miként értelmezhetőek ennek az elméletnek fényében.

Propp komikum és nevetés kérdései című posztumusz könyvében mindössze egy rövid fejezetben beszél a rituális (szertartásos) nevetés kérdéseiről.<sup>29</sup> Jóval korábban azonban terjedelmes tanulmányban tárgyalta a kérdést (A rituális nevetés a folklórban).<sup>30</sup> Elképzeléseinek rövid összefoglalása ennek alapján adható meg. A nevetéssel kapcsolatos adatok után kutatva az orosz tudós hatalmas mitológiai és folklorzisztikai irodalmat tekintett át, s elméletét a felbukkanó adatok alapján alkotta meg. Fontos azonban idézni azt a megállapítását, amely a nevetésadatokat nem

<sup>26</sup> Kálmány L. 1882. 98. A törökbecsei betlehemes teljes szövegét Bálint Sándor néhány művében közli: Bálint S. 1938. 96–99., Bálint S. 1980. 215–217.

<sup>27</sup> Talán kivétel: Solymossy S. 1917. Ebben a gyöngyöt síró és rózsát nevető meshelőns „meseelemével” foglalkozik (BN 406A, ATh 406A). Nagy egybevető példaanyagot mozgatva megállapítja, hogy „az egész anyag nem oly sok, mint ahogy más, gyakori elem mintájára vártuk volna”. A „rózsát nevetés” motívumával azonban nem tud mit kezdeni, az általa felkínált elképzelés: „az epikus halmozás ösztönserző törekvése” (a gyöngyöt sírás analógiájára). Solymossy elemzésének eredménye tehát messze áll Propp elméletétől. Trecsényi-Waldapfel I. 1981. ismeri Solymossy adatait. (E dolgozat 1936-ban jelent meg először.) Néhány magyar kutató (például: Róheim Géza, Viski Károly) műveiben közöl nevetéstabúval kapcsolatos adatokat, sőt ezeket összefüggésbe hozza a természeti népek avatási szertartásaival is, de a folklór tények etnológiai általánosításának kísérletéig nem jutottak el. Mindenesetre ezeket és más elszórt vonatkozó magyar adatokat egy további dolgozatban lesz majd érdemes összefoglalni.

<sup>28</sup> A magam kurta cikke valószínűleg kivétel: Jung K. 1993. (Első közlése 1988-ban.)

<sup>29</sup> Magam szerbhorvát fordítását használtam: Propp V. Ja. 1984. Az említett fejezet: 146–148. (Az eredeti címe: Problemi komizmai szmeha. Iszkussztvo, Moszkva, 1976.)

<sup>30</sup> Eredetije: Ritualnij szneh v folklóre. Po povodu szakszki o Neszmejjane. Először (1939) a leningrádi egyetem tudományos közleményeiben: Ucsenie zapiszki LGU. Szerija filologicseszkih nauk, vip. 3. 151–175. Propp posztumusz tanulmánykötetében: Folklór i gyejsztvitelnoszty. Moszkva, 1976. 174–204. Szerbhorvát fordítása: Propp V. Ja. 1986., magyar fordítását (a posztumusz tanulmánykötet szövege alapján) közzétettük: Propp V. Ja. 1988. Propp előtt (nem szólva az általa használt irodalomról) egy szerb és egy magyar valóstörténész is foglalkozott a mágiikus nevetés kérdéseivel. (Propp ezekre nem hivatkozik.) Veselin Cajkanovic sok esetben azonos ógörög anyagot elemez, és sok tekintetben azonos eredményre jut, mint Propp. Fontosak a délszláv verses epikából vett kiutó példái. Ő azonban nem alkotta meg a rituális nevetés elméletét. (Cajkanovic V. 1924., több későbbi kiadásban is.) Trecsényi-Waldapfel Imre ugyan csak az antikvitásból vett példákon vizsgálja a „teremtő nevetés” kérdését, kitérve egy magyar problémára is. Elméletet ő sem alkotott e kérdés kapcsán. Trecsényi-Waldapfel I. 1981. Propp elméletének Kelet-Közép-Európában tehát legalább két fontos előzménye van.



gyakori előfordulásával kapcsolatos: „Bár jelen pillanatban lényegesen több anyaggal rendelkezünk, mint bárki más, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott, mégis el kell mondanunk, hogy a nevetésre vonatkozó adatok igen ritkák. Sokszor teljesen váratlanul bukkannak fel ott, ahol nem is keressük vagy várjuk őket. Apránként kell őket összegyűjteni, ezért e jelenség minden kategóriájáról nem minden esetben sikerül tökéletesen világos és kimerítő képet nyerni. Remélhetőleg a további kutatások még pontosabb és megalapozottabb eredményekhez fognak vezetni, sőt fényt derítenek általam figyelmen kívül hagyott adatkategóriára is.”<sup>31</sup>

Propp a kérdést vizsgálva először a nevetéstaburól beszél. Számos adatot elemezve megállapítja, hogy a nevetés az élet és a halál térfelére felosztott tradicionális világmodellben az élet birodalmába tartozik. Aki a két ellenséges (antagonisztikus) térfél határát áthágni készül, tartania kell magát bizonyos szabályokhoz: aki a másvilágra megy vagy ott tartózkodik, nem nevetet. Ezzel szemben a (meg)születőnek (vagy újjászületőnek), illetőleg hozzátartozójának vagy környezetének nevetnie kell, lehetőleg minél hangosabban. Ebből az következik, hogy a nevetés teremtő erejű. Mint maga Propp írja: „... az életbe lépés minden formáját, legyen az egy gyermek születése, vagy avatási és hasonló szertartásokhoz fűződő szimbolikus újjászületés, nevetés kíséri, amelynek nem csupán életet kísérő, hanem életteremtő erőt is tulajdonítanak. A megszületést, illetve újjászületést ezért kötelező jellegű szertartásos nevetés kíséri.”<sup>32</sup> Továbbá: „A halált fordított előjelű életként élik át. Az élők látnak, beszélnek, ásítanak, alszanak, nevetnek, a halottak ezt nem teszik.”<sup>33</sup>

Nem interpretálva tovább Propp elméletét a rituális nevetés funkciójáról mitológiai rendszerekben és a világfolklorban, természetesen bennünket ezen a helyen az érdekel, hogy az előzőekben felsorakoztatott magyar betlehemes adatok valóban értelmezhetők-e ennek az elméletnek a fényében. Mint már fentebb is utaltam rá, úgy találom, hogy csak ezáltal nyílhatnak meg adataink. A törökbecsei angyali kar énekszavának már idézett sora: „Aki nevet bennünket, szívből imádjuk űtet” váratlanul előkerült bizonyító erejű adat Propp elméletéhez. És éppen azt az adatkategóriát példázza, melyben maga nem talált rá, de hasonlók felbukkanását szinte megjövendölte. (Itt csak utalok rá, hogy a magyar népi kultúrában nem ez az egyetlen adatkategória, melyet Propp nem ismert vagy hasonlókat nem ismertett példatárában. A magyar népi disznóvágási hagyomány számos, ma is élő példájával igazolható rituális formulája: „ne vessünk, hogy vastag legyen (a levágott disznó) szalonnája!” ugyancsak kiváló igazoló példája az elméletnek.<sup>34</sup>

Valószínűleg nem szükséges hosszan magyarázni, hogy a törökbecsei betlehemesek milyen szituációban, helyen és időpontban várták el, hogy produkciójukat nevetés kísérje. A betlehemezés a keresztény mitológia kiemelt jelentőségű eseményének: a megváltó Jézus születésének színjátékszerű, elnépiesedett megjelenítése, tehát valószínűleg megcáfolhatatlan proppi rituális nevetés elmélete szerint nevetésnek kell kísérnie. S mint idézett ritka adatunk közvetve bizonyíthatja: nyilván el is hangzott a nevetés, ha már az angyali kar éneke közvetve említi. A pásztorok imádása és ajándékozó szertartása előtt (vagy során) elhangzó (vagy szándékosan megjátszott) esetlenségek, ügyetlenségek, süketségek, félreértések, vaskosságok, sőt: obszcenitások ennek az elméletnek fényében nyilván nem tölthettek be más funkciót, mint a színjáték szemléelőinek és

<sup>31</sup> Propp V. Ja. 1986. 133., Propp V. Ja. 1988. 228. és Jung K. 1993. A fordítások eltérnek egymástól.

<sup>32</sup> Propp V. Ja. 1988. 246.

<sup>33</sup> Propp V. Ja. 1988. 230.

<sup>34</sup> A kérdés rövid összefoglalása: Jung K. 1993. A cikk megírása óta eltelt másfél évtizedben az adatok tovább szaporodtak. Még néhány ide tartozó téma – mint említettem a 27. jegyzetben – megírásra vár.



hallgatóságának megnevetetését, kacajra fakasztását, nyilvánvalóan akkor is, ha már sem a betlehemes játék pásztorai, sem pedig a közönség nem ismerte a rituális nevetésnek, mint etnológiai univerzálénak jelenlétét. (Mint ahogy a mai vagy tegnapi bácskai böllérek sem ismerik az összefüggést a főntebb idézett rituális formula és a proppi nevetéselmélet között – ennek elenére ma is mondják. Ez a néphagyomány évszázadokat, sőt: évtizedeket átívelő szívós ereje. Ami pedig a pásztori párbeszédekben elhangzó vaskosságot és obszcenitást illeti, nagyon valószínű, hogy ebben az esetben is a rituális trágárgkodás<sup>35</sup> eseteiről lehet szó, ám ennek vizsgálata már kívül esik a dolgozat keretein.

Lássuk azonban azokat az idézett példákat is, amelyek a törökbecsei adat jelentésének és értelmezésének ellentmondani látszanak. Korábbi szövegrészletünk határozottan kijelenti, hogy nem tréfálkozni és nem evilági nevetés indítására jöttek, hanem jó példát mutatni. Úgy tűnik, ez a szövegrészlet a betlehemjárás elnépiesedéstől kevésbé érintett, nyilván egyházi közreműködéssel szorgalmazott változatába (szövegébe) nyújt betekintést, ez a színjátás nem viselhet el az esetlenkedést, trágárgkodást, s más elemeket, amelyek nevetést válthattak ki a közönség körében. Ezekben a szövegekben tehát kevésbé vannak jelen azok az elemek, amelyek mintegy oldottabbá teszik a szigorú vallásosságot, s a népi ízlés felé közelítették a betlehemjárást. A profanizálódásnak valószínűleg kezdeti fázisában lehettek az efféle szövegek, s még nem kaptak benne helyet azok a rögtönzések, melyekről az egyik betlehemkutató így ír: „Az öreg pásztor vaskos humorú szokimondó mondókái valószínűleg rögtönzések révén kialakult és a gyakorlatban összecsiszolódtott párbeszéd, amelyek szeretlenül kapcsolódnak az eseményekhez, de mindenképpen a hagyomány profanizálását jelzik.”<sup>36</sup>

Visszakanyarodva a dolgozat elején ismertetett Baranya megyei betlehemjárás-betiltásához, arra kell gondolnunk, hogy a vallási érzés, a magyar népköltészet, a jóízlés és a hagyományok megcsúfolása – a rendőrfőkapitány-helyettes szerint – minden bizonnyal a betlehemesek tréfálkozásában, vaskos vagy obszcn kiszólásaiban, az ezt (minden bizonnyal) követő (honoráló?) nevetésben nyilvánult meg, ami – a világ működésének egy egészen más értelmezése és felfogása szerint – nem egyeztethető össze a karácsony ünnepének szakrális hagyományaival, Jézus születését megjelenítő színjáték komolyságával, különösképpen nem az adománygyűjtéssel, ami – olvashattuk – koldulásnak minősült ezen logika alapján. Folklorista szemmel nézve természetesen nem kérhetjük számon egy rendőrön a népi kultúra rétegzettségének, szinkretizmusának, szöveg-megnyilvánulásában az időnkénti ellentmondások és szövegromlások okainak, továbbá a szóhagyományozás törvényszerűségeinek ismeretét, hisz a népi kultúra működésének számos kérdése a szakemberek számára is még feltárára vár. Ami pedig a nevetést illeti, az sokkal összetettebb fenomén, mint azt a köznapi értelmezés vagy akár a „művelt nagyközönség” elképzei. A betlehemes színjáték bemutatása során virtuálisan kiváltott, s nyilván elhangzott (tehát azt kísérő) nevetés funkciója és értelmezése – mint Propp elmélete alapján főntebb utaltam rá – nem a köznapi röhögés szintjét interpretálja. Mint Propp maga kifejti: „A nevetés különleges feltételes reflex, amely csak az ember sajátja, és ezért önálló története van. A rituális nevetés kérdésének megválaszolása érdekében teljesen le kell mondanunk a komikum megszokott értelmezéséről. A ma embere másképpen nevet, mint a régi korok emberei.”<sup>37</sup>

S ugyancsak Propp gondolatmenetét követve az is megállapítható, hogy a modern kor embere számára a szándékos, készakarva elhangzó nevetés műnevetésnek vagy akár álnevetésnek is minősülhet, ebből következően elítélendő. A szertartásos nevetést azonban őseink nem

<sup>35</sup> Röviden említi a kérdést: Propp V. Ja. 1988. 239.

<sup>36</sup> Papp Gy. 1994. 15.

<sup>37</sup> Propp V. Ja. 1988. 227.



így értelmezték: bizonyos szituációkban a nevetés kötelezőnek számított, miként más helyzetekben a sírás, függetlenül attól, hogy az ember megélte-e a bajt, vagy sem.<sup>38</sup> A nevetés formái tehát összefüggésben vannak az egyes népek fejlettségi fokával, így érthető, hogy a rituális nevetés nem a keresztény civilizáció nevetéskultúrájának részeként értelmezhető, hanem az azt jóval megelőző korok mágikus gondolkodásának és mágikus gyakorlatának továbbélő reliktumaként azonosítható a recens vagy a korban hozzánk közel álló adatokban is. Az egyes kutatók szerint helyenként már csupán népi pásztorjátékká degradálódott egykori karácsonyi misztériumjátékok és vallásos iskoladramák tehát voltaképpen a keresztény magaskultúra és a népi kultúra sajátos egymásmellettiségét példázzák a kései betlehemes játékokban, amelyeknek szövegében felbukkanhatnak olyan reliktumok is, amelyeket ebben a dolgozatban, s egy másikban is, azonosítani kíséreltem meg.

Úgy vélem tehát, hogy ismét igazat kell adnunk RÓHEIM Gézának, aki csaknem száz évvel ezelőtt ezeket a sorokat írta: „Az etnológiának eddig legszebb eredményeit azzal érte el, hogy szó szerint vette adatainak látszólagos értelmetlen részeit. Kövessük mi is FRAZER nyomán ezt az utat és higgyünk a múlt szívós erejében.”<sup>39</sup>

## Irodalom

Anonim

1944 Továbbra is tilos Baranyában a betlehemjárás. *Ethnographia* LV 114.

BÁLINT Sándor

1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*. Budapest

1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepok hazai és közép-európai hagyományvilágából*.

Budapest

1977 *Ünnepi kalendárium I-II*. Budapest

1980 A szögedi nemzet III. A szegedi nagytáj népelete. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978/

79. 2. Szeged

BENCSEK Nóra

2003 Betlehemezés Ludason. *Ludasi jegyzetek* 4–5. 47–51. Palics–Szabadka

BERZE NAGY János

1940 *Baranya megyei néphagyományok I-III*. Pécs

BOSIC, Mila

1985 *Bovicni obicaji Srba u Vojvodini*. Beograd-Novi Sad

CAJKANOVIC, Veselin

1924 *Magični smej*. in.: Studije iz religije i folkloru. SezB 31. Beograd

DÖMÖTÖR Tekla

1979 *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest

JUNG Károly

1993 *A teremő és varázscélú nevetésről*. In: *Az emlékezet útjain*. 14–17. Újvidék

<sup>38</sup> Propp V. Ja. 1984. 146. alapján.

<sup>39</sup> Róheim G. 1925. 297.



KÁLMÁNY Lajos

1881 *Szeged népe I. Összeged népköltése*. Arad

1882 *Szeged népe II. Temesköz népköltése*. Arad

1891 *Szeged népe III. Szeged vidéke népköltése*. Szeged

KATONA Imre

1974 *Jeles napok és ünnepi szokások maradványai Észak-Bánátban*. HITK 19–20. 23–51.  
Újvidék

MAKKAI Endre – NAGY Ödön

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. BARNÁ Gábor szerk.: Magyar Népköltési  
Gyűjtemény. Új folyam XX. kötet. Budapest

OLOSZ Katalin

2003 *Betlehemes játék Felsőtorján*. In: *Víz mentére elindultam*. 217–225. Marosvásárhely.

ORTUTAY Gyula

1981 *Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez*. In: *A nép művészete*. 207–216. és 365–366.  
Budapest

PAPP György

1994 *Betlehemesek nyissunk ajtót*. Szeged

PROPP Vlagyimir Ja.

1984 *Problemi komike i smeha*. Novi Sad

1986 *Ritulani smeh u folkloru. Knjizevna kritika* 129–151. Beograd 176.

1988 *A rituális nevetés a folklórban. Létiünk* (Szabadka) 18(1988) No. 2. 223–248.

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest

SOLYMOSSY Sándor

1971 *Mesehősnő, aki „gyöngyöt sír és rózsát nevet”*. *Ethnographia* XXVIII. 223–237.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre

1981 *Teremtő nevetés*. In: *Vallástörténeti tanulmányok*. 9–13. Budapest



*Tari Lujza:*

## Azonos és eltérő vonások a bukovinai betlehemesekben

A jelen dolgozat része egy nagyobb tanulmánynak,<sup>1</sup> mely kritikai forráskiadásként könyvben kívánja bemutatni a bukovinai székelyek betlehemesét – saját terminológiájukkal: csobánolását. Itt tehát a könyv egyes részeinek, illetve fentebbi című fejezetének rövid összefoglalását adjuk.

A bukovinai székely betlehemesek gyűjtésének történetével a remélhetően megjelenő kötetben részletesen foglalkozunk, ám e helyen is célszerűnek látszik áttekinteni a legfontosabb gyűjtés-történeti adatokat.

A bukovinai székely betlehemes teljes folyamatát a hozzá tartozó dalokkal és furulyabetétekkel együtt először KODÁLY Zoltán vette fonográfra 1914-ben Józseffalván. Ezt mint a székely betlehemes egy típusát közli *A Magyar Népzene Tára* (a továbbiakban: MNT) II. kötete.<sup>2</sup> Bár minden tekintetben Kodályé az első igazán hiteles<sup>3</sup> népzenei dokumentum, gyűjtését két másik előzi meg, melyek írásban is megjelentek. Már 1896-ban kiadásra került egy bukovinai székely betlehemes MAYLAND Oszkár közlésében – igaz, Mayland a népcsoport megnevezésére a „csángó” kifejezést alkalmazza. Ezt követi SZABÓ Imre közleménye 1905-ben. (Mindkét adatot megerősíti a témáról írt munkájában FORRAI Ibolya 1974-ben.<sup>4</sup>) Kodályé időben tehát a harmadik, viszont az első, mint dallamokkal teljes anyag. Ezután hosszú ideig nem folytatott gyűjtés a bukovinai székelyek közt, így MANCA János 1941-es hadikligereti gyűjtése következik a Bácskába telepítés időszakából. K. KOVÁCS László 1948. december 28-án a Dunántúlra telepítettek közt Hidason istensegítsi, december 30-án Tevelen pedig hadikfalvi betlehemest vett föl. Az ő hangfelvételei azzal érdemlik ki elsőségüket, hogy az elsők, amelyekben a gyűjtő a teljes szokáscelekményt – beleértve az utcán vonulást, az alakoskodók játékeit és a furulyázást – funkcióban örökölte meg. K. Kovács László gyűjtése Kodályé után tehát a második, mely a betlehemes játék teljes folyamatát rögzítette hangfelvételen, viszont az első, amelyben a betlehemeszők valóban végezték a rituálét. Házról házra vonultak a hideg téli estén, majd bent a szobákban játszva újból és újból átélték a Jézus születését bemutató történetet. A vonulás régi szokás szerint – mint Kodály gyűjtésekor Bukovinában – a juhait kereső pásztor történetét megfestő furulyadallamra történt.<sup>5</sup> *A Magyar Tudományos Akadémia* immár intézményesített *Népzeneku-*

<sup>1</sup> 1989-ben, az Európa Kiadó kérésére készítettem el *A bukovinai székely betlehemes* c. könyvet, melynek megjelenése az év karácsonyára volt kitűzve. A könyv akkorra készült el, mikorra lezajlott a rendszerváltás. A kiadó új vezetése azonban elhárította magától a könyv megjelenését (hár a kéziratot indok nélkül adta vissza). Úgy látszik, ennek a könyvnek ez a sors jutott: mindeddig hiába próbálkoztam kiadásával. 2003-ban az Európai Folklorintézet érdeklődött utána (szóban) és ugyanakkor a Lucidus Kiadó pályázatra is benyújtotta, de ő sem járt sikerrel. Mivel azonban az elmúlt évek alatt többen megismerték a könyv tartalmát, az elmúlt években különböző felkéréseket kaptam a témával kapcsolatban. Ilyen felkérés alapján írtam bevezetőt Kóka Rozália *Hadikfalvi székely betlehemes* c. könyvéhez (Kóka R. 2002.), és ilyen indíttatású a 2003-as Betlehemes Konferenciára való meghívás is.

<sup>2</sup> MNT II. 354. sz. E kiadással kapcsolatban ld. Tari L. 2001. 15. A furulyadallam (MNT II. 359. sz.) újból közölve uo., 192–194. kotta.

<sup>3</sup> Ezalatt itt azt értjük, hogy a gyűjtés a bukovinaiak eredeti lakóhelyén a falubeliek körében történt, továbbá hangfelvétel készült, amely ma is hiteles formában adja vissza a szöveget.

<sup>4</sup> Mayland O. 1896. „...először Mayland Oszkár jegyezte le a Déva határában lévő Csángótelepen” a bukovinai betlehemest, majd „Másodszor Szabó Imre mutatta be...” – írja Forrai I. 1974. 466.

<sup>5</sup> A K. Kovács L. által készített hangfelvétel Sztánó Pál másolatában 1986. novemberében került az MTA Zenetudományi Intézetébe: Akadémiai Pirál lemez (a továbbiakban AP) AP 14.792–14.794.



ató csoportjának létrejöttét követően 1953–54-ben Kiss Lajos több betlehemest vett hangsza-  
lagra, többek közt az andrásfalviaktól Izményben és Kakasdon, valamint a hadikiaktól  
Nagyvejkén.<sup>6</sup> Gyűjtéseken alapul Földes László 1958-as tanulmánya a budajenőre telepített  
székelyek betlehemezéséről,<sup>7</sup> mely jó összehasonlítási alapot kínált a Bukovinába szakadt szé-  
kelyek betlehemezéséhez. TARI Lujza 1983 februárjában a Hadikfalváról Hímesházára kerültek  
közt gyűjtött betlehemest teljes folyamatában, a teljes szereplőgárdával.<sup>8</sup>

Az ezt követő időszak tulajdonképpen már egybeesik azzal, amikortól hol itt, hol ott –  
Kakasdon, Bonyhádon, Érden, Hidason és más bukovinai falvakban – elkezdtek felidézni a bet-  
lehemest. Ez azonban már nem valódi betlehemezés volt, csupán a betlehemes játék előadása,  
melynek szereplői általában a hagyományörző népdalkörök tagjai voltak. A játék funkciója és  
kerete is megváltozott: az előadás nem házról házra járva és több napon át más-más házak-  
nál megismétlődve történt, hanem többnyire a település művelődési háza színpadán, egyszeri  
alkalommal. Egy ilyen felújított betlehemes játék 1981-ben történt karácsony körüli előadásról  
számoltak be a hímesházai is az 1983-as gyűjtéskor. Egyben elmondták, hogy ők már korábban  
is megkísérelték a felújítást, de a vallásos téma színpadi előadásának az 1950-es évek politikai  
léggöre nem kedvezett. Pedig a maguk számára már 1944-ben leírták a teljes szöveget (ami-  
kor utoljára játszották), melyet az 1980-as évek elején egyébként az élő emlékezetből még elég  
jól föl lehetett idézni, hiszen több kiváló zenei és színészi tehetségű idősebb ember élt még a kö-  
zösségben. Szintén beszámolt a felújításról 1987. január elsejei érdi gyűjtésemkor GALAMBOS Pé-  
ter és felesége, Regina néni.<sup>9</sup>

Térjünk rá a címben jelzettekre, azon belül először az azonos vonások bemutatására. Nagyjá-  
ból azonos minden faluban a szokás megnevezése. Mayland *Csángó-magyar misztérium* címmel  
közli a bukovinai betlehemest, de az alcímben szereplő „Betlehemezési rendtartás”-t a népcsoport  
saját elnevezéséből idézi. Megjegyzi, hogy „E misztérium a bukovinai csángók közt él. Magukkal  
hozták a Déván és Vajdahunyadon letelepedett csángó családok (kb. száz)”.<sup>10</sup> Közleményében nem  
jelzi, hogy a lakosság melyik bukovinai faluból került Dévára, viszont hangsúlyozza: „Az elűtő va-  
riánsok sokaságából sikerült egy karácsonyi misztériumot teljes alakjában és eredetiségében felje-  
gyeznem. Karácsony előestéjén beöltözött felnőtt férfiak adják elő.”<sup>11</sup> A józseffalviak Kodálynak  
azzal mutatták be karácsonyi játékkukat, hogy azok „A bötlehem versei 1890-re.”<sup>12</sup> A pontos dá-  
tum ebben az esetben megtévesztő lehet. Nem azt jelenti, hogy a közösség emlékezete csak addig  
nyúlik vissza, hanem azt, hogy 1914-ben 1890-re még dátum szerint és biztosan visszanyúlt – talán  
egy emlékezetes szereplőgárda, vagy egy jelentős betanító-egyéniesség miatt.<sup>13</sup> Az 1890-ből írásban  
fönnmaradt verszet természetesen arra is utalhat, hogy az akkori betanító személy apró változ-  
tatásokat eszközölt a szövegen, s az indokolta rögzítését.

<sup>6</sup> AP 822, A betlehemes játékot végigmondta a kiváló emlékezetű Gáspár Simon Antal.

<sup>7</sup> Földes L. 1958.

<sup>8</sup> AP 13–154/c–13.155/e

<sup>9</sup> A gyűjtés nem kimondottan a betlehemezésre irányult, de kiderült, hogy Péter bácsi mint öreg pásztor a betlehemes játék egyik  
lelke. Emellett év közben a Galambos házaspár őrizte az idődtájt a betlehemi templomot, melyről elmondták, hogy kicsiben az egy-  
kori hadikfalvi templomot formázza.

<sup>10</sup> Mayland O. 1896. 107–108.

<sup>11</sup> uo. 107–108.

<sup>12</sup> Kerényi Gy. 1953. 354. sz.

<sup>13</sup> Földes László Küsmődi Bálint személynében egy kiemelkedő betlehemes betanító-egyéniességet mutat be, kinek tudása, emlékezete  
garantálja a játék hagyományos folyamatát. Földes L. 1958. 209–257.



Mint minden szóbeli kultúrában, a bukovinai betlehemesben is létrejöttek az etnikumra kizárólagosan jellemző (azon belül falvak és további kisebb csoportok), sajátjának mondható megoldások, kialakultak lokális vonások. Köztudott, hogy a bukovinai székelyeknek a kitelepítésüket és még inkább a Bácskából való menekülésüket követő etnikai szétziláltsága a népcsoport egészére nézve súlyos következményekkel járt. Az egykori falvak szétesése a népi kultúra kutatóinak helyzetét sem könnyítette meg: monografikus típusú munkáknál egy-egy falu néprajzi-népzenei hagyományait csak sok helyről, s inkább csak az emlékezet, mint az aktív gyakorlat után lehetett összeszedgetni az 1950-es évek után. Volt azonban egy előnye a szétszórtságnak. Ez lett a legkitűnőbb ellenpróbája egy-egy valamikori bukovinai falu népe emlékezetének. Általa jobban kiválaszthatók lettek az egész közösséget jellemző elemek, s szinte önmaguktól váltak szét az egyes falvakat vagy egyéneket jellemző megoldások. A betlehemes játék esetében a sok különböző helyről gyűjtött anyagból egyértelműen megállapítható, hogy Andrásfalva (ma jórészt Izmény, Kakasd, Hidas, Hőgyész) és Hadikfalva (ma többek közt Tevel, Hímesháza, Érd, Kéty, Székelykeve<sup>14</sup>), továbbá Bács-Bodrog megyében Hadikliget (az 1941-es gyűjtés) betlehemese közel áll egymáshoz. Az istensegítsi (ma például Hidas, Nagyvejke) csobánolás viszont – beleértve Benedek András – Vargyas Lajos Bács-Bodrog megyei gyűjtését<sup>15</sup> –, a Kodály által gyűjtött józseffalvi változattal mutat rokonságot. A rokonságban úgy látszik a földrajzi távolságnak nincs szerepe, hiszen Istensegíts, Andrásfalva és Hadikfalva szinte egymás mellett, Józseffalva viszont e három falutól a legtávolabb helyezkedik el.

Az egyezések és eltérések alapján sok néprajzi- és népzenei adat birtokában nem nehéz megállapítani, hogy a Mayland Oszkár által közölt betlehemes előadói, vagyis a dévai „csángók”, Andrásfalváról származtak el. Az általa közölt betlehemes szinte minden elemében egyezik az andrásfalviak mai (és a különböző helységekben is egybecsengő) betlehemesével.

Az azonos vonások közül vegyük most sorra a bukovinai székely betlehemes játék közös, változatlan elemeit. Mindenekelőtt közösek a játék külső, formai keretei, a szereplők száma (kis eltérésekkel), azok öltözete, viselkedése, a betlehem alakja, nagysága. Kisebb különbségek természetesen itt is vannak, s időről időre változhat a ruházat és az egyéb kellék. Alapjában véve azonban egységes, egyben pedig föltűnő, hogy az öltözet más etnikumhoz képest e népcsoportnál sokkal egyénibb.

A szereplők száma tizenkettő, Mária és az Angyal kivételével eredetileg valamennyien felnőtt férfiak. Öt szereplőt valamennyi helyen azonos módon neveznek meg. Ezek a Király vagy Heródes, Királyszolga vagy Királyszóga vagy a király szolgája, József vagy Szent József, Mária vagy Szűz Mária és Angyal.<sup>16</sup>

A Pásztorok vagy Csobánok/Csobányok vagy Pakulárok neve mutatja falvak szerint a legtöbb eltérést, s még egy-egy falun belül is különböző lehet.<sup>17</sup>

<sup>14</sup> A Hadikfalváról elszármazott székelyektől felvett betlehemest ld. Kiss L. – Bodor A. 1984.

<sup>15</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943.

<sup>16</sup> „...a betlehemesbe csak férfiak lehettek leanka nem lehetett azonban az utóbbi időbe eszt a szabályt megszegték s Máriának s angyalnak be vettek leánkákat es.” Gáspár Simon A. 1986. 12.

<sup>17</sup> A „csobán” szót a mindennapi beszédben minden bukovinai székely használja. A betlehemes játék szövegmegjegyzésében főleg az istensegítsi adatokban szerepel. A betlehemes pásztortánc dallamát ugyanakkor általában mindenhol „Csobános”-nak, „csobányos”-nak mondják. A „pakulár” nevet betlehemesben Szabó I. 1905. 14. és Kodály józseffalvi gyűjtés. Kerényi Gy. 1953. 416–417. sz.



|  |                                       |                           |
|--|---------------------------------------|---------------------------|
| Öreg pásztor:  | Öreg                                  | Hadikfalva                |
|  |                                       | Andrásfalva               |
|  | Öreg csobán                           | Istensegíts               |
|  | Öreg csobány                          | Andrásfalva               |
|  | Öreg pásztor vagy Szürke              | Istensegíts               |
| Fekete pásztor:  | Fekete                                | Hadikfalva                |
|  | Bárános pásztor vagy                  |                           |
|  | Báránkás                              | Andrásfalva               |
|  | Fejőpásztor, Fejő,                    |                           |
|  | Fejőcsobány vagy                      |                           |
|  | Tarka                                 | Istensegíts               |
| Szürke pásztor:  | Szürke                                | Hadikfalva                |
|  | Bogláros pásztor vagy                 |                           |
|  | Bogláros                              | Andrásfalva               |
|  | Meddüpásztor vagy Meddü               |                           |
|  | Fekete                                |                           |
|  | Kapus csobány                         | Istensegíts               |
| Nyulas pásztor:  | Nyulas vagy Kicsike                   | Hadikfalva                |
|  | Kecskepásztor                         | Andrásfalva               |
|  | Monyator, Monyator vagy               |                           |
|  | Fehér                                 | Istensegíts               |
| Furulyás pásztor:  | Furulyás                              | Hadikfalva, Andrásfalva   |
|  | Furulyás vagy                         |                           |
|  | Furulyás pásztor                      | Istensegíts <sup>18</sup> |
| Ajándékgyűjtő pásztor:                                       | Panunás, Panusos vagy                 |                           |
|  | Pungás                                | Hadikfalva                |
|  | Hammas vagy Hamubotos                 | Andrásfalva               |
|  | Panunás vagy Szamár                   | Istensegíts               |
| Szintén többféleképp hívják a játékra engedélyt kérő gazdát: |                                       |                           |
| Gazda:   |                                       |                           |
|  | Gazda                                 | Andrásfalva               |
|  | Gazda, Betlehemgazda, Betlehemi gazda |                           |
|  | vagy Házkerő                          | Hadikfalva                |
|  | Gazda, Bötlehemgazda vagy             |                           |
|  | Szálláskereső                         | Istensegíts               |



A betlehemes játék valamennyi szereplője felnőtt férfi volt régen, illetve Mária és az Angyal szerepében fiúk léptek színre. Betlehemgazda ma már nem jár a szereplőkkel. Régen ő volt a felelős a betanulásért, a „szálláskeresésért” – azaz az előadás helyszínének és a tanulás időszaka alatti közös szállás megszervezéséért. A tanulás ideje alatt (3–4 napnál többnyire nem tovább) ugyanis általában együtt laktak a szereplők, s arra is volt példa, hogy ez a betlehemezés teljes időszaka alatt, egész karácsonyig tartott. Ilyenkor együtt étkeztek, imádkoztak, együtt készítették a betlehemi templomot. Egyéb kellékeket egyénileg készítettek.<sup>19</sup> A Tevelre került hadikfalviak között még 1948-ban is megvolt az a szokás, hogy a betlehemezők a játék befejezése után közös szállásra mentek, lefekvés előtt együtt imádkoztak, sorban paroláztak egymással, majd lefeküdtek. Az elköszönő formula a király köszöntésének mintájára így szól: „Áldjon meg az Isten fölséges barátom!”<sup>20</sup> A betlehemgazda egyszerű, külsőségmentes, de ünnepélyes ruházata azt sejteti, hogy nem elengedhetetlen szereplője a játéknak. Ugyanakkor az ő tekintélyétől, betanításától függött, hogy behívták-e a betlehemeseket vagy sem.<sup>21</sup> A népzenei felvételek közt a gazda beköszönését és engedélykérését megörökítő szövegek általában modernebb nyelvezetük ellenére megegyeznek az 1905-ös közlés bekéredzkező formulájával: „Lesz szives befogadni a Krisztus példáját követő betlehemeseket?”<sup>22</sup> Az újabb beköszönésekből csak „a Krisztus példáját követő” szakasz hiányzik.

Ma már nem jellemző az ajándékgyűjtő pásztor (Panunás, Pungás, Hammas stb.) jelenléte. E szereplő régen sem vett részt bent az előadáson. Szerepe s ennek megfelelő ruházata szerint a Mikulással járó krampuszhoz hasonló álarccal a ház előtt összegyűlt gyereksereget riogatta tréfásan. A Hímesházára került hadikfalviaknál pásztorruhában, álarccal követte a betlehemezőket. Életkora, termete, hangja bármilyen lehetett, de nem mehetett be a házba csak a játék vége felé, hogy az ajándékot átvegye. Egyes jelek szerint korábban az ajándékkérés is az ő dolga volt. Istensegítségben például az utolsó pásztor kérése után „bemegey a panusás és nekimegey a gazdasszonynak és mondja: Látom gazdasszonynak sűrű mosolygását. Keresi kóccsát, kinyiccsa ládáját. Kiveszi számunkra hat ezüst garassát, s három részben felfont szép piros kolbásszát, s még amellé Szent János kalácsát.”<sup>23</sup> Újabban – a furulyajátékosok számának erőteljes csökkenése illetve megfogyatkozása óta – a furulyás a darabban egyébként nem szereplő, de a hagyományt zeneileg jól ismerő külön személy is lehet. Míg régen a pásztorok egyike (többnyire az Öreg pásztor) a darab közben többször furulyázott, illetve kísér-

<sup>18</sup> Itt jegyezzük meg, hogy Bukovinából Kodály józseffalvi gyűjtése az egyetlen, amelyben a pásztorok 1–4. sorszámmal szerepelnek, közülük az egyik a furulyás (MNT 354. sz. alatti közlés). A pásztorok számokkal való jelzése azonban más székely betlehemesben is előfordul. A Gyergyóból elszármazott székelyeknél például: Első vagy öreg pásztor, Második pásztor, Harmadik pásztor, Fialat pásztor vagy monyator, Negyedik pásztor a nevük. Földes L. 1958. 210.

<sup>19</sup> A karácsonyi kántálók hasonlóan szerveződtek „bandá”-ba karácsony előtt négy héttel Kalotaszegen is, ahol esténként ún. „összejúásra” öszejárva gyakorolták az énekeket a választott „elsőlegény” vezetésével. Vasas S. – Salamon A. 1986. 64.

<sup>20</sup> K. Kovács László funkcióban felvett gyűjtése 1948. dec. 30. A betlehemezés végén, a közös szálláson a betlehemesek együtt mondják el „Az Úrangyala köszönté Szűz Máriát” kezdetű imát.

<sup>21</sup> Karácsony másnapján „Vecsernye után meg indulnak a Betlehemesek hát meg nézzük hogy végeznek, met ha hibáznak én nem fogadom bé.” Gáspár Simon A. 1986. 33. A magyarországi horvát koledálók szintén együtt tanultak. A tanulást a csoporttá szerveződés után az advent vasárnapot követő hétfőn kezdték el. Kiss M. 1988.

<sup>22</sup> Szabó I. 1905. 15.

<sup>23</sup> Kiss Lajos gyűjtése Nagyvejkén Gáspár Simon Antaltól 1954. jan. 25. AP 882/c-d.



te az énekeket, ma már – ha egyáltalán akad még furulyás –, csak azt a dallamot játssza el a darab megfelelő helyén, amelyre a pásztorok táncolnak.<sup>24</sup>

A pásztorok neve részben ruházatukra (a Nyulas nyúlszőrből készült bundát visel), vagy bundájuk színére (Fekete, Szürke, Fehér – utóbbi a Monyator, aki az öreghez hasonlóan fehér bundában van), részben foglalkozásuk fajtájára (fejőpásztor, meddópásztor) utal, részben pedig arra az ajándékfajtára, amit a kis Jézusnak adnak. Az ajándékozás sorrendje kétféle lehet: mint rangidős, első az öreg, majd utána következnek a többiek koruknak megfelelő sorrendben. A másik típusban korban az öreg után következő (és még ereje teljében lévő) pásztor ajándékozik elsőként, az öreg az utolsó illetve utolsó előtti. Arra is van azonban példa, hogy legelőször a legfiatalabb ajándékozik. A két fő típus sorrendjének megfelelően a következők az ajándékok:

- 1) Öreg: sajt; Fekete vagy Báránys: bárány; Szürke vagy Bogláros: bogláros szj
- 2) Szürke és Fejőpásztor: sajt
- 3) Fekete és Meddópásztor: bárány
- 4) Öreg: szj (valamint ajándékként még egy nótát is „fú”)
- 5) Nyulas vagy Monyator: nyúl

A pásztorok ruházatának részletes ismertetését (illetve a többi szereplő viseletének minden részletre kiterjedő bemutatását) e helyen mellőzzük, csupán általános megjegyzésekre szorítkozunk. A pásztorok ruházata mára egyszerűsödött, de az istenszolgákra jellemző ruháktól és egyéb kiegészítőktől lényegében nem különbözik Andrásfalva és Hadikfalva betlehemezőinek viselete sem.<sup>25</sup> Megszabott és az idők során nem változott, milyen természetűnek és alakúnak kell lennie az egyes szereplőknek, pl. a királynak és szolgájának.

Valamennyi faluban fontos követelmény volt, hogy a király megtermett alkatú, tiszteletet parancsoló, s főleg erős, átható hangú, középkorú férfi legyen. Mozgása katonás, szavai pattingók, ellentmondást nem tűrők. Öltözete a huszártiszt ruháját utánozza (sötétkék mente, csizmanadrág, huszárcsizma). Oldalán általában kard lóg, mellén keresztülvetett nemzetiszín szalag, fején díszes korona. Egyszerűbb kivitelben hasonlóan katonás öltözetű a király szolgája. Az ő hangja is határozott: a királlyal tisztelettudó, az alacsonyabb rangúakkal viszont kioktató, már-már pökhendi. Hagyományos formában a király előtt mindig katonásan szalutálva megy el. József szintén jelentős szereplője kell, hogy legyen a betlehemesnek, de a királynál nem lehet magasabb. Öltözete egyszerű, általában hosszú köpenyt visel, fejét és haját fehér haj borítja (amit esetleg kalap fed le), arcát szakáll fed. Hangja síránkozó, sajnálatra méltó, amit a királyéval egyébként megegyező recitatívokban a lényegesen lassabb tempó, az enyhén remegtetett hang és a glissandok alkalmazása érzékeltet. Eredetileg fiú, ma már lány, fehér ruhában van, vállán is fehér kendő, fölötté hosszú, kibontott haj. Fején többnyire napsugárszerű korona. Régen a sze-

<sup>24</sup> A hadikfalviaknál (így az onnan leszármazott hímesháziaknál is) korábban az öreg furulyázott. Gyűjtésünkkel már csak egy valódi tudott furulyázni, Ferencz Ambrus. Ő 1983-ban saját maga és környezete kedvéért már nemigen vette elő furulyáját, szívesebben citerázott. Nem volt rendes hangszere sem, csak egy iskolai célra használt fémből készült gyári blockflütéje. Amikor 1981 karácsonyán a művelődési házban bemutatták a felújított betlehemeset, mégis vállalta színpadon a furulyázást. 1983-ban azonban – mivel az esti gyűjtésre nem tudott eljönni, s csak másnap találkoztunk – nehezen sikerült rábeszélni, hogy játssza el a betlehemeshez tartozó furulya, s főleg „A csobányos nótá”-t. „– Nem lehet azt külön! Az csak a betlehemesbe való!” – mondta, de végül mégis eljátszotta.

<sup>25</sup> Benedek A.–Vargyas L. 1943., Gáspár Simon A. 1986. 27.



replő fiúnak még a mozgása sem árulhatta el, hogy nem valódi nő. Az angyal esetében az a legfontosabb, hogy tisztán csengő (égi tisztaságú) hangja legyen, így nem véletlenül ő a betlehemes legfiatalabb szereplője. Ruházata Máriához hasonlóan fehér, hátán régebben esetenként szárnyak is voltak (a hímesháziaknál még az 1940-es években is).

Vizsgáljuk tovább a betlehemesek közös elemeit. A külsőségeken kívül közösek a bukovinai székely betlehemesben az arányok, benne a recitatív és nem recitatív, de erősen hanglejtéses szakaszok váltakozása, egységes az egész játék folyamata, a daloknak és hangszeres dallamoknak a folyamaton belüli helye, valamint közös az egyes szereplők mondanivalója.

Ha zeneiség szempontjából vizsgáljuk meg a betlehemeset, a következő csoportokat kapjuk:

- 1) modern (köznapi) értelemben vett dalok és hangszeres dallamok
- 2) recitatívok
- 3) ritmikusan deklamált ill. „énekeltek” versek (dikciók)<sup>26</sup>
- 4) „énekeltek” (deklamált) hanglejtéses próza
- 5) a betlehemeshez tartalmilag tartozó kötött próza
- 6) a betlehemeshez tartalmilag nem, vagy nem szorosan tartozó próza, esetenkénti improvizáció

Mint látjuk, a sor a zenei szférából halad az énekbeszédén át a beszélt nyelvig, vagy fordítva. Bárhonnán nézzük, a lényeg az, hogy az egymástól árnyalatokban különböző egyes fokozatok két végpontja a zene és a beszéd, illetve a mindennapi beszéd és a zene.

Vegyük sorra közelebből, mik tartoznak az egyes csoportokba. Első csoportunkat a betlehemes valóságos dalai alkotják. A betlehemesben szereplő dalok többségükben olyan egyházi népelemek, melyek a betlehemesstől függetlenül is élnek, főleg köszöntőként. A nyelvterület egészét tekintve köszöntőként mára leginkább már csak a *Pásztorok keljünk fel* és a *Mennyből az angyal* maradt meg. Néha eredetileg is köszöntőként használt dallam került a betlehemesbe. Az istenségszűcsnél pl. karácsony két napján, István és János napkor betlehemezés közben István- illetve János napi köszöntőt énekeltek,<sup>27</sup> mégpedig az egyébként első dalként felhangzó *Üdvözlégy Jézus, Pásztorok pásztora* kezdetű ének helyett. A betlehemes dalanyaga általában eléggé vegyes, koruk különböző „... a játékba való tartozásuk nem egyformán szerves, s funkciójuk a cselekményben változatos” – írja Szendrei Janka –, a betlehemesek egységét azonban a *Csordapásztorok midőn Betlehembe* kezdetű ének biztosítja.<sup>28</sup> *Üdvözlégy Jézus* szövegváltozattal ez indítja a dalok sorát Istenségszűcsben és Józseffalván, Hadikfalván és Andrásfalván ellenben *Serkenj fel, fiam* szöveggel ez a régi karácsonyi ének zárja a betlehemes énekeit.<sup>29</sup>

A Székelyföldön ugyanerre a dallamra az általánosabb *Csordapásztorok* szöveg a megszo-

kott.<sup>30</sup> E verset a józseffalviak kivételével egyik bukovinai falu közössége sem éneklé a betle-

<sup>26</sup> Ennek „hangszeres” zenei párjának tekinthető az általában hozzá kapcsolódó egyenletes ritmuskíséret.

<sup>27</sup> István napra: *Imé egykor Szent István Istenben felállva*, János napra: *Dicső szent Jánosnak ünnepét szenteljük*. Benedek A – Vargyas L. 1943. 163.

<sup>28</sup> Szendrei J. 1977. 267. Az egyes betlehemes dalok a naptári ünnepeken belül többnyire külön is élő „önálló tételek”, uő. 1988. 500.

<sup>29</sup> A közölt érdektartó példákon kívül a következő hadikfalvi népzene gyűjtések közt található meg a szöveg: Manga J. 1941., K. Kovács L. 1948. Tari L. 1983. *Serkenj fel fiam...* szöveggel énekeltek a dallamot az andrásfalviak Izményben (Kiss L. 1953. márc. 23. AP 626/c).

<sup>30</sup> Kodály józseffalvi felvételén kívül a kászoni gyűjtése tanúsítja, hogy a Székelyföldön is énekeltek a „Serkenj fel fiam” szöveget. Kászontúrfalui 1912-es gyűjtését Kerényi Gy. 1953. 353. sz.



mesben, noha a *Csordapásztorok* különálló karácsonyi énekként náluk is minden faluban használatos volt. Bármelyik is a szöveg, a dallam az Erdélyben honos dór hangsorú alakot követi, melyhez lassú tempójú, enyhén az aszimmetriába hajló rubato előadásmód társul. Az utolsó sort az országostól eltérően megismétlik, így a tagolást figyelembe véve (előadásmódban ide számítva a levegővételt) a következő forma alakul ki: AB c DDv – vagyis két nagy sor után egy kicsi, majd újból két nagy sor.

A *Serkenj fel fiam* vagy *Üdvözlégy Jézus* vagy *Csordapásztorok midőn Betlehembe* kezdetű ének mellett szintén központi szerepű, s valamennyi bukovinai betlehemesben azonos helyen és azonos módon szólal meg a *Dicsőség mennyből az Istennek* kezdetű egyházi népének. Egyetlen kivétel Józseffalva, ahol e szövegre a Kászomból és más területekről ismert, kis ambitusú dúr hexachord dallamú alakot éneklük.<sup>31</sup> A többi faluban ellenben az egyik legrégebb, s a nyugat-európai zenei rétegbe tartozó éneket dalolják. A dúr, ereszkedő szerkezetű *Dicsőség*<sup>32</sup> *Paradicsom mezejibe* szövegváltozatát Bukovinában is aszimmetrikusan és a másik szövegváltozatnál gyorsabb tempóban éneklük egyházi népéneként illetve karácsonyi köszöntőként.<sup>33</sup> Hadikfalván és Andrásfalván a betlehemezés előadása folyamatában azonos helyen és azonos módon éneklük a *Serkenjetez pásztorok!* kezdetű éneket. Istensegítsben ugyanennek helyén a Kászón- és Udvarhely megyei illetve országos típusú *Ne féljetez pásztorok* kezdetű éneket szokás énekelni,<sup>34</sup> míg Józseffalván – legalábbis Kodály gyűjtésének idején – a *Keljetez fel pásztorok* motivikus dúr dallam csendült föl. Bármilyen is a szöveg, jellemző, hogy minden esetben négy nyolcad és két negyedből álló ritmusú szöveg mellé rendeződnek az egyes dallamok.

Andrásfalva és Istensegíts dalanyagában egyetlen azonos dal található (mely hiányzik viszont Józseffalván és Hadikfalván), ez *A Szűz egy fiát szült, örvendezzünk*<sup>35</sup>. Bukovinában és részben országosan is azonos jelenség, hogy azonos helyen szólal meg, s folytatólagosan kapcsolódik egymáshoz a *Pásztorok keljünk fel* és a *Mennyből az angyal*. A *Pásztorok...* egyezik abban, hogy a *siessünk, ne késsünk* szövegrésznél a zene egyre gyorsuló iramot vesz fel és ritmizálása eltér a megszokottól. A darab egészét nézve vannak más különbségek is. Míg Mayland Oszkár közleménye többi darabjához a dalszövegek alapján nem nehéz kikövetkeztetni a dallamot, a *Pásztorok...* esetében ilyenre nem vállalkozhatunk, mert a szöveg és a dallam rendkívül variábilis.<sup>36</sup> Érdekesen tér el az országos alaktól a *Mennyből az angyal* is. A tempó gyorsabb a megszokottnál, a szöveg pattogó ritmusokba rendeződik, s inkább vidámságra, mint áhítatra serkent. Az áhítatot méltóságteljes, lassú tempójával az említett *Dicsőség...*, továbbá a mixolid fordulatokban bővelkedő és különösen lassú tempójú *Betlehemnek pusztájában* kezdetű ének jelenti. E dallam kizárólag a hadikfalviak betlehemesében szerepel. Az 1948-as adatok szerint ez volt a beköszönő ének (de csak minden második házban énekeltek), 1983-as felvételünkön viszont ez zárta a teljes betlehemes játékot.

<sup>31</sup> A dallam közölve: Kerényi Gy. 1953. 573. sz. Kodály bukovinai gyűjtéséből hangzó formában közölve: Tari L. 1983. 3. lemezoldal 3/a sz.

<sup>32</sup> „Vom Himmel hoch da komm ich her” kezdetű német népének eredetéről. Rajeczky B. 1976. 12–13. (orig. 1974.)

<sup>33</sup> A hímesházi gyűjtéskor (1983. febr.) mindkét alakban sikerült megörökíteni. A „szentestekor” énekelni szokott „karácsonyi köszöntő” a „Paradicsom mezejibe...” AP 13.254/a. A népes előadógárda egybehangzó véleménye szerint ennek eléneklése után nemcsak „diót, almát, kockacukrot” kaptak a köszöntők, hanem a gazdtól és a háziaktól megkapták „az áldást” is.

<sup>34</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943. 166. 14. sz. dallam.

<sup>35</sup> Szendrei J. 1977. 267., valamint a dallam változatokról uő. 1988. 500.

<sup>36</sup> Lehetséges dallamváltozatként megemlíthjük Szabó I. lejegyzését. 1905. 19–20.



A betlehemesek hangszeres dallamairól a funkcióban gyűjtött adatok elégtelensége miatt aránylag keveset tudunk. Hagyományos keretek között a hangszeres zenei részek állandó darabja volt régen Székelyföldön és Bukovinában (s részben máig fennmaradt) a „Juhait kereső pásztor” dramatikus táncunk dallamának a betlehemesen belüli előadása. A két részes, lassú tempójú, deklamatív és improvizatív, valamint gyors részek váltakozásából álló darab eredetileg a pásztorok táncos jeleneténél hangzott el. A lassú rész egyben kísérődallamként is szolgált: míg házról házra jártak, a furulyás a lassú részt játszotta közben.<sup>37</sup> Névhasználatban eddig egyedi adat a dévai telepeseké: „Míg a hamubotos tréfáival a nagy számban összegyűlt népet mulat-tatja, addig a furulyás az öreg csobán keservét, a purnyáló nótát fujja.”<sup>38</sup> A pásztorok táncához csatlakozó táncdallamok egyébként (mint az egész nyelvterületen), a bukovinaiaknál is azonosak egyéb táncdallamaikkal. Feltűnő mindazonáltal, hogy a bukovinaiak betlehemesébe elsősorban a román hatásokat jelző táncdallamok kerültek.<sup>39</sup> Elképzelhető, hogy itt másról van szó, mint az együttéléstől fakadó átvételekről, hiszen több néppel együtt éltek. Nem valószínű, hogy azért van ez, mert „a pásztor fogalomtól nem elválasztható oláh pásztor”-t<sup>40</sup> alkalmaznak a betlehemesben. Földes László több nemzetközi példával meggyőzően igazolja, hogy a pásztorok jelenetében szereplő, tréfás félreértésekre alkalmas idegen nyelvi közbeszúrások nem az egyes népek egymás mellett élésének következményei, hanem általában kedvelt jelene-tek tőlünk keletre és nyugatra.<sup>41</sup> A pásztorok latin nyelvű beszólásaival kapcsolatban pedig DOBSZAY László SHAKESPEARE-re utalva fejti ki: a jelenség „...olyan hiedelemre látszik utalni, hogy a szellemi lények és a földi világ közti szakadék áthidalásához egy magasabb rendű tudást jel-képező, ugyanakkor szakrális jellegű nyelv szükséges.”<sup>42</sup> A bukovinaiak szövegeikben nem az általánosabb latin nyelvű közbeszúrásokat használják, hanem olyan nyelven tesznek megjegy-zéseket, melynek ismeretét az együttélés biztosította. Úgy tűnik, a betlehemesekben szereplő, román hatásokat jelző táncdallamok szerepeltetése a zene területén azonos jelenség az idegen nyelvű közbeszúrásokkal. Talán ez is a másság felmutatását szolgálja (a mindennapoktól való elrugasz-kodással, az iskolázottság látszatának keltésével), s egyben az emelkedettség mértékét jelzi a bukovinai székely betlehemes hangszeres részeiben. Mindig valóságos táncfunkcióra utal viszont, amikor a pásztorok táncszókat mondanak.

A második csoportba a recitatívokat soroljuk. Minden bukovinai recitatívban közös a jelleg-zetesen merev – pontosabban egy másfajta kultúrát megjelenítő (megjeleníteni akaró) –, s ezért tudatosan művibb kivitelű hangvétel. A király recitatívjánál hagyományosan még kimért lépe-getés is járul e sajátos hangvételhez. Intonálásukban első hallásra a gregorián zene hatásait véljük felfedezni. Rajeczky Benjamin megállapítása szerint azonban ezek egy, a kereszténységnél ko-rábbi, közös európai hangvételt őriznek, bár a próféciónak lectio-tónusa, sőt a barokk recitatív is nyomot hagyott rajtuk.<sup>43</sup> Rokonságuk erős a kereszténységnél korábbi stílusjegyeket őrző hir-

<sup>37</sup> Kodály józseffalvi gyűjtése. Kerényi Gy. 354 sz., valamint Tari L. 2001. 192–194. kotta.

<sup>38</sup> Szabó I. 1905. 15.

<sup>39</sup> Szemben például a nagy számban átvett német dallamokkal. Tari L. 1999.

<sup>40</sup> Mayland Oszkár írja a román szövegrészek magyarázatai között: „A pásztor fogalomtól az oláh fogalom nem elválasztható, ezért oláh pásztor szerepel.” A népcsoport „...régii lakóhelyén sokat vett fel az oláhok régii szokásaiból, nyelvéből.” Mayland O. 1896. 108.

<sup>41</sup> Földes L. 1958. 255–256.

<sup>42</sup> Dobszay L. 1987. 49. Hasonlóképp magyarázza a kontrafaktúrákba és paródiákba más nyelvből beékelődött szöveg-, illetve dallamszakaszokat Wiora 1975. 61.

<sup>43</sup> Rajeczky B. 1976. 232.



detésekkel, kikiáltásokkal, a dallamvonal és a dallamos szövegmondás kimértsége pedig az iskolai versmondás hanglejtésével.<sup>44</sup> A bukovinai székely betlehemes mindenesetre egyértelműen alátámasztja azt a megállapítást, hogy a recitatívok korábbiak a vallási szétválásnál. A vallási különbségnek ugyanis nincs szerepe a betlehemes zenében és azok megformálásában. Az öt egykori bukovinai székely falu közül egyedül Andrásfalva lakossága volt református, betlehemes játékok mégis közelebb áll a katolikus Hadikfalvához, mint Hadikfalvát a szintén katolikus Istensegítséghez vagy Józseffalvához. Eddig tisztázatlan, mennyire kereszténység előtti a *Dicsértessék a Jézus Krisztus!* beköszönő formula (más szöveggel, de hasonló hanglejtéssel), s ha az, milyen más köszöntő-formula helyébe lépett. Teljes földrajzi elterjedtsége, más szokásainkban való megléte<sup>45</sup> és előfordulása más népek szokásaiban<sup>46</sup> arra figyelmeztet, hogy esetleg egy korábbi dallamossággal van dolgunk, melyre a *Dicsértessék* köszöntés csak később épült rá.

Az előadásmód külső jegyeinek azonosságát a dallamképzés eltérése oldja. A recitálás egy hangon indul, majd a sor (szövegrész) végén kis tercet, kvartot vagy kvintet esik le a dallam. Erdélyben általában gyakori a kis terces, kvartos esés. Bukovinában valamennyi létezik, de a kvart legrás a legtipikusabb.

Az eddigi adatok nem jeleztek szekund-zárlati megoldást. Az újabb felvételek szerint a hadikfalviak azonban mindenütt nagy szekunddal zárnak.

A szekundra zárás alól csak Manga 1941-es hadikligeti gyűjtése kivétel, ahol változékony a sorvégi esés. Megvan a szekundra zárás tendenciája Istensegítségben is. K. Kovács László már említett 1948-as felvételein kívül 1983-ban Hímesházán is így énekelték, s máig így őrizték meg a recitatívok záradékát Érden.<sup>47</sup> Úgy tűnik tehát, hogy Hadikfalva egy régibb, kisebb mozgáson alapuló dallamosságot őrzött meg recitatívjaiban. Egyedi jelenség viszont, hogy József énekét az *Ó, kemény kősziklához* kezdetű szövegnél Istensegítségben Mária is kísérte.<sup>48</sup>

A harmadik csoportba azok a verses részek tartoznak, melyeket többnyire a pásztorok mondanak, nem túl gyors, de nem elnyújtott tempóban. Ilyen részek például a *Menjünk el hát nem bánom, de ne üres kézzel* és a *Jó estét Mária, légy jó készüllettel* kezdetű szövegek, melyek legközvetlenebbül utalnak az ún. „dikciók” hatására. A felvételek tanúsága szerint e szövegeket a pásztorok hagyományosan egyenletes botütéssel kísérik, s a szöveg ritmusa is az egyenletes mérőütéshez igazodik.

Negyedik csoportunk szövegei általában félúton állnak vers és próza között. Ennél is fontosabb azonban a beszédnek az a kettőssége, ami a hanglejtéssel válik nyilvánvalóvá. Háromféle hangvétel tartozik e csoportba: a) patetikus, kissé magas hang jellemzi a király és királyszolga beszédjét: „Egy szózatot hallék, mostan az ajtónkon, Parancsolom szolgálóm néked sietséggel, Ki

<sup>44</sup> Rajeczky B. 1976. 232. A kiáltás formák, versrecitálások újabb, nemzetközi párhuzamokat felsorakoztató, történetiségében tárgyalat összefoglalása Szendrei J. 1988. 495–496. Szendrei az eddiginél erőteljesebben hangsúlyozza a városi énekmesterek hatását az előadásmódra, de megállapítja, hogy a repertoár nem közvetlenül az iskolai hagyományt őrizte meg, csak annak hatásait jelzi. Mint írja, e „sajátos szerkesztmények társulati hagyomány”-on alapulnak. uo. 499.

<sup>45</sup> Kiemelten a siratóban, de a népi írásbeliségben például a paraszti levelezés indító soraként is.

<sup>46</sup> Számos német, román népszokásból ismert. Bálint Béla egy szlovén vendég-hívó – pzvacsin – közlésénél emlékeztet a magyarral azonos beköszönő formulára. Bálint B. 1943. 192–193.

<sup>47</sup> 1. rerecitatív: *Dicsértessék Krisztus...* Kóka R. 2002. 18–19.

<sup>48</sup> Ilyenre is van példa a közölt betlehemesekben. Benedek A. – Vargyas L. 1943. 164. továbbá ilyen K. Kovács László egy másik felvétele Hidasról AP 14.795/a.

<sup>49</sup> Rajeczky B. 1980. 393–396.



vagy? Mi vagy? Miféle ember vagy? stb”. b) Éles, magas hang tapasztalható a pásztorok kérdőformulaiban: „Ezt érdemletted meg menny, föld teremtője?” stb. Köszöntők, ráolvasások, de leginkább a hüdintés<sup>49</sup> hanghordozása és a betlehemes e kérdéseinek hasonlósága jelzi azt az örökséget, amely a kereszténységénél szintén korábbi időkre nyúlik vissza. A hosszan elnyújtott kérdésekben: A „Jézuskának valami ajándékot adsz-e?”, vagy „Aluszol-e?” nem nehéz ráismerünk a gyimesi csángók hüdintésének „Nem láttad-e a juhaimot valahol?” szövegre eső dallamvonalára, összességében a kérdés zeneiségére. A dallam ilyen esetekben mint programzene szerepel: szavak nélkül is érzékletesen közvetíti az előadó kérdéseit, gondolatait. c) Az előző csoporttal közvetlenül rokon a speciális hanghordozással járó, tremolált hangú<sup>50</sup> ajándékozási sorozat. A pásztorokat alakító szereplők ezt a hangvételt szinte mindig az elesettség, szegénység, egyszerűség illetve az öreg pásztor esetében az öregség jelzésére használják. A régies énektechnikában – különösen a mediterrán népeknél – ismert a hangremegtetésnek ez a módja. Nálunk inkább már csak a balladaéneklésben maradtak századunkig nyomai annak, hogy a hang jobb érzékettsége kedvéért száj előtt tartott kézzel „remegtették” a hangot. Ezt a technikát a betlehemesek ajándékozási jelenetében (a kéz száj elé tétele nélkül) még ma is megtaláljuk a bukovinaiaknál. A tremolált hangok legélesebben az istenszolgálatoknál fordulnak elő. Szintén csak nálunk találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az angyal hívására ritmikusan „énekelt”, „többszólamú” kérdéssel felelnek, s hogy e kérdés legalább kétszer megismétlődik. Nálunk szokatlan, de más népeknél ismert a határozott hangmagassághoz köthető, ám nem tiszta zenei hangokból álló (homofon többszólamúság előtti) közösségi „többszólamú” énekbeszéd. (Ékes példája a szicíliai és szárd többszólamúság, tipikusan szintén férfiak előadásában, s általában vallásos szövegekkel.<sup>51</sup>) Az ajándékozási jelenet ajándék-fajtaiban kivételesen egyébként az istenszolgálati adatok egyeznek a hadikfalviakéval. A józseffalviaké is csak annyiban más, hogy ott túró és orda ajándékozására is sor kerül, míg a többi helységben így mondják: „Én néked túrot, ordát nem adhatok hanem egy...” s itt következik annak átadása, amit ajándékként hoztak. A hadikfalviak közbeékeltek erősen „énekelt” „de... de” kvázi-dadogása egyszerre érzékelteti a pásztor esetenességét a szokatlan szituációban, valamint szégyenkezését, amiért csak ilyen egyszerű ajándékkal tud kedveskedni.

Ötödik csoportunk hanglejtése csak annyira zenei, mint amennyire minden – még teljében lévő – nyelvi dialektus. Azokat a szövegrészeket soroltuk ide, melyek a betlehemes játék folyamatához, a cselekmény megértéséhez kellene, például: „Jer be barátom, füttőzz egy keveset!”, vagy „Menjél, adjál te is valami ajándékot a kis Jézusnak!” Mivel a betlehemes a dramatikus játék egészét nézve olyan, mint egy epikus ének, azaz a mondanivaló lényegesebb pontjai állandóak, s ezért azonos módon öröklődnek tovább, az elbeszélés (itt a játék) folyamata az előadók tudásszintjének, pillanatnyi ihletének, játékos kedvének függvénye. (Az utóbbi részben a háziak reagálásával van egyenes arányban.) Mindamellet, míg a verses, vagy félig verses részek (váltakozva a recitatívokkal) helye kötött, a prózai részek esetenként nagyobb szabadságról tanúskodnak.

A különböző bukovinai betlehemes változatok arra utalnak, hogy a román nyelvi részek kötelező tartozékok. Kötelezőségüket alátámasztja a sok azonos kifejezés és hasonlóképpen elferdített szó, például a „fertátye, fertátyi untyiás, mutyás” – utóbbit a morgolóddó öreghez szóló fiatalabb pásztorok mindig megrovóan alkalmazzák: „Vén untyiás..., Vén mutyásom” stb. A román szavak általában torzultak, illetve a használat során értelmes magyar szavakká formálódtak. A „Ráda Ignác román bak-

<sup>50</sup> Tremolo címszó. Brockhaus – Riemann Zenei Lexikon III. 1985. 541.

<sup>51</sup> E. Cuggino 1970., ill. 1980., T. Cau 1981.



ter<sup>77</sup> emlegetését Benedek és Vargyas helyi sajtáságnak véli.<sup>52</sup> Az újabb gyűjtések azonban arra figyelmeztetnek, hogy eredetileg egész más szó állhatott a bakter helyén. 1948-ban a hidasi istenségiéknél ugyanez a kifejezés így hangzott: „Rádo Ignác magyar gyerek”.<sup>53</sup> 1954-ben a különlegesen jó emlékeztető istenségi Gáspár Simon Antal kifejezéstárában szintén a *román* szó szerepelt, mint a hímesházi hadikfalviaknál 1983-ban: „Ráde Ignác, román bokor.”<sup>54</sup> A román szövegek a bukovinai betlehemesek színes, játékos foltjai. Hangsúlyozásuk, ritmizálásuk ellenben mindig magyar.

Máig nemcsak a román szavak cserélődtek ki magyarra (pl. „Auz mityityel? Hallod, Kicsike?” stb.). A népzene gyűjtések alapján időrendbe állított betlehemesekben megfigyelhetjük azt is, hogy a régi magyar tájszavak illetve egyéb jövevényszavak is köznyelvre változtak. Ilyenek például: kocorsobája – hammazója, hamuzója; gulugánkat – tarisznyánkat. A részben félrehallásból adódó cserék esetenként egészen más értelmet adnak a mondatnak. Eredetileg szakrális miliőben profán elemként jelenik meg, amikor az öreget ezzel intik le az 1940-es hímesházi szöveggyűjtés szerint: „Szaladj haza Kati néni dékni!” Ezt ma már az ottaniak így mondják: „Szaladj haza Kati nénihez” vagy „Kati néniékhez”. A *bács* eredeti számadó juhász jelentését elhagyva ma már többször valakinek a bátyja értelemben szerepel: „E gazdának bácsa/báccsa – bátyja én voltam tavaly is”.

Utolsó, hatodik csoportunk szövegrészei bár jeleznek állandósult formulákat, mégis a játék közbeni pillanatnyi ihlettől függnék, befolyásolják őket a hallgatók esetleges közbeszólásai, a háziak arcán látszó tetszés. E közbeszólásokra jellemzőek, hogy aktuális vagy személyre szóló mondanivalót közvetítenek tréfás, esetleg ironikus formában. Minél előbb a hagyomány, annál több természetesen még az improvizatív eleme is. Az improvizációk általában aktuális vonatkozásokra utalnak. Az aktualitások közül az istenségiékné 1948-as felvételéből azt az – egyébként jól ismert és állandósult – jelenetet emelhetjük ki, amelyben az öreg az ajándékozás végén semmit sem ért a körülötte történőkből, ezért közmegegyezéssel betegnek nyilvánítják. (Ez a jelenet a többi bukovinai betlehemesben nem szerepel.) Tréfás formában lázat mérnek neki (a lázmérő a balta nyele), s miután megállapítják, hogy 42.5 C° (!) a láza, orvosért szalasztanak. Az egyik pásztor így sopánkodik: „Jaj, most mi lesz vele?” – amire így válaszol valamelyik másik: „Átadjuk a szövetkezetnek!” A megjegyzés jól tükrözi a csalódottak véleményét: a szövetkezetbe legszívesebben a nekik haszontalan dolgot adnák be. Ugyanezen a felvételen egy másik közbeszólás a Monyator ajándékozását szakítja meg. Monyator: „A többi pásztor között csak Monyator vagyok”. Egy közbeszóló: „Azt hittem, hogy nyomozó!” A felvétel végén pedig így biztat az ajándékozásra az egyik pásztor: „Jó az adószedő, s kibonctűjja!” – azaz úgyis elviszik, jobb tehát, ha a javakat a háziak a köszöntőknek adják.

Összefoglalva az elmondottakat: a bukovinai betlehemes elsősorban azzal válik ki a többi magyar betlehemes közül, hogy archaikusabb azoknál, sőt még a többi erdélyi betlehemesnél is régiebb elemeket őriz. A hazai betlehemezés tisztán csak a XVII. századból mutatható ki (gyakorlatára pedig főleg a XVIII. századból vannak adataink<sup>55</sup>), régisége tehát viszonylagos. Nyomai azonban a középkorba (mintái pedig több szálon még régebbre) vezetnek.<sup>56</sup> Az összegyűjtött bukovinai betlehemesek mindegyike tartalmazza azokat az elemeket, melyek már a XVII. szá-

<sup>52</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943. 159.

<sup>53</sup> K. Kovács L. gyűjtése. AP 14.791.

<sup>54</sup> Kiss Lajos gyűjtése (Nagyvejte) AP 882/c-d, valamint Tari L. 1983. AP 13. 261–623.

<sup>55</sup> Rajeczky B. 1976.

<sup>56</sup> Dömötör T. 1972. 17., Szendrei J. 1988. 492–495., Kilián I. 1988. 405–406., 1989. 135–136.



zadban feljegyzésre kerültek.<sup>57</sup> Ez a megállapítás elsősorban a szöveges részekre vonatkozik, mert ennél jóval régebbre mutatnak a zenei részletek.

A pásztorok eszközeikkel nemcsak az egyszerűt képviselik a királlyal és a szent családdal szemben, hanem egyben a régít is. Népzeneink peremterületének ezeket a kevésbé zenei (ám hangszeres zenei szempontból nem jelentéktelen) oldalait ma már nem áll módunkban megfigyelni, a kutatás pedig elmulasztotta idejében rögzíteni a jelenségeket, s választ keresni azok okaira. Pedig valamennyiben közös a funkció és a vezérlő eszme, s valamennyi hangszeres zenei elem a szavak erejét van hivatva erősíteni. Ez alól csupán a kísérődallamok és a táncdallamok képeznek kivételt, azoknak viszont szintén megvan a maguk prímér, jelentésükön túli rejtettebb jelentése.

## Irodalom

BÁLINT Béla

1943 Lakodalmi vendég hívás a vend vidéken. *Ethnographia* XIV. 192–193.

BENEDEK András – VARGYAS Lajos

1943 Az istenesi székelyek betlehemes játéka. *Ethnographia* LIV. 155–176.

BROCKHAUS – RIEMANN Zenei Lexikon III.

1985 A magyar kiadás szerkesztője BORONKAY Antal Budapest

DOBSZAY László

1987 Spiritus latine Locuntur. *Magyar Zene* XXVIII. 3. 49.

DÖMÖTÖR Tekla

1972 *Magyar népszokások. Magyar népművészet* 6. Budapest

FÖLDES László

1958 A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése. *Ethnographia* LXIX. 209–257.

FORRAI Ibolya

1974 Betlehemezés a bukovinai székelyeknél Tolnában. *Ethnographia* LXXXV. 465–468.

GÁSPÁR SIMON Antal

1986 *Az én szülőföldem a bukovinai Istensegítség*. Budapest

KERÉNYI György

1953 *Jeles napok*. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán szerk.: *A Magyar Népzene Tára II*. Budapest, 395–579.

KILIÁN István

1988 *Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány*. In HOPP Lajos – KÜLLŐS Imola – VOIGT Vilmos szerk.: *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Tanulmányok a XVIII. századról*. Budapest

1989 *Tizennégy történeti betlehemes (1629–1768)* in PINTÉR Márta Zsuzsanna – KILIÁN István szerk.: *Iskoladráma és folklór. Folklor és ethnográfia* 50. Debrecen

1992 *A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon*. Irodalomtudományi Közlemények 5–6. 525–541.

<sup>57</sup> Dömötör T. 1972. 17., Kilián I. 1989. 135. Kerényi az MNT II. 354. számú betlehemesénél a pásztorok egyik értelmetlen verséhez 17. századi ép alakot illeszt Holl Béla közléséből (ld. a 354-es szám jegyzetét 1119. lap).



KISS Lajos – BODOR Anikó

1984 *Az Aldunai székelyek népdalai*. Függelék: *Székelykevei (Hadikfalvi) betlehemes*. Új vidék, 431–439.

KISS Mária

1988 *Délszláv szokások a Duna mentén*. Budapest

KÓKA Rozália

2002 *Hadikfalvi székely betlehemes*. (CD melléklettel) Budapest

MAYLAND Oszkár

1896 Csángó-magyar karácsonyi misztérium. *Ethnographia* VII. 107–113.

RAJECZKY Benjamin:

1976 *A székely betlehemes recitativok stílusához*. in: FERENCZI Ilona szerk.: *Rajeczky Benjamin Írásai*. 232–235. Budapest

1980 Hüdintés. *Ethnographia* XCI. 393–396.

SZABÓ Imre

1905 A dévai csángó-székelyek karácsonya. *Néprajzi Értesítő* 12–24.

SZENDREI Janka

1977 *betlehemes* címszó: *Magyar Néprajzi Lexikon I*. Budapest, 267–268.

1988 *A naptári ünnepek énekei. Középkori népzene* című fejezetben. in: RAJECZKY Benjamin szerk.: *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Budapest

TARI Lujza:

1997 *Kodály Zoltán bukovinai hangszeres népzene gyűjtésének jelentősége*. in: BÓNIS Ferenc szerk. *Kodály Emlékkönyv. Magyar Zenetörténeti Tanulmányok*. Budapest, 133–162.

1999 Német eredetű dallamok a bukovinai székely (hangszeres) népzeneben. *Ethnographia* CX. 265–280.

2001 *Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója*. Budapest

VASAS Samu – SALAMON Anikó:

1986 *Kalotaszegi Ünnepek*. Budapest

## Discográfia

CAU, T.

1981 *La Sardegna. Canti e musica dei pastori*. Edited and annotated by & Arion Farn 1100

GUGGINO, E.

1970 (1980<sup>2</sup>) *Canti popolari siciliani*. Albatros, VPA 8469 Recorded and edited by & *Kakasdi székely betlehemes* Radioton SLPX 18143

TARI Lujza Szerk.

1983 *Magyar Népzene Kodály Zoltán fonográf-felvételeiből*. Hungaroton LPX 18075–76

2002 *Magyar Népzene Kodály Zoltán fonográf-felvételeiből*. (az előző bővített CD változata) Hungaroton Classic HCD 18254–55



*Forrai Ibolya:*

## Csobánolás A szokástól a színpadi látványosságig

A csobánolás a karácsonyi ünnepek köré központi eseménye a bukovinai székelyeknél. A kutatás-történeti adatok rövid áttekintése után ismertetem a szokás régi törvény szerinti és jelen gyakorlatát, összefoglalva a házaló és a színpadi előadások jellemző vonásait.

### 1. Történeti kérdések

A néprajzi kutatás a bukovinai székelyek betlehemes játékát viszonylag korán felfedezte. Az érdeklődés középpontjában azonban nem a szokás leírása és vizsgálata, hanem a játék szövege állt. A gyűjtés és szövegközlés változatos menetét követően, a változó tudományos érdeklődésnek megfelelően filológiai, irodalomtörténeti, zenei, néprajzi szempontból vizsgálták a játékszövegeket.

#### *A csobánolás helye a magyar betlehemes játékok rendszerében*

Benedek András<sup>1</sup> a bukovinai játékokat az erdélyi játéktípushoz sorolta, amelyek drámai szerkezetükkel tűnnek ki a dunántúli oratóriumszerű, s az alföldi tréfás, profán játékok sorából. A *Magyar Népzene Tára* cselekményük alapján csoportosítva mutatja be a karácsonyi játékok táji típusait. Az erdélyi típusnál betlehemi szolgálat és a szálláskereső betlehemes típust különböztetnek meg. Előbbi hosszabb lélegzetű, epikus elemekkel átszótt, 12–20 szereplős misztériumjáték, amelynek elő- és utójátéka is van. A második csoport ennek egy szűkebb változata, amelyben jellegzetes cselekményrészlet Szent József és Mária szálláskeresője. Az elő- és utójáték helyett itt rövidebb-hosszabb prológus és epilógus szerepel. E csoportban találjuk a bukovinai játékot is.<sup>2</sup> A bukovinai betlehemes játék alakulásában lemerhető szerepe van az egyházi hagyománynak, az iskolai színjátszásnak csakúgy, mint a régi, téli napfordulóhoz kapcsolódó szokásoknak.

#### *A játék eredetének kérdései*

A játék szövege és drámai kompozíciója alapján Mayland Oszkár, majd Benedek András a bukovinai játék forrását Csíksomlyóhoz kötik. Feltételezésük szerint a szöveg már a határőrszervezés következtében megindult kivándorlás előtt ismert volt. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a 18. században Csíksomlyón és Kantán, a szegényebb rétegek gyermekeit befogadó ferences és minorita iskolákban gazdag iskolai színjáték-hagyomány alakult ki. A ferencesek, minoriták az ún. népies iskolai színjátékok képviselői. Színjátékaik könnyen profanizálódnak, sok közöttük magyar nyelvű. SZLÁVIK Ferenc a csíksomlyói iskoladrámákról írott tanulmányában szól az iskoladrámák előadásának gyakorlatáról is. Az iskolától függetlenül kerülnek át az iskolai színjátékok a falusi közösségek gyakorlatába, a mű pedig a népi alkotás törvényszerűségének megfelelően változik, alakul a sorozatos megelevenítések, újraalkotások során.<sup>3</sup> A közelmúltban a magyarországi isko-

<sup>1</sup> Benedek A. 1950.

<sup>2</sup> Kodály Z. 1953. 411–421.

<sup>3</sup> Alszegehy Zs. – Szlávik F. 1913.



ladráma és iskolai színjátszás kutatása is jelentős eredményeket hozott felszínre a forráskiadások révén.<sup>4</sup> KILIÁN István *A minorita színjáték a XVIII. században*<sup>5</sup> című munkájában ismertette a minoriták fennmaradt 3 kötetes kantai gyűjteményét is. Elemzésében felhívja a figyelmet arra, hogy a szerzői, rendezői, szereplői kéziratok vándoroltak a rend iskolái között, sőt egy-egy dráma szövege megjárta szinte egész Európát. Tehát nemcsak a különböző szerzetesrendek és felekezetek, hanem országok között is felfedezhető a szövegek cseréje, átvétele – minden közvetlen hatás nélkül. A kantai gyűjtemény egy karácsonyi misztériumot is tartalmaz *Pro nativitate Domini* címmel. A szerző vagy másoló 1732 előtt jegyezhetette le a latin nyelvű darabot, amelynek cselekménye, szerkezete a ma ismert játékokkal egyező, a szálláskeresés és a pásztorjáték jeleneteit foglalja magában. A forráskiadványnak köszönhetően fény derült arra is, hogy DEÁK Orbán, aki 1790–1807 között a bukovinai magyar falvakban, Istensegítsen és Hadikfalván lelkész, a kantai iskolában is tanított. A páter neve alatt 3 darab szerepel a gyűjteményben.<sup>6</sup> A XVIII. század folyamán virágzó iskolai színjátszásnak és iskoladrámaírásnak fennmaradt egy késői példája is Csíksomlyón, a ferences klostrom könyvtárában.<sup>7</sup> A darab: *Krisztus születéséről való Imitatio, mely betlehemi módon mondatik*. A szöveg végén olvasható: „Írta BÁNDI Péter mp. 1841-ik Esztendőben melyet akkor el is folytattak a Jézus születésének megemlékezetére és az ő Ditsőségére.” Bándi Péter valószínűleg nem szerzője, hanem kompilátora vagy másolója a közismert darabnak, s azt az emlékezet támaszára, a játék megtanulásához foglalta írásba, az előadáshoz szükséges minimális utalásokkal (pl. mondva, énekelve). A csíki betlehemes egy szövegváltozatát közölte ORBÁN Balázs is.<sup>8</sup>

A bukovinai játék székelyföldi eredetét erősíti meg az is, hogy ismerték és használták KÁJONI János Cantionaléját,<sup>9</sup> az ebben megőrzött egyházi és népenekeket. DOMOKOS Pál Péter erre külön fölívja a figyelmünket: „komolyan és szigorúan gyakorolt vallásos életük templomi és templomon kívüli megnyilvánulásaiban a *Kájoni koncionálét* használták. A hazatelepített bukovinaiak egyik kiemelkedő képességű képviselőjétől, az 1895-ben, Istensegítsen született GÁSPÁR SIMON Antaltól a *Cantionale Catholicum* énekeinek hosszú sorát jegyeztem föl.”<sup>10</sup>

Bár a fenti adatok a játék székelyföldi eredete mellett szólnak, nem egyértelműen eldönthető, hogy a bukovinaiak a betlehemezés szokását, s a szövegeket még a Székelyföldről vitték e magukkal, vagy később tanulták a körükben szolgáló papoktól. A szövegváltozatok alapján úgy tűnik, hogy nem kizárólag Csíksomlyóhoz köthetők a szövegek, az eredetkérdés tisztázásához fontos a kantai iskola és a minoriták szerepének vizsgálata is.<sup>11</sup>

<sup>4</sup> Varga I. 1967.; Staud G. 1982–1989.; Pintér M. – Kilián I. 1989.; Kilián I. 1992.; Sávai J. 1997.

<sup>5</sup> Kilián I. 1992.

<sup>6</sup> Ugyanekkor a szintén minorita Mártonffy Mór és Cseke Juvenalis teljesít szolgálatot a bukovinai magyar falvakban. A szövegek közt megtalálható *A dúsgazdag és a szegény Lázár* című dráma (Jantsó Ferenc neve alatt), amelyet szintén ismertek és előadtak farsang idején a bukovinai magyarok. Az istensegítsi Gáspár Simon Antal kéziratot füzetében a játék egy késői változatát örökítette meg 1924-ben: *Dúsgazdag Históriaja Mely a régi töredékekből össze szedett és a kegyes olvasó kedvéért most leíratott* (Gáspár Simon A. 1924.). A játék előadása Hadikfalván szokásban volt még a két világháború közötti években is, ahogy erről a teveli Bíró Lázár beszámolt (ő játszotta szegény Lázár szerepét).

<sup>7</sup> A kéziratot Szlávik Ferenc 1912-ben találta meg, s az ő másolatában az EA 1285 ltsz-on található. Szlávik F. 1912.

<sup>8</sup> Orbán B. 1869. 2:151–156.

<sup>9</sup> Kájoni János (1629–1676) ferences rendi szerzetes a csíksomlyói kolostorban. Legismertebb műve a *Cantionale Catholicum* napjainkig négy kiadást ért meg: 1676-ban, 1719-ben, 1805-ben és legutóbb 1979-ben Domokos Pál Péter szerkesztésében. A *Cantionale* 220 egyházi éneket, két passiót és öt litániát tartalmaz.

<sup>10</sup> Domokos P. 1979. 141.; Szendrey J. – Dobszay L. – Rajeczky B. 1979.

<sup>11</sup> A gyakorlatban máig folytonosan létező gyimesi betlehemes áll legközelebb a bukovinai játékokhoz. Csak megjegyzés, hogy Gyimesben is kantai minorita az első helyben lakó pap (Windek Henrik, 1786–1790 között). Bárh J. 2003. 1.



Az előforduló változatok, játékleírások

A bukovinai székelyek betlehemes játékát elsőként LÁSZLÓ Mihály említi 1877-ben: „A karácsonyi betlehemes játék is megtalálható náluk, s ebben nemcsak fiatalok, hanem meglelt férfiak is részt vesznek. A legények karácsonykor eljárnak a leányok háza ablakai alá a Csordapásztorokat énekelni, ilyenkor egy kis itallal szolgálnak nekik.”<sup>12</sup> Először Mayland Oszkár<sup>13</sup> jegyezte le a Déva határában lévő Csángótelepen (összeépült a várossal) a játék szövegét, s 1896-ban közreadta. Alig egy évtized múlva Szabó Imre<sup>14</sup> már fényképekkel, dallamokkal közli a dévai játékot. 1914-ben Józseffalván Kodály Zoltán<sup>15</sup> megtalálta „A bötlehem versei 1890-re” című kéziratot, s a játékot e szöveggönyv felolvastatása alapján rögzítette, javította. A kéziratban feljegyezték, hogy 1898-ban és 1900-ban volt *járás*. Ebben a szövegben maradt fenn a legterjedelmesebb prolóógus (6 ötsoros és 4 négyesoros, 12 szótagos versszak), hiányzik viszont az epilógus. 1914-ben Kálmány Lajos Gyorokon jegyezte le a játékot.<sup>16</sup> 1941-ben a bácskai Hadikligeten Manga János,<sup>17</sup> 1943-ban Istenesen Benedek András és Vargyas Lajos<sup>18</sup> jegyezte fel a játék szövegét, dallamait, a szokás és a játék összefüggéseit is megvilágító megfigyeléseit. 1948-ban már filmen is megörökítették – Tevelen a hadikfalviak, Hidason pedig az istensegítsiek játékát.<sup>19</sup> 1945 után a bukovinai székelyek körében szinte folyamatosak a néprajzi kutatások.<sup>20</sup> Az 1945-ös Tolna megyébe telepítés után 1950–52-ig még előadták a játékot, 1952-ben pedig már előfordult (például Kétyen), hogy csak a betanulásig jutottak, az előadást nem engedélyezték.<sup>21</sup> A játékok szervezői, rendezői mindenütt a telepések idősebb nemzedékéből kerültek ki. A játék kezdeményezői, betanítói olyan férfiak – szertartásmesterek, előénekesek, kántorok –, akik Bukovinában a közösség társadalmi és kulturális életének is irányítói voltak. Hosszú, kényszerű szünet után 1957-ben Tevelen, 1958-ban Zombán az egykori hadikfalviak újították fel a játékot, ezt követően az általuk elkészített és használt kellékek, öltözetek a Néprajzi Múzeumba kerültek; szintén 1958-ban Izményben filmfelvétel készült az andrásfalviak játékáról; 1964-ben a Kakasdon lakó volt andrásfalviak elevenítették fel a betlehemes játékot, amelyet a televízióban is közreadtak. A szokás megújulását ez a sikeres példa elősegítette a többi településen is, de lehetővé az tette, hogy a betlehemezés igen élénken élt még az emlékezetben, s erős érzelmi kötődéssel ragaszkodtak hozzá. Az 1960-as évek közepétől kezdve napjainkig követhető gyakorlattá vált a játék színpadi bemutatása. Az előadásokról számtalan televíziós felvétel, filmek, videók sorozata készült. Segítségükkel már nemcsak a szövegváltozatokat, hanem az előadásban megvalósuló újraalkotási folyamatot is megfigyelhetjük.

<sup>12</sup> László M. 1877.

<sup>13</sup> Mayland O. 1896.

<sup>14</sup> Szabó I. 1905.

<sup>15</sup> Kodály Z. 1953.

<sup>16</sup> Kálmány L. 1914a–c.

<sup>17</sup> Manga J. 1941.

<sup>18</sup> Benedek A. – Vargyas L. 1943.

<sup>19</sup> A telepések első nemzedékének előadásait rögzítő filmek a Néprajzi Múzeum Filmgyűjteményében található: *Csobánolás – a bukovinai székelyek betlehemes játéka Tevelen*. Tevel 1948. Film 107; *Bukovinai székelyek betlehemes játéka*. Hidas 1948. Film 222.

<sup>20</sup> A kéziratok egy része a Néprajzi Múzeum kéziratárába került. Pesovár E. 1950.; Hegedűs L. 1950.; Gáspár Simon A. 1941–1955.; 1955.; Földes L. 1965.; Sebestyén Á. 1964.; Györgyi E. 1965.; Moldován V. – Kresz M. 1967.; Ujváry Z. 1968.; Botka J. – Matijevics L. – Penavin O. 1970.; Forrai I. 1971.; 1974.; Zsók B. 1993.

<sup>21</sup> Ilyen hatósági tiltások Bukovinában is előfordultak 1920 után. A hosszú szünet nem kizárólag a politikai intézkedés miatt következett be, ugyanis 1952 után a 2 évenkénti játékfelújítást egyéb okok is akadályozták: 1954-ben árvíz volt, 1957-ban forradalom, 1957-ben száz- és körömfájás.



## 2. A csobánolás társadalmi–gazdasági környezete

A népszokások általában is visszatükrözik létrehozóik társadalmi helyzetét, az adott közösségben elfoglalt pozíciójuk fő vonásait. Így a betlehemezésre nézve is jellemző a társadalmi környezet. A társadalmi környezet itt azt jelenti, hogy a játék résztvevőinek az adott közösségen belül mindnek van jellemző társadalmi státusa, amihez némiképp már a szereplőválogatás is igazodott (a király szerepére aligha alkalmas a „falu bolondja”). A társadalmi közeg az adott közösség szociális szerkezetét jelenti. Ez a szerkezet mindig a gazdasági tevékenység következménye.

### *A közösség környezetének változásai*

Egy közösség mindenféle aktivitását, gazdasági tevékenységeit és egyéb járulékos feladatait mindig a tágabb környezet által történelmileg meghatározott szerkezetben végzi.

A játékot művelő közösség társadalmi–gazdasági környezete az aktuálisan vizsgált közösségre és játékra vonatkozóan: az Osztrák–Magyar Monarchia keleti periferiáján zárt faluközösségekben földet művelő kisbirtokosokat körülvevő, jellemzően elmaradott feudális berendezkedés, legalábbis a népcsoport letelepítése, kialakulása idején. A közösségben leképeződik a tágabb környezet szerkezete. A külső közeg stabilitása a közösség belső szerkezetét is konzerválja. A szokások hosszú időre változatlanok maradnak, kisebb változások, természetesen mint az élő, „nem írott” szokásoknál általában, itt is fellépnek (a szereplők magukra igazítják a szerepeket).

### *Átrendeződések a közösségen belül*

A XVIII. század végén a felvilágosodás elterjedése, a XIX. században pedig az ipari forradalom megváltoztatta a gazdasági környezetet, alapvető változást okozott a gazdálkodás módjában. A gazdálkodás részeként tekintve a közlekedést, a „vasút” teljesen új helyzetet teremtett azzal, hogy lehetővé tette távolabbi piacok gyors elérését. Általánossá vált a pénz használata a cserékereskedelem helyett. Távolabbi vidékek kereskedői is eljutnak az érintett falvakba. Megjelenik a „divat” kezdetleges formája is. Általában megváltoznak a közösségi viszonyok, az „áru” előállításának és eladásának, tulajdonképpen a pénzhez való hozzájutás módjának megfelelően. Akinek jobb a földje, annak több terem, aki ezt jobban időzítve egy jobb piacra viszi, több pénzhez jut. A változáshoz való alkalmazkodás átrendezi a belső viszonyokat: akinek több a pénz, könnyebben kifizeti az egyre inkább pénzben követelt adókat. Miközben a közösség alkalmazkodik a külső környezet változásaihoz, a közösség belső szerkezete is átalakul. A kialakuló pénzforgalom lehetővé teszi némely szolgáltatás típusú tevékenység megjelenését. Korábban az általában fizetett szolgáltatások mellett (tanító) közösségi finanszírozásúak léteztek (kóbor orvos, baba, jegyző, bíró stb.), amelyek egyúttal a közigazgatást is jelentették. A helyi kiskereskedő „szatócs”, meg a kocsmáros is általában a közösségen kívüli szolgáltató volt. A belső viszonyok átrendeződése jelentette egyrészt a vagyoni különbségek társadalmi respektben tükröződő megnyilvánulásának elmélyülését, másrészt új társadalmi klasszifikációs szintek megjelenését.



### *A munkamegosztás változásai*

A munkamegosztás, ami szintén jellemző egy adott közösség gazdálkodásának módjára, jelentősen átalakul más, új tevékenységek belépése révén az eredeti (archaikus) gazdaságba. Az új tevékenységek folyamatosan léptek be az emberek életébe, tömeges megjelenésüket azonban csak az ipari forradalom errefelé való terjedése hozta meg a XIX. század második felében. A legtöbb gazdasági tevékenység gépesítése jelentősen csökkentette az adott feladatok egyedi időigényét. A szolgáltatások bővülése és más tevékenységek gépesítése megváltozott, új időstruktúrát eredményezett. Az embereknek több lett a szabad felhasználású egyéni szabadideje.

### *A megváltozott időstruktúra*

A földből élő emberek időbeosztása általában a föld megmunkálásával kapcsolatos tevékenységek függvénye, erősen időjárás és erőforrásfüggő is. Ennek megfelelően a több haszonállattal rendelkező vagy jobban gépesített gazdaság tulajdonosa a munkákat hamarabb el tudja végezni, s így biztonságosabban belül tud maradni az időjárás engedte időhatárokon. Minél betterjesebb a gazdaság, annál kevésbé függ közvetlenül az időjárástól.

A mezőgazdasági főszezonban alapértelmezés szerint szabadidő a nap semmilyen szakában nincs! Ami azt jelenti, hogy tavasszal és ősszel a talaj előkészítése idején, tavasszal vetéskor és ősszel betakarításkor nincs olyan napszak, amit szabadidőnek lehetne tekinteni. A munkáktól elvont minimális idő épphogy elégséges a regenerálódáshoz, jelentősen megnyújtott hosszúságú nappalok mellett pár órás alvásnyi éjszakával.

### *A modernizáció hatása*

A rendelkezésre álló idő szempontjából az egyik korlát a nappalok hossza, vagyis a „meddig van világos?” Az ipari forradalom, de még inkább a villamosítás általános elterjedése után, különösen hogy kezdetben nem is volt túl drága a mesterséges világítás, ez a korlát megszűnt döntő hatású lenni. A földművelés „ipari tevékenység” jellegű lett, különösen a XX. század második felétől a mezőgazdasági nagyüzemekben. A mezőgazdaság és élelmiszeripar, ahogy a korabeli megnevezés használta is, ipari jellegű hatékonyság oldalról vizsgálható/vizsgálendő művelet sor. Mint ipari tevékenységhez kvázi fix munkaidő tartozik, általánosan definiált pihenőnapokkal, szabadidővel. Megváltozott a munkaidő/szabadidő viszony: ez a változás lényegében abban áll, hogy kialakult az úgynevezett munkaidő.

A mesterséges világítás révén kitágult munkanap és a munkavégzés hatékonyságának csaknem ipari mértékű növekedése valódi szabadidőt hozott létre a mezőgazdaságból, a föld megmunkálásából élők számára. Bár az egyházak igényt tartottak volna, mint korábban is mindig, az emberek minden idejére, amit nem munkában töltenek, de nem tudtak a felvilágosulóban lévő emberek tömegeinek megfelelően vonzó időtöltést ígérni. Így az emberek a templomon kívül kerestek maguknak szórakozást. A kocsmákkal, ami minden településen minél kisebb a település annál inkább a „társadalmi/társasági” élet központja a korábbi munka célú társasági összejövetelek (fonó, tengerihántás stb.) megmaradtak, már nem feltétlenül munkavégzés céljából, inkább a közösség közös tevékenységre vonatkozó igénye miatt. Ebbe a sorba szépen illeszkedett minden közösen megvalósított „projekt”, például a betlehemes játék előadása az összes előkészítő tevékenységével együtt.



### 3. A szokás leírása

A Krisztus születését megjelenítő karácsonyt köszöntő szokást a bukovinai székelyek „csobánolásnak”, „bötlehemjárásnak”, „betlehemes szolgálatnak”, „pásztorjárásnak” is nevezték; ma már szívesebben használják a köznyelvi betlehemezés, betlehemes játék megnevezéseket. A betlehemes játékot bemutató társulatot egyszerűen csak „csobánok” vagy „csobányok”<sup>22</sup> összefoglaló néven emlegették; előfordultak még (pl. a házalás során a bekéretőző formulában) „betleلمي énekesek”, „betleلمي pásztorok” megnevezések is. A betlehemes játékot a *bötlehem versei*-nek mondták, amelyekben a játsszók eljátsszák „Jézuska példáját”, a szent család (Mária, József) jeruzsálemi (betleلمي) szálláskeresését, valamint a pásztorok hálaadását. A keresztény karácsonyi történet pásztorai szerepeik szerint a misztérium Jézust kereső szelíd pásztorai; a Szent család, a Király, a Királyszolga és az Agyal a szálláskeresés történetének szereplői. A maszkban alakoskodó csobánok zörgős botjaikkal, kolompjaikkal, hangos kiáltásaikkal, a lányok megkergetésével felidézik a pogány idők alakoskodóit, mintha a kereszténységet megelőző idők gonosz szellemeit űznék el, megóvva az ember és állat egészségét, biztosítva a bőséget, szerencsét.

A játék eredendő célja a liturgikus gondolatok terjesztése és tanítása a nép körében, amit ma is őriz a fent idézett „Jézuska példája” kifejezés. A játék eredeti formájában „házaló típusú” játék. Ez azt jelenti, hogy előzetes megállapodás szerinti befogadó gazda házánál a ház és összes természetes tartozékainak kihasználásával életszerűen játsszák el a „szent család” és a betleلمي környezet cselekedeteit. A szereplők kiválogatása, a betanulás és a próbák úgyszólván a falu teljes közösségének támogató egyetértésével és közreműködésével történt.

#### *A szokás helye az ünneptartás rendjében*

A gazdasági és egyházi év kialakult időbeosztása, normái szerint a szokások köre stabil rendszer. Szintén a gazdasági és egyházi rend szabja meg az időt, a teret, ill. helyet, ahol és amikor az egyéni-közösségi, intim-nyilvános, szöveges-dramatikus, egyszeri-alkalmi vagy rendszeresen ismétlődő stb. szokáscselekmények lezajlanak, a közösség által elfogadott és ellenőrzött módon. A szokásrendszerben céljuk szerint megkülönböztetünk praktikus, vallásos-mágikus, szórakoztató alkalmakat, cselekvéseket. A csobánolásban mindhárom cél teljesül.

Bukovinában a közösségek egészét érintő tradicionális ünnepek megtartása a fenti kötött rend szerint történt. Karácsony ünnepe a közösség egészének alkalmat adott a nyilvános szereplésre, amelyben a részvétel – a korábban kialakult funkciónak megfelelően – felekezet, települési rend, nem és életkor szerint szabályozott. Így külön szerveződik meg a házasemberek csobánolása vagy betlehemjárása, a legények énekesjárása, s a gyermekek karácsonyi éneklése, a „paradicsomlás”. Műfajuk szerint mindegyik utcai felvonulással együtt járó házaló szokás: az első házaló színjáték, a második énekes-táncos köszöntő játék, mindkettő bőven tartalmaz alakoskodó mímelő játékelemeket, s végül a harmadik énekes köszöntés. Mindhárom adománygyűjtéssel zárul. A korábban kialakult rend szerint a kántálás éves időperiódusban, míg a betlehemezés csak 2–3 vagy 5 éves ciklusban jelent meg az ünneptartásban. A közösség más-más köréhez szóltak. A gyermekek kántálása általában a szomszédságra, életkortól függően esetleg egy-egy egész utcára is kiterjedt, egészében családi keretek között történt. A legények köszöntő szokása szintén családi keretekben zajlott,

<sup>22</sup> Csobán: oszmán-török eredetű szó, vsz. román közvetítéssel került a magyar nyelvhasználatba. Oszmán-török coban: juhász, pásztor; román cioban: pásztor, pásztorokutya; keleti nyelvjárásaink szava.



de szélesebb kört érintett, az eladósorban lévő leányokat vette célba, karácsony napján este 6 órától másnapig tartott, az adományokból rendezték meg a vízkeresztű „köttőbált”, amelyen a megénekelt leányok vehettek részt. A csobánolás a házasemberek karácsony-köszöntője, szereplésük nyilvános, az előírt napokon (a négyes ünnep alatt: karácsony napjától aprószentekig, kiskarácsony napján, azaz újévkor és vízkeresztkor) többször megszólalt, mindig másként, mindig más háznál, de az egész közösséghez szólt, kapcsolódott a templomhoz is. A kegyes célon túl szórakoztatott, s az adományok gyűjtése révén megteremtette a korcsoport számára egy újabb szórakozási alkalmat, a „csobánbál” anyagi feltételeit. A szokás hosszú időtartamot fog át, gyakorlatilag adventtől vízkeresztig jelen van a szokásrendben, bár előadások csak a karácsonyi tizenketted ünnepnapjaiban vannak. A betlehemezés szokása tehát többet jelent, mint a játék előadása. Az ünneptartás rendjében az előadás csak egy kitüntetett mozzanat. Az ünneptartásnak ez a rendje az 1950-es években felbomlott, alig egy évtized múlva pedig már csak az egyházi szertartáson való részvétel jelezte az ünnepet, egyre hangsúlyosabbá vált az ünnep családi jellege, karácsonyfával, közös ünnepi vacsorával, ajándékozással.

A színpadi előadások esetében az 1960-as évektől kezdődően megállapítható, hogy a játék bizonyos mértékig függetlenedett mind az egyházi, mind a családi ünneptől; megszűnik a praktikus, adománygyűjtő cél, háttérbe szorul a kultikus cél, és egyre hangsúlyosabb a szórakoztató szándék. Az 1990-es években azonban újra a vallásos szerep kerül előtérbe, s mellettük megjelenik a reprezentációs funkció, területi és etnikai hovatartozást képviselve. És ezt már nem a szövegek, hanem a megszólaltatott „Bötlehem versei”, az előadások alapján lehet megállapítani. Megváltozik a betlehemezés gyakorlásának helye, ideje és módja: már nem házaló színjáték, nincs szabott rendje, hogy mikor és hol adják elő, nincs körhöz és nemhez kötve a szereplők személye, létszámuk is nagyobb a korábbiaknál, a játszókhoz narrátor, kórus csatlakozik. Ennek megfelelően a játék funkciójában is erőteljes változás figyelhető meg, bár az írott szövegekben ez alig tükröződik.

### *A szokás felújításának/újraalkotásának folyamata, a felújítás szokott ritmusa*

Emlékezet szerint 2–3 évenként jártak a betlehemesek, Hadikfalván azonban minden esztendőben. A megszokott évrítmustól el is térhettek, például ínséges esztendőben egyáltalán nem tartották meg, így néha 5 év is eltelt betlehemezés nélkül. A játék megszervezése ugyanis nagy áldozatvállalást jelentett, nemcsak a szereplők, de az egész falu részére. Ennek több oka is van: a kellékek beszerzésére szükséges pénzt a játék résztvevői adták össze, ezért nem volt közbős számukra, hogy megtérül-e. Márpedig, ha a falu nehéz gazdasági helyzetben volt, nehezebb volt előállítani a szükséges alaptőkét, s a „népek” sem vették szívesen, hogy a nehéz időben „kőccséggel” terheltek őket. Áldozatvállalást jelentett a játékosok részéről azért is, mert az előkészület idejére le kellett mondaniuk szabad estéikről, az ünnepekben pedig egész napjaikról, még ha élvezetes is, de fárasztó elfoglaltsággal. Az sem volt utolsó szempont, hogy a csobánok jól szórakozzanak, s a játékot ők maguk is élvezzék, ám ha minden esztendőben látják őket, nem olyan nagy az élmény. Beleszólt ezen kívül a tervezgetésbe a falu papja és a hatóság is, különösen 1920. után, amikor a román közigazgatástól, a csendőroktól kellett engedélyt kérni a betlehemezés megtartására. Néha csak azzal a feltétellel kapták meg az engedélyt, ha a keresetet felajánlották a templom vagy az iskola céljaira. A felújítások kétéves ritmusa 1952-ig fennmaradt, ezt követően egy-egy közösség 10–15 évenként eleveníti fel a játékot.



### A játék megszervezése

A játék kezdeményezése, megszervezése rendszerint egy-egy régi, tapasztalt játékostól indult, aki esetleg már hosszabb ideje a csoport vezetője volt. Általában idősebb házasember töltötte be ezt a tiszteket, aki leírta a játékszöveget, vagy már korábban leírt szöveg volt birtokában, s aki „suhanc legénke” korától fogva végigjátszotta a játék összes szerepét. A közvélemény mindig a Királlyal együtt emlegeti, mint a csoport vezetőjét.

A csoportok Advent első napjaiban alakultak meg. Általában csak egy rend, azaz egy társulat szerveződött minden faluban; Hadikfalván azonban Alszeg és Felszeg (a két falurész) külön szervezett csoportban járta a falut. Andrásfalván néha a két felekezet külön alakított betlehemes csoportot, máskor közösen állítottak ki egy társulatot; Istensegítsen a legények és házasemberek alakítottak külön csoportokat. A társulat 12–20 főből állt, a szereplők felnőtt férfiak, legények és házasemberek, csak újabban szerepelhet leány a játékban – Mária és az Angyal szerepében. A „betlehemi rendtartás” szerint a felkészülést, tanulást már Advent előtt megkezdték.

### A szereplők kiválasztása

A játékot általában *emberek*, fiatalabb és idősebb házások vegyesen játsszák. Legények csak Mária és az Angyal szerepében vesznek részt a játékban. A játékban való részvétel apáról fiúra öröklődik. A szerepekbe belenőnek a játékosok: a gyermek az Angyal, majd Mária szerepéből évek során korához illőbb és fontosabb szerepekbe kerül, míg végül játékező lehet. A régi játékosok közül mindig kikopik egy-két szereplő, azok helyére kell újat választani, ki milyen szerep betöltésére alkalmas. A szereplők kiválasztásának legfontosabb szempontja tehát, hogy a jelentkezőnek „tehetsége legyen hozzá”, könnyen tanulja a szöveget, tudjon énekelni, mozgása, termete, egyénisége alkalmas legyen a megfelelő szerepre. A legnagyobb súlyt arra fektetik, hogy a „mozgása találjon”, hogy át tudja venni a hagyományos játéktípust, mozgásformát. Vigyáztak arra is (pl. Hadikfalván), hogy lehetőleg minden nemzetségből kerüljön a játékosok közé, ezzel biztosították, hogy a csoportot minden nemzetség tagjai befogadják. Bácskában és a dél-dunántúli falvakban ez a szempont nem bírt jelentőséggel a nemzetségek szétszóródása miatt. Minden esetben megtiszteltetést, elismerést jelentett a játékosok közé kerülni.

A játék felújításának fenti szempontjai a két nagy változást jelentő telepítés (Bácska, Dunántúl) után is érvényesülnek. Az új feltételek között azonban egyes településeken a szokás életképtelenné vált. Ennek legfőbb okát abban látjuk, hogy az új települési régiókban szétszórták az egyes faluközösségeket, Bácskában 28 faluba, a Völgységben 37 faluba telepítették az egykori öt bukovinai falu lakosságát. A szokásfelújítások folyamatosságát befolyásolta: a telepítés módja, a telepések számaránya a településen belül, a telepések gazdasági helyzete és legfőképpen az, hogy az új településen jelen vannak-e az ún. szertartásmesterek, énekezők, kántorok, akik a közösség kulturális életének szervező erői, irányítói voltak korábban, még bukovinai tartózkodásuk idejében. Ez a nemzedék biztosítja ugyanis a szokás rendszeres gyakorlását 1952-ig; sőt másfél-két évtized múlva ismét ők kezdeményezik és elevenítik fel a játékot, de már házalás nélkül. A legutóbbi évtizedben úgyszólván mind asszonyok szervezik a szokásfelújításokat, ők az ismeretek őrzői és átadói.



*A próbák rendje és a rendező szerepe az újraalkotási folyamatban*

A játék újraalkotásának (és előadásának) alapja, feltétele, hogy a szöveget a közösség tagjai ismerjék. Ez biztosítja a játék folyamatosságát. A betlehemes játék megőrzése eltér a népi hagyományozás általános formájától és törvényszerűségétől. Az ismeretátadás egyrészt a szóbeliségben történik: a próbákon a játszóknak számára, a házalás során pedig az egész közösség számára, tudatos és spontán tanulási folyamatban; másrészt az írásbeliség révén valósul meg, időnként átadva a leírt szöveget arra alkalmas fiataloknak.

A játék továbbadása, betanítása külön ezt a célt szolgáló próbákon történik. Egy rendező irányítása mellett folynak ezek a próbák. A rendező a játékosok és a közönség ellenőrzése alatt áll. Az újításoknak is ő az egyik fő forrása, ha ezt az új körülmények megkívánják – pl. román szavak magyarra fordítása. Pozícióját kimagasló alakítással, s az egész játék alapos ismeretével érte el. A hagyomány továbbéltetésében szerepet kap az írásbeliség. A rendező, a szereplők esetenként leírták szerepüket. A játék szövegét, énekeit egyébként mindenki ismeri. A próbák inkább csak arra szolgálnak, hogy a szereplőgárda alakítását összehangolják. A próbákon a szereplők megtanulják a szerepet, tökéletesítik a mozgást, gesztusokat, az örökölt formanyelvet, amivel az alkotás, az előadás pillanatában ki kell fejezniük magukat. Ez a játéktípus szintén hagyományozódó, de ehhez mindenki hozzáadja az egyéniségéből fakadó többletet.

A próbák még nem teljes értékű alkotások/előadások, még az újraalkotás értelmében sem, ehhez ugyanis kell az ünnepi hangulat és a közönség jelenléte.

Az 1970-es évektől jelentkező szokásfelújításoknál már gyakrabban előfordult, hogy más faluba is elmentek írott szöveget kölcsönkérni. (1983-ban például az érdi együttes kétyi gyűjtésem hangfelvételét és lejegyzett szövegét kérte el, ebből tanulták meg újra a játékot.) Ekkorra ugyanis kihalt a régi szertartásmesterek nemzedéke, szerepüket hagyományőrző együttesek és vezetői veszik át, többségük nő. A legutóbbi évtizedben úgyszólván mind asszonyok szervezik a szokásfelújításokat, ők az ismeretek őrzői és átadói. A tanulási folyamatot pedig az előzőeknél hatékonyabb eszköz, a film is segíti.

#### **4. A színjáték**

*A játék díszlete és kellékei, szerepek és öltözetek*

Minden szereplő maga szerezte be és készítette el saját felszerelését. A kellékek beszerzése már Bukovinában is sok utánajárást kívánt, ma pedig még körülményesebb. 1945 után a régi kellékek közül jóformán semmi sem maradt meg, mivel a még sokkal fontosabb használati tárgyak is lemaradtak a szekerekről Bácskából menekülve. A megmaradt viseletdarabok az 1920–1940-es években készültek. Megnehezíti az öltözetek előteremtését az, hogy a régi viselt darabok lassan elpusztulnak, márpedig ezekből tevődik össze a szereplők öltözete. A hiányzó öltözetdarabokat, csobánképeket és a csobánok felszerelését, a betlehemet szomszédos falvakból kérték kölcsön, vagy újrakészítették 1945 után. A költségeket a társulat tagjai viselték, ami az adományokból később megtérült.

A betlehemes játékban megjelenő tárgyak nagy része a hajdani bukovinai magyarok alkotta tárgyi világ egy szeletét, az otthonok világát, a ház és benne az ember öltözetét jeleníti meg. A ház öltözete, a köznapi és ünnepi öltözetek mellett azonban vannak külön ceremóniás tárgycsoportok is, amelyek csak az adott szertartásban, szokásban szerepelnek, más gyakorlati célt nem szolgálnak. Ilyenek, a betlehem; a szereplők öltözetéhez tartozó kiegészítők (korona, pálcá,



Heródes tábla, fakard) a csobánok öltözetei, a maszkok és készségeik, jelképes ajándékaik. A tárgyak – eredeti szerepükből kiemelkedve – a szokás ünnepi-szakrális céljait szolgálják.

A betlehemes játékban díszletnek tekinthetjük a valóságos falusi szobát is. Ennek belső világa Bácskában nem változott lényegesen, hiszen a háztartások teljes felszereléssel érkeztek ide. A dél-dunántúli falvakban már csak néhány megmaradt töredék, tárgyi emlék jelzi a lakószobákban az ünnepet (egy-egy vetett ágy, ünnepi abrosz, „kendező”, „festékes”). Az eredeti, előző kulturális korszak megmaradt tárgyai felértékelődnek: már nemcsak egyszerűen ceremóniás szerepük és jelentésük van az ünnepi tárgyaknak, öltözeteknek, hanem etnikus szimbólumok is. Ez a jelentéstöbblet lényegesen hangsúlyosabb a színpadi bemutatók esetében, amikor a falusi szoba valóban díszlet szerepben jelenik meg. Általában csak jelzésszerűen idézik a ház belső világát: a karácsonyi asztalt, mögötte az ünnepet jelző festékest (ágyra, asztalra és falra való gyapjútakaró, szőnyeg), s az asztal mellett az ünneplőbe öltözött háziakat. Ebben az esetben a bukovinai székelő szobát jelző, ünnepi kárpitként használt festékes több szinten is jelkép, szimbólum lett: az ünnepi asztal mögött a falon a díszhely jelzője, a vetett ágy része; ünneplő szerepén túl örökölhető anyagi értéket képvisel, a család, a nemzetség folyamatosságát bizonyítja, generációkat szolgál; esztétikai értéket képvisel; ízlést, mesterségbeli tudást reprezentál; dísz tárgy; ajándéktárgy; díszlet szerepben és önállóan is etnikus szimbólum. A letelepítést követő években sokan pótolták, újrászőtték az elveszett festékeseket, kendezőket a megmaradt darabokról másolva a díszítményeket. A gazdasági rendszer átalakulása, a kendertermesztés és a juhtartás megszűnése miatt új alapanyagokat használtak fel a darabok újraalkotásához. Az új anyagokból a forma és a technika megőrzésével készült textileken jelentkeznek új díszítőelemek, jelképek is, pl. a kereszt a festékes szőnyeg díszítőelemeinek sorában, vagy különböző vallásos ábrázolások. Igazi, esztétikai értéket képviselő darabok azonban csak néhány kivételes tehetségű asszony kezéből kerültek ki, akik módszeresen összegyűjtötték a fellelhető régi darabokat, lemásolták a mintakincset, leírták a díszítmények jelentéseit és a technikát.<sup>23</sup>

A játék legfontosabb kelléke, amelyről nevét is kapta, a betlehem. A templom/kápolna a társulat perselye, ebbe dobják be a nézők a pénzadományt. A tornyos templom a várost, a városon kívüli istálló pedig a betlehemi barlangot jelenti. Ez szintén a játékosok közös költségén készül, rendszerint a játék vezetője, a „Gazda” őrzi, ő rendelkezik vele, adja kölcsön a szomszédos falvakba. A most használt betlehemek mind 1945 után készültek.

### *Az szereplők öltözetei*

Szerepek, feladatkörök szerint különülnek el a játszóképző jelmezei – ünneplő, szakrális és rituális – öltözetei:

A/ A Gazda és a közösség ünneplő öltözetet visel.

B/ A bibliai történet megjelenítőinek (Király, Királyszo, Szent József, Mária, Agyal) látványos és előírásos öltözékei sajátos átmenetet képviselnek a templomi ábrázolások, a szakrális öltözet és a népviselet közt.

C/ A szórakoztató funkciójú szereplők a csobánok (csobányok, pásztorok), ötven vagy hatvan vannak. A csobánok öltözetét régi viselet, elhasznált darabokból állították össze. Viseletük,

<sup>23</sup> Ilyen kiemelkedő egyéniség például Lőrinc Aladárné, szótesszei színt minden bukovinai háztartásba eljuttattak, helyük van az új lakáskultúrában is. A népművészet mestere címet kapta alkotásaiért. Munkáit a hagyományörző együttesek is szívesen használják díszlet szerepben.



pásztoroké különlegesek. A testet kifordított bunda vagy egyszerűen csak birkabőrök, „hátibőrök” fedik (szabatlan nyersbőr, amelyen a juh lábát meghagyták). A fejüket elfedő juhbőrt „csuknyának” (csuklya) nevezik, amelyet színes, főleg piros rongydarabokkal tűzdelnek. Régebben csak jobboldalt tettek piros fonatot a csuklyára, ez védi a „képhe bújó” embert az ártó szellemektől. Amint ez a tudás elhalványult, díszítőfunkcióban jelennek meg a színes rongydarabok, papírcsíkok a csuklyán, sőt a legutóbbi változatokban nemzeti színű kokárda is (nyilván politikai indíttatásra vezetnek be az érdekek ezt az újítást 2000-ben). Az egész fejüket elfedő juhbőr lenyúló vége a hátukat verdesi, mint a farok, végére szalmacsutakot kötnek, ez a csobánok „védekezője”; újabban már nem készítik. Az arcot bőrből készült álarc, „kép” takarja, amelyet „csobánképnek” neveznek (az álarcot összevarrják a csuklyával). Ma a köznyelvi szóhasználatban közelebb álló álarc, maszka, csuknya szavakat használják, s nem értik a csobánkép szó jelentését. Csobányok helyett is szívesebben mondanak pásztorokat. A pásztorok maszkkal történő ábrázolásáról úgy tudták: „azért volt maszka, hogy ne ismerjék meg.” Ahogy lassan átalakul az egyes szokások kultikus tartalma, érthetőbb, praktikusabb köznapi magyarázatot találnak az örökölt formákra. Természetesen ez a változás több generáció alatt, lassan következik be, s ezzel párhuzamosan az értékrend is változik, a szép, jó és hasznos fogalmáról alkotott képzetek is. Így kerül nemzetiszínű szalag a Király ruhájára, a királyi pálcára és a gazdapálcára az 1940-es években, s így került napjainkban kokárda a csobánképekre Érden.

### *A játék szövege és az előadásmód*

A népi színjáték alapjául szolgáló szöveg kollektív alkotás, újra és újra aktualizálódó változatokban él. A szöveg legfontosabb szerkezeti egységei: József és Mária szálláskeresése, az Angyal szözata, a pásztorok köszöntője. Az első rész a bibliai történetet idézi fel. A pásztorjátékot az ajándékozási motívum (amely tulajdonképpen a három napkeleti bölcs alakját eleveníti meg) kapcsolja a bibliai történethez. A pásztorok jeleneteit az aktualizáló párbeszéd, a mímelő játék és a tánc teszi elevenné, változatossá; minden alkalommal másképp formálják. A pásztorok maszkjai állatmaszkok, mozgásuk állatmozgásra emlékeztet, kétnyelvűségük mimos sajátosság. A szálláskeresést és a pásztorjátékot, a játék szent és profán elemeit az Angyal szözata köti össze. Előbbi szövege kötött, a pásztorok szövege kötetlen, a rögtönzés, az aktualitások tréfás előadása biztosítja a szöveg elevenségét, eredetiségét; itt az epizódok kapnak fontos hangulati szerepet (pl. az Öreg pásztor haldoklási jelenete, a vadászjelenet), ebben az irányban tágul, bővül a játék. Az egész történetet a Király (Heródes) prológusa és epilógusa foglalja keretbe. A Király verselését ütemes lépegetéssel kíséri. A verses szerep elmondásának éneklő hanghordozása, a deklamálás a középkori dráma felé mutat, ennek csírája pedig a responsorium, ami ma is élő templomi kórusműfaj. Ez a különös versmondás – a felvidéki és Pozsony környéki német játékok közvetítésével – a reformáció korabeli iskolai tanulás nyomát őrzi. A Király, Királyszolga párbeszéde szintén iskoladrámákat idéző stílusúak. A házaló színjáték műfaji jegyeit a beköszöntő és záróformulák, valamint az ajándékkérés jelenetei mutatják. A házalás és a falusi ház, mint színpad, megszabja a műfajt és a dramaturgiát. A szobában, mint színpadon, nagyon fontos a szereplők elhelyezkedése, ezzel jelzik a játék különböző helyszíneit. A térbeli és időbeli távolság áthidalására szolgál a mozgás, s az ezt rendszerint kísérő ének. Nyelvében, szókészletében sem egységes a játék. Egyik rétegét az egyházi ének-szövegek jelentik, ehhez igazodik hangulatban, szóhasználatban a prológus és epilógus szövege, a szálláskeresés jelenete és az Angyal szözata; a pásztorjátékot már a székely nyelvjárás kifejezés-



kincse teszi hangulatossá. A történetet váltakozó hangon adják elő. Próza és vers, természetes beszéd, recitálás és éneklés váltakoznak egymással, ami sajátos ritmust, lüktetést ad az előadásnak.

A feltárt játékszövegek összevetése alapján megállapítható, hogy az elmúlt száz év alatt lényeges változás a szöveg tartalmában és a drámai szerkezetben nem történt. Bár megkopott a szövegtudás, kimaradnak sorok vagy versszakok a prológus és epilógus szövegéből, vagy az elfelejtett verssorokat újakkal pótolják. Fogékony emlékezőtehetséggel rendelkeznek, s ez a szóbeliségből építkező szellemi kultúrának köszönhető, nem köti őket az írásbeliség fegyelme, szabadon cserélnek fel vagy helyettesítenek szavakat, mondatokat. Tekinthejtjük ezeket a szöveg természetes módosulásainak, a közösségi alkotásokra jellemző alkalmankénti kopásokkal vagy bővülésekkel. Ilyen különbségek mutathatók ki egyes elvándorolt csoportok tudásanyagában is (Déva, al-dunai falvak). A különbségek néha csak a felújító egyéniségekből adódnak, ízlésbeli módosulások. Szembetűnő, hogy az 1960 után fellelhető szövegekben a pásztorok párbeszédéből kiestek a román nyelvű kifejezések; a nyelvjárási szavak köznyelvi szóalakokra cserélődtek ki; megnőtt az éneklés szerepe (az énekek teljes terjedelmükben hangzanak el az előadásban, nemcsak egy-egy versszak, hiszen a színpadra került népszokás 8-10 fős kórusa is meg akarja mutatni tudását).

### *A játékosok – a „szentek”*

A csobánolás időtartamára a játékosok zárt közösséget alkottak. Reggel összegyűltek – általában a Királynál; felöltöztek, elmondták a *Pásztori imádságot* (Miatyánk, Üdvözlégy), és úgy indultak útra. Lehetőleg úgy határozták meg az útvonalat, hogy ebédre, vacsorára valamelyik társuk házához érjenek, s ott étkeztek. Este befejezésül a ruháikat egy helyen hagyták, elmondták ismét a Pásztori imádságot, és úgy mentek haza. A hadikfalviaknál szigorú rendtartása volt ennek a közös életnek, ők közösen is háltak a játék időtartama alatt, valamelyik rokon hívta meg őket szállásra. A szálláson paroláztak: „Az Öreg csobán fogta a házigazda kezit, keresztet húzott rá és belecsapott, így rang szerinti sorban mindegyik követte őt.” Ez végső soron a *szent szolgálatot* teljesítő áldásosztása. A szálláson, ha nem fáradtak el nagyon – mulattak, mókáztak. A Király és Királyszolga aludt egy ágyban, Mária és az Angyal másikban, Szent József egyedül, s a csobánok szalmán, pokrócon. A szállást büntetés terhe mellett tilos volt elhagyni, ha mégis megszökött valamelyikük, Mária és az Angyal büntetést szabott ki reá, s ezt a kijelölt csobán végre is hajtotta.

## 5. Az előadások

### *Templomi szereplés*

A társulat első bemutatkozása, nyilvánosság előtti első jelmezes szereplése a templomban történt, az éjféli misén, majd a karácsonyi nagymisén. A csobánok (tehát a társulat) szereplése csupán templomi asszisztencia, némajáték a karácsonyi jászolállításnál. Jelenlétiük mégis a liturgia szerves része, annak látvány voltát erősítő néma jelenlét.

A szokás ma is szoros kapcsolatban áll a templommal: a csoport jelmezbe öltözve jelenik meg az éjféli misén. A csobánok az álarcokat a templom ajtajában leveszik, a Király koronáját csak úrfelmutatáskor veszi le. A bibliai történet megjelenítői az oltár körül helyezkednek el. Mária és az Angyal megszemélyesítői ministrálnak, s a pap a szószékről hirdeti ki, hogy a betlehemesek



végigjárják a falut. A betlehem az oltár mellett áll jobb oldalon, egy kis asztalon, ahol a templomi betlehemi jászol is van. A Király és a Királyszolga az asztal mellett kétoldalt áll kivont karddal, az oltár baloldalán Mária, József és az Angyal. A csobánok az áldoztató rácson kívül állnak, középen az Öreg csobán körül helyezkednek el a pásztorok; leghátul mindig a Pungás vagy Hamubotos, illetve a Kecsepásztor állt. Karácsony napján a nagymiséen ugyanígy helyezkednek el. Mise után megebédelnek, s elindulnak „lefolytatni” a játékot.

Ma arra is van példa, hogy nemcsak felvonulnak, hanem elő is adják a játékot a templomban. Ez történt 2002-ben Kétyen. A játékot általános iskolás gyerekek adták elő előbb a művelődési házban, majd „karácsony szenedején” (szenteste, de nem az éjféli misén) a templomban is. A konzervatív hadikfalviaktól furcsa engedmény oka, hogy a csoport gyerekekből állt, a művelődési házbeli előadáson jobbára csak a szülők vettek részt, s így a templomban a nagyobb nyilvánosság számára is megtekinthető volt az előadás. Talán amiatt kerülhetett erre sor, mivel a falunak nincs saját, helyben lakó papja, csak hitoktató van, aki szükség idején misét is tarthat. Az éjféli mise előtti bemutató engedélyezésével nem sértette a liturgiát, a gyerekeknek pedig nem kellett éjszaka ébren virrasztani. Az időpont áttevődés a korosztály miatt következett be, a templomi bemutatás azonban teljességgel elképzelhetetlen volt a legutóbbi időkig a déldunántúli falvakban is.

### *Előadások házaknál – A házalás rendje*

A házalás megkezdésekor a társulat először a paphoz ment a betlehemmél, aztán a bírót, jegyzőt, tanítót tisztelte meg játékaival, s csak ezután járták végig a falut a „Jézuska példájával”.

Az utcán meghatározott rendben vonultak: elől a Királyszolga a betlehemmél, utána a Király, majd az Angyal, Mária és Szent József, végül a csobánok, a betlehemi pásztorok, csak a Kecsepásztor szaladgál a csoport előtt, a Furulyás pedig a szent pár után halad.

A hadikfalviaknál az éjszakai vonulás rendje megváltozik. Ilyenkor megcsendesednek a csobánok, a betlehemet átveszi a Fekete csobán, a Király és Királyszolga pedig kétoldalt kíséri kivont karddal. Az utánuk jövő szent párt és az Angyalt pedig közrefogják a csobánok.

Általában mindenütt befogadták a csobánokat, s ha nem, abból nem lehetett harag. Ha valakinek nem volt megfelelő tágas helye, hogy befogadja őket, akkor a szomszédban nézte meg az előadást, s ott adta oda a nekik szánt ajándékot. Ha valaki nem tudott annyit adni, amennyi szokás, szintén a szomszédhoz csatlakozva adta át a maga kisebb ajándékát. Ha azonban rokon utasította vissza őket, akkor azt mondták, hogy inkább bemennek ingyen, csak ne hozzanak szégyent rájuk. Ilyen azonban nem, vagy ritkán fordul elő, tudniillik a rokon elvárta a látogatást.

István, János nevű gazdák elvárták, hogy hozzájuk névnapjukon, s ne karácsonykor menjenek. Ugyanis a csobánok nemcsak karácsonykor jártak, de egész aprószentekig, a négyes ünnep alatt, újévkor, sőt, ha nem végeztek, még vízkereszt napján is; „mijesnap” (hétköznap) azonban nem házaltak; ünnepnapokon általában reggeltől este 10-ig.

Bukovinában a román családokhoz, Bácskában a vitézekhez, bunyevácokhoz, itt pedig a felvidékiekhez és a svábokhoz is bekopogtattak. A reformátusok, katolikusok egyaránt betlehemeztek, s szívesen befogadták a csobánokat.

A házaló előadás során a „nézők és játszók szerepe” összekapcsolódik. A közönség nemcsak mint szemlélő van jelen, hanem cselekvően bekapcsolódik az előadásba. Mint kórus éneklő a játék éneketbetéteit, máskor pedig a szereplők vonják be a játékba a közönség egészét vagy egyes tag-



jait. Szinte mindenki részleteiben ismeri a szöveget és az énekeket, egyesek már szereplői voltak, mások pedig gyerekkoruktól látták s megtanulták azt. Így az előadás már számtalanszor átélt élményt frissít fel, és ezekhez kapcsolódik az új helyzet új élménye. A 10-15 perces előadás a közönség igényétől és a pásztorok játszókedvétől, a hangulattól függően akár félóráig is eltarthatott. Játék közben gyakran előfordult, hogy a csobánok szerepet cseréltek, vagy ha Szent József a sok énekléstől berekedt, a bekéretőzést az ajtón kívül valamelyik csobán énekelte helyette. Az utcán is komédiáztak, hemperegtek a hóban, nagyokat estek, stb. Szent József szál-láskeresése alatt, a csobánok kint az udvarban úzták tréfáikat, felmásztak a kerítésre, a kapufélfára, a szalmakazalra, kergették a gyerekeket, felnőtteket, ölelgették a leányokat és menyecs-kéket, de mindezt teljesen szóltanul, tilos volt beszélniük.

Az „adomány” az 50-es évek elején 10-20 Ft volt, a 60-as évektől néhány 100 Ft volt abban a néhány esetben, amikor még házaltak. A játsszók hívták meg barátait a csobánbálra, mindegyikük egy-egy párt, ezen kívül a társulat felkészülését támogató házaspárokat (pl. a szál-lásadókat, akik reggelit vagy ebédet adtak a csobánoknak a szereplések közben, és akik kellé-keik elkészítésében segítettek őket). A mulatságot Aprószentek vagy Vízkereszt napján tartották, a játék befejezésétől függően, általában a Gazda vagy a Király házánál, néha a kocsmában. A csobánbálban az ajándékba kapott ételt-italt fogyasztották el, a zenészeket is az összegyűlt pénz-adományból fogadták. Ma, amikor nyilvános téren (iskolában, művelődési házban), vagyis a faluközösség egésze előtt adják elő a játékot, mintha csak előrehoznák a „csobánbált” – az elő-adás végeztével mulatságot tartanak. A közös mulatságon mindenki részt vehet, ki-ki ételt-italt hoz magával, esetleg a község vagy a Tsz anyagi hozzájárulásából gondoskodnak ezekről. Ha intézmények (pl. múzeumok), folklór bemutatók, fesztiválok műsorában kerül sor a csobánolásra, akkor csak a csoport tagjai ünneplik meg a sikeres szereplést.

### *Színpadi előadások*

A betlehemes játék háznál történő előadása az adott közösség életvitélének szerves része, egy szokás. A környezet és életkörülmények döntő mértékű megváltozása azt eredményezte, hogy egyrészt a még élő „tudók” (akik ismerték a betlehemeset, még gyakorlatból tudták a szerepeit) nem tudtak a megélhetésért folytatott küzdelem mellett energiát fordítani erre a szokásra, egy-részt, másrészt pedig egyáltalán nem lehettek biztosak abban, hogy a tágabb közeg, ahová be-telepítették őket, hogyan fogadja majd az esetleges bemutatót. Minden telepese közösségnél el-telt egy évtized is (1952 után), mire komoly formában fölmerült a kulturális kormányzat által is támogatva a szokás felelevenítésére, megőrzésére vonatkozó igény. Az emberek, akik még gyermekként látták eredeti helyszínén (Bukovinában) a betlehemeset, részt vettek előadásokban, földézték emlékeiket, és leírták, ill. néprajzi gyűjtők megörökítették, hangszalagon és fotókon. Ettől kezdve bármikor újra felidézhetővé vált a játék bemutatható része.

A szokás a színpadi előadás révén új dimenziókba került. A színpadra vitt betlehemes játék más közegnek szól, és másképpen, mint az eredeti „házaló” verzió. A befogadó közeg várható viszonyulására eltérő előzetes becslések voltak a korai színpadra állítások előtt. Fölmerült az aggály, hogy míg saját eredeti közegében természetes dolog az egész játék, kivíve a színpadra idegen, az előadó közösség életét nem ismerő közönség elé, értetlenséggel, elutasítással találkozik majd, és ez bántani fogja azokat az embereket, akik éppen szokásaik lényegét voltak készek megosztani másokkal. Solymossy felhívja a figyelmet a főrévi játékokkal budapesti bemutató-jával kapcsolatban: „szerencsétlen kísérlet lenne városi nézőpublikum elé vinni” azokat, még-



pedig azért, mert ha kiszakítjuk ezeket a játékokat az éltető talajból, a népi közösségből, és az egészen más törvényszerűségeket követő városi színpadra visszük, értelmetlenekké válnak.<sup>24</sup> A tapasztalat, mint azt látjuk, nem ez volt. A bukovinai székelyek körében sem előzmény nélküli a betlehemezés színpadi bemutatása: az 1930-as években a román katonai sorozás elől Magyarországra szökő hadikfalvi fiatalok Devecserben betanulták és színpadon is bemutatták a játékot; 1942-ben a józseffalvi betlehemesek a Gyöngyösbokréta keretében Budapesten a Nemzeti Színházban adták elő a játékot. Előadásaikon nemcsak a játékot, hanem a hozzátartozó keretet is színpadra viszik. Ma is székely szobát rendeznek be a színpadon, ahol egy székely család karácsonyesti hangulatban várja a betlehemezőket. A társulat ide kopogtat be, s játssza el megszokott módon a játékot.

### *A színpadi bemutatás funkciói*

A játék eredeti funkciója a karácsonyi ünnepeken a megemlékezés, és a közösség szórakoztatása volt. Ez határozta meg az előadások helyét a falubeli házaknál és az időpontot az előadásra, a karácsonyi négyes ünnep alatt rendszerint; a szereplők körét, a külsőségeket és az előadáshoz használt eszközöket, a szövegeket, és szimbólumokat. A felújított játék színpadon előadva rendkívül sok ponton különbözik az eredetitől. Az előadás ideje elszakad a naptártól, és az adott fesztivál vagy rendezvény ideje szerint történik. Funkciója fokozatosan alakult át: a vallásos célt előbb az adománygyűjtés, majd a szórakoztatás váltotta fel, míg ma újra a szokás vallásos jelentése a hangsúlyosabb. A szereplők száma növekszik, megváltozik a szerepek tanulási módja: belenevelődés nincs már, a tanulás- újratanulás könyvekből, hangszalagról, filmekből történik.

A játék szereplőiben ritkán él a hagyományos falurészek csoporttudata vagy más természetű kisközösségi, korosztályi tudat, ami hagyományos szokások esetén fontos szervező tényező volt. Szembetűnő az egymáshoz való kötődés hiánya: sem az aktív, sem a passzív szereplők között nincs bensőséges érzelmi viszony, cinkosság pl. a csobánok közt.

A közösség megmutatkozása tágabb környezet felé

Az előadó közösség bemutatkozik tágabb társadalmi környezete felé. A betlehemes játék színpadi bemutatása több hatással is járt. Egyrészt ki kellett alakítani egy reprodukálható szövegváltozatot, amit bárhol be lehet mutatni, úgyszólván tetszőleges szereposztás mellett. Ez a standard változat még mindig nem végleges, több közösség produkciója is verseng azért, hogy az ő előadásuk legyen a „kanonizált” változat. A színpadra vitt szokás megmutatja az identitás bizonytalanságaival (a telepítés körülményei miatt) sújtott közösség kultúrájának egy szeletét a tágabb környezet, a befogadó közeg (ahová betelepítették őket) felé. A szokást magát és az előadás módját is mutatják, mint a közösség jellemzőjét. A befogadó társadalmi környezet könnyebben elfogad egy közösséget, ha kulturálisan, a közös nyelven túl is talál közös motívumokat. Ezt pedig meg kell mutatni. Magától nem fogja keresni, ha azonban kiderül számára valami, az egyébként egyszerűen érdekes előadásból, amit önmagáért ment el megnézni, már nem utasítja el. Általában is igaz ismérv szerint, amit ismernek az emberek, attól nem nagyon félnek, s így nem is idegenkednek. Nehéz lenne azonban számszerűen kimutatni, hogy a telepés falvakban, ahol felújították és bemutatták a csobánolás szokását, mennyit javult a telepések és az őslakosok viszonya. Ez például a vegyesházasságok számának növekedésében inkább regisztrálható, bár nem tudható, hogy milyen mértékben játszik szerepet az együtt töltött idő, a közös mun-

<sup>24</sup> Solyomossy S. 1911. 257.; Karsai G. 1939.



ka, (ami általában az egyik legjobb megismerési mód), és mennyi a hatása a kulturális bemutatkozásnak, mint pl. a betlehemezés színrevitele.

### *Hagyományőrzés (dokumentáció, képi rögzítés stb.)*

A szokás megőrzése tradicionálisan színhagyomány révén történt, ami egyúttal a szöveganyag élő fejlődését is biztosította. Ez azt jelenti, hogy nem volt egy szigorúan kötött szövege az előadásnak, hanem az aktuális szereplőkhöz kötődött, és minden szerep szövege hasonult a szerep megformálójának egyéniségéhez.

A színpadra vitel jelentősen hozzájárult a szokás megőrzéséhez, ha nem is mint élő szokás, de a szövegek, a koreográfia szinte „forgatókönyv” jelleggel való megtartásához; ugyancsak hozzájárult a „kvázi standard” változatok kialakulásához. Már szinte minden közösségnek van egy saját, általuk hitelesnek, kötelezőnek tekintett, lejegyzett változata. A nagyobb közösség elé való színpadi kilépés egyúttal lehetőséget teremt az előadás teljes körű rögzítésére is. Vagyis a korábbi „hangfelvétel, fénykép” kiegészül hangos videó, esetleg filmfelvétellel. Számos előadás 10-20 éve megtalálható valamely televízió archívumában. A színpadi előadás rögzítése persze a színpadra vitt hagyomány megőrzése; a házaló változat is rögzíthető a technikával, sőt, akkor a szokáshoz szorosan hozzátartozó utcai felvonulást is rögzítik, melynek során az előadó társulat a befogadó gazda házához megy egy gyülekezési helyről.

### *Szórakoztatás a saját közvetlen környezetén túl*

Az eredeti betlehemezés liturgikus hatásán túlmutató szórakoztató szerepe nem kérdőjelezhető meg. A házaló előadás a játék szereplőinek és a közönségnek a kölcsönhatásában valósult meg. Nem számított elrugaskodott dolognak, ha a befogadó gazda háznépéhez nem tartozó falubeli közönség valami aktualitást fűzött valamely szereplő tevékenységéhez. Legföljebb jót derült az egész közönség. A játék színpadra vitelétől a közönséggel való kölcsönhatás csökken. A színház ma már nem egy direkt interaktív műfaj. Ám a színpadra szervezett betlehemezés a közönség bennfentességének hiányával együtt könnyen átvihető az ország másik végébe egy hasonló méretű színpadra; sőt a határokon túlra is, amíg a nyelvi különbözőség ki nem zárja.

A házaló (hagyományos) betlehemezés mindig több változatban létezik egyidejűleg. Ez elsősorban úgy értendő, hogy több közösségben (Kétyen, Kakasdon, stb.) van aktuálisan a közönség által hitelesnek tekintett helyi (kétyi, stb.) változat, s ezen változatok közül rögzül az egyik (megbízható dokumentáció), és az lesz az ún. „hiteles változat”.

A színpadi változat már nem szabadon kezelhető improvizációra épülő szövegegyüttes, hanem reprodukálhatóan állandó szövegek rendszere. Megszűnik élő; előadásról előadásra alakuló szokás lenni. Ennek jelentősége abban is áll, hogy egy hiteles, állandó, standard szöveg akár le is fordítható idegen nyelvre és így akár külföldön is bemutatható a betlehemezés. Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar változat helyi történeti/történelmi konnotációi a fordítás során elveszhetnek (valószínűleg el is vesznek). A játék megismerhetősége lényegesen szélesebb körben válik realitássá. Az is tény, hogy a közönségre, ami már nem egyezik a létrehozó közösséggel, lényegesen kisebb hatással van, ami olyasmit sejtet, hogy az elért emberek számával arányosan csökken az egy emberre gyakorolt hatás.

A „kvázi standardizált” játék (ami leginkább a színpadi megjelenítésre szánt formája a betlehemesnek), ha kisebb hatással is, de viszonylag könnyebben mozgatható más közösségekhez.



A színpad díszletei könnyen szabványosíthatók, míg a lakás berendezési és épületszerkezete nagyobb valószínűséggel egyediek. Ezért a házaló betlehemes forma rendszerint közösségre, sőt helyszíntre szabott megvalósítást feltételez általában.

A tényleges színpadi előadások, mint láttuk, a várakozásoktól eltérő tapasztalatokat eredményeztek. A színpadi előadások sikerei miatt egyre több hagyományörző együttes vállalkozik a játék újratanulására. Valószínűsíthető, hogy a bukovinai székelyek betlehemezésének ez a formája marad fenn. Részben azért is, mert a bukovinai székelyek identitástudata a közvetlen környezetünkben is lecsapódó európai szintű változások következtében fokozatosan gyengül.

## V. Összefoglaló észrevételek

Az egykori bukovinai magyar falvak lakói, a bukovinai székelyek közel hat évtizede a dél-dunántúli falvakban élnek. Az elmúlt hat évtized gyökeres változásokat hozott az élet minden területén a bukovinai közösségek életébe.<sup>25</sup> A történelmi helyzet, a telepítés körülményei miatt a bukovinai korszakban kialakult életmód és kultúra felbomlási folyamata drámai gyorsasággal zajlott le a dél-dunántúli falvakban. A hajdani bukovinai életmód, életértékek, tudás és ismeretanyag gyakorlása lehetetlenné vált tulajdonképpen már a letelepítés pillanatától. A vegyes lakosságú dunántúli falvakban az életmód bukovinai sajátosságait (ízlés, stílus, textilművészet, bőrruházat, kelengye, reprezentáció, építkezés, bútor, férfi és női terek, a ház ünnepi alkalmi öltözete, stb.) már nem lehetett visszaállítani, sem követni. Elveszett anyagi értékeik pótlására csak részben volt módjuk, főleg a letelepítés utáni években. Később, a romló emlékezet és a rendelkezésre álló anyagokból rekonstruált, újraalkotott darabok már erősen magukon viselik a változás, változtatás jeleit. Sajátos újraalkotási, helyettesítési gyakorlat ez, amelynek folyamán az előző kulturális állapot, a régi kultúra ünnepi tárgyai népművészeti alkotásokká váltak; készítésük, kikerülve az önellátás kereteiből, a közösségbeli specialistákon át (népművészet mesterei), átkerült az iparművészek alkotói világába. Így van ez betlehemes játékok esetében is. Az életmódváltás következtében az egykori gazdag szokásrend már csak töredékeiben él, s csak az idősök (akik még éltek Bukovinában) emlékezetéből rekonstruálható. Ők ugyanis a hagyományokat hordozó társadalmi réteg, ezt nagyrészt életmódjuk stagnálása eredményezi. A szokások leírásához tehát legtöbbször nem az élő gyakorlat, hanem az emlékezet szolgáltatja az adatokat. Az első nemzedék leszármazottai, akik az áttelepítés idején vagy utána születtek, az unokák, dédunokák pedig már iskolában, könyvekből tanulják az egykori tudásanyagot.<sup>26</sup>

A Tolna megyei községekben 1968–1974 között még a telepesek legidősebb nemzedékétől gyűjthettem betlehemezésre vonatkozó adatokat, jegyezhettem le a szövegeket, akik éppen ezekben az

<sup>25</sup> A bukovinai székelység a mai magyar társadalom egyik jól körülhatárolható népcsoportja, amely – történelmi sorsa következtében – igen rövid idő leforgása alatt többszörös emigrációnak volt kitéve. Ismerjük, áttelepedésük és áttelepítésük történetét előbb Bácskába, majd 1945-ben a dunántúli megyékbe. A népcsoportról bőséges történeti, néprajzi, szociográfiai irodalom áll a kutatók rendelkezésére. Fontosabb munkák: Szádeczky L. 1908., Mikecs L. 1941., Sántha A. 1942., Talpassy T. 1945., Ósi-Oberding J. 1967., Belényessy M. 1958., Dégh L. 1955–60., Andrásfalvy B. 1973., Forrai I. 1986., 1987., Csupor T. 1987., Imreh I. 1994., stb. – ezekben további szakirodalmi hivatkozások találhatók.

<sup>26</sup> Az újratanulás szervezeti, intézményesített kereteit is megteremtette a Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége (Bonyhád). Évi több alkalommal tanfolyamokat, szokásbemutatókat szervez a hagyományörző együttesek számára, ifjúsági néprajzi gyűjtőtáborokat, folk-lór-találkozókat, fesztiválokat szervez. A tavalyi tanfolyamon például 23 együttes képviselői vettek részt, közülük 16 készült a csobánolás felelevenítésére. A publikált szövegeket, hang- és filmfelvételeket beszerzik, pl. Sebestyén Á. 1972.; Kóka R. 2002.



években a betlehemes játék felújítói, betanítói voltak. A játékot házról házra járó és színpadi előadásokon is megfigyelhettem. A szokás ekkor már kiesett az élő gyakorlatból, csak az alkalmi felújítások és színpadi bemutatók jelezték, hogy milyen erős az érzelmi kötődés a játékhoz, s hogy milyen élénken él az emlékezetben. Ezt az első felújítási hullámot követően, településenként eltérően, átlagosan 1-2 évtizedes kihagyásokkal vállalkoznak a dél-dunántúli falvakban a játék felelevenítésére. A szervezők (hagyományörző együttesek vezetői, általában asszonyok) és az előadók ma már olyan nemzedékek tagjai, akiknek nincsenek bukovinai élményeik, itt születtek a dél-dunántúli falvakban. A csobánolás jelentése és formája tehát lényeges változáson ment keresztül a 20. század második felében. A változás első jeleként a csobánolás megszűnt házaló színjáték lenni. Felelevenítése, újraalkotása sok vonásában egyezik a tárgyalásoknál tapasztalt folyamat menetével.

Az 1945–1952 között még az eredeti szokásrend szerint, általában a közösségi, szóbeli emlékezet segítségével történt a játék felelevenítése, és valósult meg az előadás.

Az 1960–1970-es években a játék házaló és színpadi változata egyformán előfordult. Az újraalkotást a szóbeli emlékezet mellett szövegekönyvek is segítik. Az 1960-as évek végén tömeges közművelődési mozgalmak indultak, művelődéspolitikai-feladattá vált a hajdani falusi emberek életvitele által körülhatárolt hagyományos kultúra támogatása. A színpadi bemutatók ettől függetlenül is gyorsan népszerűvé váltak, ti. az 1970-es évek gazdasági fellendülése következtében új házak épültek a falvakban, átalakult a lakások belső tere, tárgyi világa és használatának módja. Ezekben az otthonokban már nem látták szívesen a csobánokat, hiszen féltették drága berendezési tárgyait. A lakóházból kiszorult játék közösségen belül is véglegesen színpadra került.

1980-as évektől napjainkig már csak a játék színpadi előadásával találkozunk.

A színpadi változatok kizárólagossá válásával írott szövegek, hang- és filmfelvételek alapján készülnek fel a bemutatókra. A játékot ugyan a közösség saját kedvére adja elő, de már csak az iskolában vagy a falu kultúrtermében, 1-1 alkalommal. Előfordul, hogy meghívásra a szomszédos faluban is vendégszereplést vállalnak. Napjainkban, idegen közönség előtti bemutatókon (múzeum, versenyek, TV szereplés stb.) is szívesen vesznek részt.

Külső, idegen környezetben, nagyobb nyilvánosság előtti színpadi bemutatók esetében visszafogottabb az előadás, kevesebb a rögtönzés, kevésbé eleven a játék. Ennél fogva egyszerűsödik is a játék, főként a pásztorok játéka rövidül meg, kicserélődnek az éneketétek (pl. az érdi csoport betlehemes), egyszerűsödnek a szereplők öltözetei is, ugyanis az elhasználtak cseréjére nincs mód, nincs anyag és tudás az elkészítéshez.

A szokásbemutatók a régi közösségi ünneplés emlékeit idézik fel. A népszokások színpadra állítása azonban megfosztja a szokásokat eredeti kultikus, szimbolikus jelentésüktől, illetve a régi jelentés helyett újakat vesznek fel (pl. a bemutatott látványok a közösséget képviselő jelképként működnek). Az utóbbi évtizedek sikeres színpadi bemutatói ellenére a betlehemezés ma már sok településen elvesztette jelentőségét, szűk körre szorult, lassan el is halt. A szokások – tartalma, szerepe, kellékei – új környezetben, a közösségből kikerülve, nagyobb nyilvánosság előtt (színpadon, rádióban, televízióban) jelentős mértékben megváltoztak, átalakultak. A bemutatók célja: önismeret és egymás megismerése, megmutatása a világnak, a múlt egy szeletének feltárása. Az előadók számára – identitást őrző és kifejező jelkép, a nagyközönség számára pedig a hasznos ismeretszerzés lehetősége, egyúttal hatásos élmény. A színpadon, fesztiválokon előadott szokások keretei talán kevésbé kötöttek, mint a hagyományos társadalomban/közösségben voltak, de az is nyilvánvaló, hogy a velük szemben támasztott igények sokkal összetettebbek, bonyolultabbak. E feltételek között kizárólag a játékosok, az egykori falusi közösségek tagjainak emberi tartása, jó ízlése az iránytű, a hagyomány ellenőrző szerepét csupán a gyengéd emlékezet tölti be.



Irodalom

- ALSZEGHY Zsolt – SZLÁVIK Ferenc  
1913 *Csiksomlyói iskoladrámák*. Budapest
- ANDRÁSFALVY Bertalan  
1973 A bukovinai székelyek kultúrájáról. *Népi kultúra – népi társadalom* 7. 7–13.
- BÁRTH János  
2003 *Gyimesfelsőloki emléklapok*. Kecskemét
- BELÉNYESSY Márta  
1958 *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Budapest
- BENEDEK András  
1943 Betlehemes játék Homoródremitén. *Magyarságtudomány* 97–118.  
1950a Les jeux hongrois de Noel. *Folia Ethnographica* II. 54–94.  
1950b *A magyar betlehemes játék*. Kézirat, EA 17370. Budapest
- BENEDEK András – VARGYAS Lajos  
1943 Az istenesi székelyek betlehemes játéka. *Ethnographia* LIV. 155–176.
- BOTKA József – MATIJEVICS Lajos – PENAVIN Olga  
1970 Székelykevei betlehemes játék. *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* IV. 107–120. Újvidék
- CSUPOR Tibor  
1987 *Mikor Csikból elindultam*. Budapest
- DÉGH Linda  
1947 *A magyar népi színjáték kutatása*. Budapest  
1955, 1960 *Kakasdi népmesék I–II*. Budapest
- DOMOKOS Pál Péter  
1979 „Édes Hazámnak akartam szolgálni...” Budapest
- FORRAI Ibolya  
1971 *A karácsonyi ünnepkör szokásai a Tolna megyébe telepített bukovinai székelyeknél (szakdolgozat)*. Debrecen  
1974 Betlehemezés a bukovinai székelyeknél Tolnában. *Ethnographia* LXXXV. 465–468.  
1986 *A bukovinai székelyek kéziratos irodalma*. in: GÁSPÁR SIMON Antal (szerk.): *Az én szülőföldem a bukovinai Istenségszék*. Budapest  
1987 *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Budapest
- FÖLDES László  
1958 A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése. *Ethnographia* LXIX. 209–259.  
1965 *Magnetofonfelvétel Kakasdon az andrásfalviak betlehemes játékáról*. Kézirat, EA 7471, 7893. Kakasd
- GÁSPÁR SIMON Antal  
1924 *Dúsgazdag története*. Kézirat, EA 9579. Istenségszék  
1941–1955 *Bukovinai magyar népszokások Istenségszéken és a többi magyar falvakban az egyházi évvel kezdve és azzal befejezve*. Kézirat, EA 4236. Nagyvejké  
1955 *Betlehemi pásztójáték Bukovina istenségszék ősi szokás szerint*. Kézirat, EA 9581 Nagyvejké



GYÖRGYI Erzsébet

1965 *Betlehemezés és karácsonyi katonajáték leírása*. Kézirat, EA 7894. Kakasd

HEGEDŰS László

1950 *Népszokások*. Kézirat, EA 26644. Bátaszék

IMREH István

1994 *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764*. Bukarest

KÁLMÁNY Lajos

1914a *Az ünnepi év szokásai; töredékek*. Kézirat, EA 2816. Gyorok

1914b *Betlehemes játékok*. Gyorok, 1914. Kézirat, EA 2818.

1914c *Kovács József: gyűjtőfüzete (betlehemezés)*. Gyorok 1914. Kézirat, EA 2933.

KARDOS Tibor

1941 *Középkori kultúra, középkori költészet*. Budapest

KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla

1960 *Régi magyar drámai emlékek I–II*. Budapest

KARSAI Géza

1939 Főrév és a színháztörténet. *Ethnographia* L. 200–210.

KILIÁN István

1992 *A minorita színház a XVIII. században*. Budapest

KODÁLY Zoltán

1953 *Józseffalvi gyűjtés, 1914*. in.: KERÉNYI György (szerk.): *Magyar Népzene Tára II*. Jeles napok. 411–421. Budapest

KÓKA Rozália

2002 *Hadikfalvi betlehemes játék*. Budapest

LÁSZLÓ Mihály

1877 A bukovinai és a moldvai csángók. I–II. *Földrajzi Közlemények* 153–168., 193–199.

MANGA János

1941 *A hadikfalvi betlehemes játék*. Kézirat, EA 476. Hadikliget

MAYLAND Oszkár

1896 Csángó-magyar karácsonyi misztérium. *Ethnographia* VII. 107–113.

MIKECS László

1941 *Csángók*. Budapest

MOLDOVÁN Vilma – KRESZ Mária

1967 *Az istensegítsi székelyek betlehemes játéka*. Kézirat, EA 8796. Majos

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása*. Második kötet. Csíkszék. Pest

ŐSI-OBBERDING József

1967 A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. *Agrártörténeti Szemle* 9. 183–192.

PESOVÁR Ernő

1950 *A völgyégi székelyek betlehemes játéka*. Kézirat, EA 5589. Budapest



PINTÉR Márta Zsuzsanna – KILIÁN István (szerk.)

1989 *Iskoladráma és folklór (A noszvaji hasonlóság című konferencián elhangzott előadások)*.

Folklór és etnográfia 50. Debrecen

SÁNTHA Alajos

1942 *Bukovinai magyarok*. Kolozsvár

SÁVAI János

1997 *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged

SEBESTYÉN Ádám

1964 *Andrásfalvi betlehemes*. Kézirat, EA 7517. Kakasd

1972 *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Szekszárd

SOLYMOSSY Sándor

1911 A főrévi népszínhátek. *Ethnographia* XXII. 257–277, 321–341.

STAUD Géza

1982–1989 *A magyarországi jezsuita iskolai színhátek forrása és irodalma I–III*. Budapest

SZABÓ Imre

1905 A dévai csángó székelyei karácsonya. *Néprajzi Értesítő* 6. 12–24.

SZÁDECZKY Lajos

1908 *A székely határország szervezése 1762–64-ben*. Budapest

SZENDREI Janka – DOBSZAY László – RAJECZKY Béni

1979 *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben. 1–2*. Budapest

SZLÁVIK Ferenc

1912 *Karácsonyi misztériumjáték 1841-ből*. Kézirat, EA 1285. Csíkszereda

TALPASSY Tibor

1945 *A föld gazdát cserél*. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1968 *Népdalok és balladák egy al-dunai székely közösségből*. Közlemények a debreceni KLTE

Néprajzi Intézetéből 21. 67–82. Debrecen

VARGA Imre

1967 Magyar nyelvű iskolai előadások a XVII. század második feléből. *Irodalomtörténeti*

*Füzetek* 59, Budapest

ZSÓK Béla

1993 *Egy bukovinai székely dramatikus játék*. Kézirat, EA 25421. Déva







*Karácsony Molnár Erika:*

## A szentegyházi angyalbetlehemes Egy székelyföldi betlehemes játék

Tanulmányom bevezető részében a betlehemezésről, annak fő típusairól írok, majd egy székelyföldi betlehemes játék, a szentegyházi „angyalbetlehemes” – terepmunkán alapuló – elemzése következik.

### Betlehemezés

A betlehemezés több szereplős, dramatikus játék, a karácsonyi ünnepkör egyik legnépszerűbb misztérium-, illetve pásztorjátéka. A karácsonyi játékok legrégebbi rétegét hazánkban is a latin nyelvű liturgikus jelenetek képviselik, amelyeket a XI. századtól kezdve a templomokban is előadtak. Középkori magyar nyelvű szöveg nem maradt ránk. A XVII. és a XVIII. században főként iskolások és laikusok vallási előadásairól szólnak a tudósítások, az első magyar szövegek is a XVII. századból származnak. A XIX–XX. századi betlehemes játékok részben az iskolák és a laikus vallási társaságok számára írt régebbi szövegek folklorizálódott változatai, részben pedig újabb keletű szövegek. A XVII–XVIII. századi betlehemes szövegekben a szálláskeresés, a pásztorjáték, a háromkirályok látogatása és a Heródes-jelenet együtt szerepelnek, erre több történeti adat is utal. A háromkirály-jelenet újkori népszokásainkban a vízkereszi csillagozáshoz kapcsolódott. Egyes betlehemes játékokban megmaradt a háromkirály-jelenet, pl. a hajdúdorogi (Hajdú vm.) betlehemezésben az angyalokon, pásztorokon kívül a háromkirályok is szerepelnek.<sup>1</sup> A betlehemezés és a vízkereszi háromkirály-járás része lehet az ún. Heródes-játék. A napkeleti bölcsek látogatását mutatja be Jézusnál; Heródes haragját, esetleg a betlehemi gyermekgyilkosságról is szól. Magyar paraszti formái főként vízkeresztkor kerülnek előadásra, máskor azonban a karácsonyi pásztorjátékkal együtt a betlehemes játék részét képezik. A betlehemezés egyes jeleneteit gyakran önállósulva, külön szokásként adták elő. Így például a szálláskeresést az advent időszakában. Egyik változatát bölcsőcskének, bölcsőjárásnak nevezik.

A betlehemezés fő kelléke a jászol vagy templom alakú betlehem, melyben többnyire a Szent Család látható, valamint angyalok, állatfigurák, (szamár, ökör; stb.) Általában kivilágítják és szentképekkel, színes papírral díszítik. Többnyire házilag – néha asztalosok – készítik. Nagysága változó, előfordul 1 méter vagy ennél nagyobb betlehem is.

A Magyar Népzene Tára II., Jeles napok kötete a betlehemes játékok fő típusait a földrajzi tájegységek (erdélyi, alföldi és felső-tiszai, dunántúli és felföldi típus) szerint csoportosítja.

A dunántúli típus szereplői rendszerint csak a pásztorok és az angyalok. A pásztorjáték szerkezete a következő: beköszöntő; tréfálgatás az öreg pásztorral; adománygyűjtés. A szereplők gyakran antikizáló neveket viselnek, például a nagymizdói (Vas vm.) változatban Titeris, Muksus a két pásztor, a harmadik, az öreg neve Koredob. Rajtuk kívül még egy szereplője van a betlehemesnek, az angyal.<sup>2</sup> A felföldi típusban az angyalokon, a fiatal pásztorokon kívül az öreg

<sup>1</sup> Kerényi Gy. 1953. 388. sz.

<sup>2</sup> Kerényi Gy. 1953. 360–363 sz. 373–379 sz.



(Gubó, Jakab, Kubó, Kecskés) szerepel. Gyakori része a születéstörténet felolvasása vagy elmondása a Bibliából, valamint a pásztorok ajándékainak liturgikus módon történő felajánlása. Szerkezete általában a következő: beköszöntő; tréfálgózás az öreg pásztorral; a pásztorok indulása Betlehembe; ajándékatadás.<sup>3</sup> Az alföldi, felső–tiszai típusban az angyalokon, pásztorokon kívül a betyár vagy huszár és Heródes is szerepelhet.<sup>4</sup> Jellegzetes cselekményrészlete a kérkedő és fenyegető szavak kíséretében történő perselyezés. Szerkezete a következő: beköszöntés; betyár jelenete; Heródes jelenete; tréfálgózás az öreg pásztorral és adománygyűjtés.

Az erdélyi típus hosszabb lélegzetű, misztériumszerű, liturgikus és epikus elemekkel átszótt 12–20 szereplős játék. Rendszerint elő- és utójátéka is van, előadása különösen nagy előkészületet, betanulást igényelt. Legarchaikusabb jelenetei a XVII., XVIII. századig vezethetők vissza. Az angyalokon, pásztorok kívül szerepelhet Szűz Mária, Szent József, futár, király. Jellegzetes jelenete a szálláskeresés. Érdekessége, hogy a pásztorok állatálarcot is viselhetnek. Általában felnőtt férfiak, legények játszották, akik a játékot kellő komolysággal, liturgikus szolgálat igényével adták elő. Szerkezete: bekéredzkedés; szálláskeresés; pásztorok ébresztése; az öreg csobánnal, pakulárral folytatott párbeszéd; ajándékvitel és adománykérés.

A bábáncolatotó betlehemezés a betlehemezés egyik sajátos típusa. A kellékként hordozott betlehem belsejében egy rövid bábjáték is bemutatásra kerül. Ennek a formának három táji központja ismeretes: Balaton környéki és zalai falvak, Esztergom környéke és a Felső–Tisza vidéke. Szórványosan másutt is előfordult pl. Marosvásárhelyen (Maros-Torda vm.). A bábokat a betlehem alsó részében vágott járatban alulról mozgatják. A bábok elnevezései a vidékenként változó: angyal, ördög, Heródes, kéményseprő, halál, pásztorok, „Jutka”, „Marinka” női figurák és egy adománygyűjtő báb: dékán, Kismiklós. A bábok táncát, mozgását a szereplők énekek kísérik. Jelentősége azért is nagy, mert ez az egyetlen népi bábjátékunk.

## A szentegyházi *angyalbetlehemes*

### *Szentegyháza*

Szentegyháza Udvarhelyszék<sup>5</sup> északkeleti részén fekszik, lakói kevés kivétellel katolikusok. A fennmaradt dokumentumok utalásai alapján első lakói csíki székelyek voltak, akiket biztonsági okokból telepítettek ide Árpád-házi királyaink III. Béla (1172–1196) és III. Endre (1290–1301). Felcsúkból 16 család érkezett ide. A település elnevezése többször változott az elmúlt évszázadok során. Kezdetben Oláhfalú, majd a középkorban Szentegyházás–Oláhfalú, ezt követően Szentegyházásfalú, majd a XX. század második felében Szentkeresztbányával való egyesítésekor, 1968-ban kapta a Szentegyháza elnevezést, román neve Vlahița. Szentegyházásfalú a jelenlegi Szentegyháza város kb. 70–75%-t képezi, 935 család él itt, kb. 3500 lelket számlál. Több mint 90%-a ennek katolikus, néhány család baptista és jehovista.

<sup>3</sup> uo. 366–370 sz., 380–382 sz.

<sup>4</sup> uo. 356–359. sz., 372. sz.

<sup>5</sup> Udvarhelyszék a Székelyföld nyugati részén, folyók és patakok szabdalta területen fekszik (Kis- és Nagy-Homoród, Vargyas, Nagy-Küküllő, Fehér-Nyikó). Központja Székelyudvarhely, mely a korábbi századokban az egész Székelyföld politikai és gazdasági centruma volt. Fontosabb kistájai a Homoród-mente és az Erdővidék. Kósa L. 1982. 399–400.



## Angyalbetlehemes

A szentegyházi angyalbetlehemes az erdélyi típusú betlehemesek közé tartozik. A terepkutatás 1995 augusztusától 1998 februárjáig tartott. Ez idő alatt öt alkalommal hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtam Szentegyházán. A következőkben a szentegyházi angyalbetlehemes, illetve annak változásait szeretném bemutatni. A szentegyháziak szerint azért nevezik angyalbetlehemesnek, mert egyrészt angyal is szerepel benne, másrészt így különböztetik meg a farsang végén előadott a bibliai szegény Lázárról és a Dúsgazdagról szóló játéktól, melynek a helyi elnevezése „ördögbetlehemes”.

Érdekességként említem meg, hogy Szentegyháza közelében levő Lövétén, egy XIX. századi betlehemi rendtartás előírta, hogyan kellett a betlehemezésben résztvevőknek viselkedniük: „nem szabad a kocsmahelységeken forogni, fonóseregbe lányokhoz járni, az utcákon néma csöndben kell járni, továbbá nem szabad világi éneket énekelni. Mindezeket meg kell tartani attól a naptól, amikor próbálni kezdik egészen vízkereszt napjáig...” Aki ennek nem tett eleget, azt megbüntették: bármilyen rossz idő esetén a templomot mezítláb, hajadonfővel háromszor meg kellett kerülnie.<sup>6</sup> Bár ilyen írott rendtartást Szentegyházán nem is sikerült felkutatnom, azért az emlékezet szerint ha valaki illetlenül viselkedett a próbák, vagy a szereplés ideje alatt, még 1964-ben is büntetésként megvezetgették fényes nappal mezítláb a hóban.

Tehát 1995 augusztusában határoztam el, hogy megpróbálom elkészíteni a szokás minél teljesebb dokumentációját, pl. fotók, filmfelvétel, interjúk készítésével. Az előkészítéséhez tartozott a szokás fontosabb eseményeinek felvázolása:

## I. Előkészületek

- a szokáseseményben aktív szereplőként résztvevők szervezése; a szereplők kiválasztása
- a szokás szövegének megszerzése;
- a kellékek beszerzése, előállítás, az öltöztetőnő, illetve az angyal ruháját elkészítő asszony megkérése
- próbák (a szöveg, a mozdulatok, mozgások, a hangsúlyok, a gesztusok, az ének megtanulása).

## II. A szokásesemény leírása

- a szokásesemény ideje, helyszíne;
- énekelve vonulás az utcán;
- bekéredzkedés a házba, az angyalbetlehemes eljátszása;
- adományok, kínálás.

## III. Szereplések más falvakban, visszaemlékezések a szokás előadására

## IV. A szokás életében bekövetkezett változások összefoglalása

<sup>6</sup> Volly I. 1941. II. 3.



## I. Előkészületek

### I. 1. A szokás szereplői

Az *angyalbetlehemesben* Szűz Mária, Szent József, két nemesember, szolga, kulcsár, angyal és kilenc pásztor szerepel (az öreg pásztor megkülönböztető neve Ancsiás). Az 1950-es évek végéig, 1964-ig a szereplők száma nem változott. 1982 után a szereplők száma egy fővel csökkent, mivel a kulcsár szerepe funkciótlaná vált, hiszen nem jártak már házról házra. A játék megtanításában, irányításában az ún. gazda segített, aki mindig azok közül került ki, aki többször részt vett a játékban, így nemcsak a szöveget, hanem a játékcselekményt, a gesztusokat, az énekeket is jól tudta. Az előkészítésben még részt vett a két öltöztetőnő, aki a kellékek elkészítésében, beszerzésében, Szűz Mária és az Angyal öltöztetésében vállalt szerepet. Szentegyháza (Szentegyházásfalu) két falurésze: Felszeg és Alszeg, a szereplők mindig a felszegiek közül kerültek ki. Ennek oka a szereplők szerint az, hogy a felszegiek összetartanak, közöttük még él a felebaráti szeretet, szeretik a viccet, a tréfát.

### A szereplők neme

Ami a szereplők nemét illeti: a szereplők régebben (1964-ig) mind legények, férfiak voltak, még az Angyalt és Szűz Máriát is lányos arcú fiú alakította. Ennek magyarázataként a szereplők azt mondták, hogy a lányok erkölcsi jó hírét meg kellett óvni, ugyanis a próbák késő éjszakába nyúlóan tartottak.

### A szereplők korcsoportja

Ha azt vizsgáljuk, hogy mely korcsoportból kerültek ki a szereplők, a következőket állapíthatjuk meg: az 1950-es években legények voltak a szereplők, kivéve a gazdát, aki egy idősebb férfi volt. 1982-től a pásztorok szerepét mind házas emberek alakítják. Ezt általában azzal magyarázták, hogy míg korábban sok jelentkező volt egy-egy szerep eljátszására, addig most a fiatalok már inkább másutt keresnek szórakozási lehetőséget, több az ingázó is, akik másutt kényeszerülnek munkát vállalni (főként Magyarországon, mert otthon nagyon nehéz a megélhetés). Szűz Mária és az Angyal szerepét két fiatal lány vette át, ez egyházi, – a helybeli pap – kezdeményezésére történt így.

### A szereplők kiválasztásának szempontjai

- értelmi képességek, különösen a hosszabb szövegű szerepek eljátszásánál volt fontos szempont;
- fizikai adottságok, pl. az angyalnak korábban, míg fiú alakította a szerepet, olyat választottak, akinek nőies hangja, lányos arca volt;
- végezetül, de nem utolsó sorban számított a rátermettség, tehetség is, különösen az Ancsiás szerepénél, jó viccelő legyen, vagy az Angyalnak, Máriának jó hangúnak kellett lennie; Erről a játék irányítója, a gazda így beszél: „Hát olyant kellett béösszon az ember, aki arra képes volt. Ugye kipróbálta az ember egyszer, hogy ki, hogy tud énekölni. S akkor ugye annak ment az a szerep, amelyik. Ugye mert a két első pásztornak egyszerre énekölni, szerepölni, azt tudni kell. Olyan ember kell kettő, amelyik jó arra.”



A szereplők jellemzése táblázatban összefoglalva

|  |   |   |
|--|---|---|
| szereplők száma<br>a szereplők elnevezése                    | 1964-ig<br>1964-ig állandó számú<br>1. Nemes ember<br>2. Nemes ember<br>Szolga<br>1-8. pásztorok<br>9. pásztor(öreg) Ancsiás<br>Furulyás<br>Kulcsár<br>Angyal<br>Szűz Mária<br>Szent József | 1982 után<br>1982 után egy fővel csökkent<br><br>nem változott, csak csökkent (a kulcsárnak megszűnik a korábban betöltött szerepe, mert nem járnak már házról házra), illetve a Kulcsár és a Szolga szerepét ugyanazon személy alakítja a szokás rekonstruálásakor, a filmfelvételen |
| a szokás szereplőin kívül a játék előkészítésében részt vesz | „gazda”, aki a próbák során segített a játék megtanulásában; két öltöztetőnő  | nincs változás  |
| a szereplők falurész szerinti megoszlása                     | Szentegyháza<br>(Szentegyházásfalu) felszegi rész   | nincs változás  |
| nemek szerinti megoszlás                                     | férfiak   | fiatal lányok is szerepelnek a játékban: Angyal, Szűz Mária   |
| korcsoport szerinti megoszlás                                | legények, házasemberek  | leányok, legények, házasemberek   |
| foglalkozási szerinti megoszlás                              | gazdálkodók   | többségük gazdálkodó, de van köztük tanuló, gyári munkás is   |

- improvizációs készség: pl. az „Ancsiásnak a szerepe olyan, hogy ő meg kell tanulja az övét es, de aztán ő még tud es aztán pótolni belé, ahogy követeli a helyzet aszerint. Mer’ akárhol nem lehet akármit belétoldani. Mikor milyen a nézősereg. Kell tudja a rögtönzést. Mikor a közönség között az ember szétpillant, akkor lehet látni, hogy hogy lehet itt szerepolni.”
- pszichikai tényezők, pl. a gyermekkorban látott jó élmények, a jó társaság, az együttjátszás öröme, a tréfálkozások, viccek.

A gazda felkérése az angyalbetlehemes „kitanítására”

Az interjúk során kiderült, hogy maguk a szereplők, illetve közülük néhányan „szervezkedtek össze”, és keresték meg azt az embert, akiről tudták, hogy már korábban is volt gazda, vagy szerepelt a játékban és alkalmasnak találták arra, mert jól ismeri a játékot, esetleg többször is szerepelt benne (név szerint pl. Győri Domokos, valamint az Ancsiás szerepét játszó Sándor Mihály vállalták a gazda feladatkörét).



## I. 2. A betlehemes szövege, a kellékek előállítása

A betlehemes játék szövege kötött, egy füzetből illetve emlékezetből tanulták. Kivételt képez az Ancsiás szövege, aminek egy része szintén kötött szöveg, de a tréfás részeknél rögtönzött és időnként meg-megtoldotta, változtatta a szöveget. „Én tudok még tenni hezza. Vicceseket ugye, mert az közbe úgy követeli, hogy kell tenni valamit. Attól függ, hogy milyen helyt szerepel az ember... főleg mikor gyerekeknek is játszunk, akkor minél több tréfát belé lehet, mert azok kacagják ugye az embert, ha minél többet tud”.

A pásztoroknak is különböző tréfás szövegeket mondott, például annál a résznél, amikor a pulszkakeverést utánozta az Ancsiás, akkor egyik-másik pásztor odanyúlt a pálcájával, és akkor odakoppantott, s azt mondta: „Ne nyúlj oda, mert megégeti a körmödöt.” Vagy „ne piszkáld ki a tüzet a fűtő alól, mert fejbe lapit s aztán majd a hátulsó karikán bé kell fűj.” Vagyis ne babrálja a tüzet, mert fejbe vágja és az Ancsiás „hátsó részén” kell befűjnia, hogy jobban égjen a tűz.

A csoport szervezése után a következő feladat az volt, hogy a kellékeket, a ruhákat elkészítsék, illetve beszerezzék. Az 50-es évekből semmi sem maradt meg. Így a kellékeket egyrészt a szereplők és a falubeliek visszaemlékezése alapján készítették el. Az öltöztetőnő szerezte be a régi vitézkötéses székely ruhákat.

## I. 3. A próbák

A próbák advent idején zajlottak. Rendszerint egy idősebb ember vagy házaspár házában történtek a próbák. Ez csak 1982 után módosult, ekkor a próbák már a hittanteremben zajlottak, ahol elő is adták a játékot.

Sorban, ahogyan a szerepek következtek egymás után, el kellett mondják a szereplők a szöveget, ahol a „gazda” hibát talált, ott megállította és előlről kellett mondaniuk a szöveget, amíg nem tudták jól; ezután következett a különböző mozdulatok, gesztusok, mozgások elsajátítása, ami a szereplőktől igen nagy pontosságot, egymásra figyelmet kíván, a szereplők közül a legtapasztaltabb, legügyesebb megmutatta a megfelelő mozdulatokat, ugyanakkor a szereplő „önmagát is kellett fejlessze”. Erről az egyik gazda így beszélt: „Hát azt ott én is örökölttem, de úgy mutogattam mit kell csinálni, azt ott én kellett bemutassam, mert azt nem tudták ugye a fiatalok, azt egyszer be kellett mutassam, hogy-hogy tudják előadni. Mer’ nem mindegy, hogy szerepet meg lehet tanulni csak azt elő is kell adni”. A próbák utolsó szakaszában már a megfelelő, szerepek szerinti öltözetben próbáltak.

## II. A szokásesemény leírása

### II. 1. A szokásesemény ideje, helyszíne

1965-ig az angyalbetlehemes karácsony és Szent István napján adták elő házról házra járva. Ha nem jutottak el mindenhova, ahol várták őket, akkor még Aprószentek napján is folytatták. 1982 után Ádám-Éva napján hittanteremben, majd 1990-től a templomban az éjféλι misén adták elő a játékot. A helyszín 1964-ig egyrészt az utca volt, ahol a szereplők énekelve vonultak. Az angyalbetlehemes olyan házaknál adták elő, ahol volt nagyobb szoba, 6x6-os méretű, ide a közeli házakból is összegyűlt a szomszédság.

1964-ig azonos volt a színtér. 1982-ben már a hittanteremben adták elő, majd 1989 után a templomban adták elő. A hittanteremben, a templomban előadva már bizonyos térbeli távol-



ság volt a szereplők és a nézőközönég között, így pl. a spontán játéokra, az Ancsiás puliszkakeverésére már egyáltalán nem, vagy kevésbé volt mód.

## II. 2. Vonulás az utcán

Amíg a szokást házról házra járva adták elő, a Kulcsár a csoport előtt haladt, hogy megtudakolja, hova mehetnek be, hol fogadják őket szívesen, hova „gyűlt össze a szomszédság.” Az utcán rendszerint a „*Csordapásztorok midőn Betlehemben...*” kezdetű éneket énekelve vonultak, de ez is változhatott aszerint, hogy István, János vagy Aprószentek napján mentek.

Az utcán a szereplők rendezett sorban vonultak, elől ment a Kulcsár, őt követte a gazda és a furulyás, utánuk a két első pásztor, az angyal, Mária, Szent József, s a két öltöztető, a többi pásztor, kiknek sorát az Ancsiás zárta be.

## II. 3. Megérkezés a házhoz, bekéredzkedés, az angyalbetlehemes előadása

A kulcsár megy be előre és megkérdezi, hol lehet előadni a szerepet. „Akkor aztán abba a szobába bemennek s ott körbe lefekszenek a pásztorok.”

Az 1950-es évek végéig és 1964-ben – míg házról házra jártak a szokást előadni – minden házba bementek a szereplők, ahová hívták őket. Az utcán a Kulcsár ment a csoport élén. Neki szóltak, hogy melyik háznál adhatják elő a betlehemeset. A házhoz érve a következő rövid párbeszéd zajlott le:

- Dicsértessék a Jézus Krisztus! Befogadják az angyalbetlehemeset?
- Mindörökké ámen! Szívesen fogadjuk, tessék bejönni!”

Ezt követően Szűz Mária és Szent József kivételével mindenki betért a házba, és megkezdték az *angyalbetlehemes* előadását.<sup>7</sup> (Szent József és Szűz Mária amíg a szálláskeresés jelenetére nem került sor, kint várakoztak az ajtó előtt.) Többnyire a szomszédok is összegyűltek egy-egy háznál. Volt, akinek már a szobában nem is jutott hely, hanem az ablakból figyelte az eseményeket.

## II. 4. Adományok, kínálás

Korábban, egészen az 1950-es évek végéig szokás volt, hogy a szomszédság „összepakolt”, összeadtak valamennyi pénzt. A pénzt a Kulcsár gyűjtötte össze, amit azután a közös mulatságra fordítottak. Többnyire borral, pálinkával is megkínálták őket.

## III. Szereplések más falvakban, visszaemlékezések a szokás előadására

Az angyalbetlehemeset régen előadták más falvakban is, pl. a Homoród menti településeken is. A közeli falvakba gyalogosan, a távolabbiakba rendszerint lovas szánnal mentek. Időnként busszal is mentek, pl. az 1980-as években, amikor hosszú szünet után ismét előadták a szomszédos Kápolnásfaluban a játékot. Ekkor – a tiltás miatt – csak a templomban adhatták elő, mint *Vallásfenntartó Társaság*. Az 1990-es évek elején egy ízben a Szatmárnémetiben rendezett betlehemes találkozóra is meghívták őket. 2003-ban a Budapesten megrendezésre kerülő Betlehemes találkozón is részt vettek.

<sup>7</sup> Jelen tanulmányomnak – terjedelmi korlátok miatt – nem célja pl. a szokás szövegének, a szokáscelemekéneke, a szokásdallamok, a szokáshoz tartozó tárgyi kellékek, táncok elemzése.



A szokás életében bekövetkezett fontosabb változások táblázatban összefoglalva

|   |  |  |
|---|--|--|
|   | 1950-es évek végéig, 1964-ig                   | 1982-től 1989-ig, illetve napjainkig tartó időszak   |
| Helyszín                                  | utca, 6x6-os szobabelső                        | hittanterem, templom   |
| szokás ideje                              | Karácsonytól Aprószentek napjáig               | Karácsony szombatja, éjféli mise   |
| szereplők száma                           | 1964-ig állandó létszám                        | 1982 után egy fővel csökken, a kulcsár szerepe funkciótlanná válik, mivel nem járnak már házról házra                            |
| szereplők kora, neme                      | két fiatalabb legényke, legények, házasemberek | leányok, legények, házasemberek, középkorúaktól idősekig   |
| szokás szövege                            | füzetben leírt szöveg az emlékezet alapján     | füzetben leírt szöveg az emlékezet alapján   |
| tréfálkozások, spontán elemek a szokásban | Ancsiás részben rögtönzött szövege             | Ancsiás részben rögtönzött szövege, de a szokás változása miatt (már nem házról házra járva adják elő), már kevesebb a lehetőség |
| nemesemberek ruházata                     | székely ruha                                   | székely ruha   |
| pásztorok lábbelije                       | bocskor  | csizma, téli cipő  |

#### IV. A szokás életében bekövetkezett változások összefoglalása

- A terepmunkán alapuló kutatás alapján a szokás életét három nagyobb szakaszra lehet osztani:
- I. szakasz az 1950-es évek végéig tartó időszak, ezt a korszakot a viszonylagos „változatlanság”, a házról házra járva, hagyományosan előadott angyalbetlehemes időszakának lehet nevezni.
  - II. szakasz az 1964-es évektől 1980-ig tartó időszak, amikor a tiltó rendelkezések, büntetések miatt egyáltalán nem játszották a betlehemeset.
  - III. szakasz 1982-től napjainkig tartó időszak, ami két kisebb szakaszra osztható: 1989-ig tartó időszak, amikor még mindig tiltották, de az egyház védőszárnyai alá kerülve (ti. mint „Vallásfenntartó Társaság” adták elő, a hittanteremben már be tudták mutatni); az 1990-től napjainkig tartó időszak, amikor a tiltás megszűnt, ismét előadhatják a szokást.



*A szokás története, engedélyezése, tiltása*

A visszaemlékezések szerint már az I. világháború előtt játszották az angyalbetlehemest. A két világháború között is előadták, bár voltak olyan esztendőik, amikor nem játszották, ennek okául a szegénységet jelölték meg. Az 1950-es évek végéig minden esztendőben előadták a betlehemezést házról házra járva. Minden karácsonykor volt egy csoport. Majd 1964-ben ismét előadták hagyományos formában a játékot. Ezután megtiltották a hatóságok, sőt pénzbüntetéssel sújtották, és be is hívták a miliciára a szereplőket. „Kommunista világban nem lehetett elmenni egyáltalán. 1980-tól csak az egyház körzetében lehetett játszani. Hittanteremben játszottuk, s a hittanterembe aztán ugye többször el kellett játszanunk, hogy a faluban ugye mindenki. Az a pap kihirdette, hogy most ettől eddig az óráig a gyerekek és a másik órától a fiatalok és azután az öregek. Úgy aztán ő felosztatta a pap.”

1982-ben ismét felújították a szereplők kezdeményezésére. Ezt követően mintegy tíz esztendőn keresztül szinte folyamatosan minden esztendőben előadták, de ekkor már 1989-ig csak a hittanteremben, illetve ezt követően 1992-ig a templomban. 1990 és 1991 karácsony nagyszombatján az éjféli misén, „Mennyből jó égi követség...” kezdetű énekkel vonultak be a templomba. 1992-ben egy ízben a kultúrotthonban is előadták.

### Összefoglalás

Az emberek közösségi együttélése a hagyományok által kialakított és tudatosan létrehozott szokások nélkül elképzelhetetlen. A szokások rendszerbe foglalják a közösségek életét, élettevékenységét. Az ünnepi szokások fokozzák a közösség összetartásának tudatát. A szentegyházi angyalbetlehemes is ilyen közösség összetartó és megtartó erővel bíró hagyomány. Ha maradtak is kiévek, sőt évtizedek is – amiről nem is a szokás szereplői tehettek –, akkor is szinte folyamatosan mondható a hagyományozódás. Sohasem valami külső erő kényszerítette a szereplőket a szokás előadására: ellenkezőleg ezek a külső erők éppen megszüntetni akarták a betlehemezést. A szokás 1982-ben történt – a tiltott időszak utáni – újraéledésének magyarázatául szolgálhat az a tény is, hogy Szentegyháza lakosai hívő katolikusok: az ünnep gondolkörét felidéző játékkal megemlékeztek Jézus születéstörténetéről. Ugyanakkor a szórakozás, a szórakoztatás mellett a lokális és a nemzeti identitástudatot is erősítették a betlehemezés előadásával.

### Irodalom

KERÉNYI György

1953 *Jeles napok*. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára* II. 395–579. Budapest

KÓSA László

1982 *Udvarhelyszék*. in.: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* V. 399–400.

VOLLY István

1941 *Népi játékok*. II. Budapest



*Staphylococcus aureus* is a Gram-positive, spherical bacterium that is commonly found on the skin and in the nose of humans and other mammals. It is a facultative anaerobe, meaning it can grow with or without oxygen. This bacterium is known for its ability to form a protective biofilm and its resistance to various antibiotics. It is a major cause of skin infections, such as abscesses and impetigo, and is also responsible for more serious conditions like endocarditis and osteomyelitis. The bacterium's cell wall contains teichoic acids, which are important for its structural integrity and pathogenicity.

The bacterium's ability to form a biofilm is a key factor in its persistence on surfaces and within the body. Biofilms are communities of bacteria that are encased in a self-produced matrix of extracellular polymeric substances (EPS). This matrix protects the bacteria from the host's immune system and from antimicrobial treatments. *S. aureus* is also known for its high genetic variability, which allows it to adapt to different environments and develop resistance to a wide range of drugs. The bacterium's virulence is determined by several factors, including its ability to adhere to host cells, invade tissues, and evade the immune response.

In conclusion, *Staphylococcus aureus* is a highly adaptable and resilient bacterium that poses a significant health risk. Its ability to form biofilms and resist antibiotics makes it a challenging pathogen to treat. Understanding the mechanisms of its pathogenicity and resistance is crucial for developing effective strategies to control and prevent its spread. Further research into the molecular biology and immunology of this bacterium is needed to improve our ability to combat its infections.



*Demeter Éva:*

## A marosvásárhelyi bábtáncoltató betlehemezés utóélete

A bábtáncoltató betlehemes három nagy előfordulási körzetén – Balaton déli része, Dunakanyar, Felső-Tisza vidéke – kívül szórványosan jelentkező játékokat tart számon a szakirodalom Csengerről, Magyarpécskáról, Magyarbánhegyesről, Marosvásárhelyről.<sup>1</sup> Az utóbbi az erdélyi típust képviseli. A forrás közlője PETELEI Sándor, leírását a *Magyar Népzene Tárának* második kötetében olvashatjuk, 1943-ból kelteztve.<sup>2</sup> A szakirodalom ezt az egyetlen belsőerdélyi bábtáncoltató játékot ismerte az 1990-es évekig. Újabb szokásleírásokat publikáltak 1991-ben, 1993-ban. Tanulmányomban áttekintem a Marosvásárhelyről és környékéről ismert bábtáncoltató betlehemes leírások forrásait, illetve az 1995-ben rekonstruált betlehemet és a bábokat összevetem a leírásokkal. A szokásszövegek összehasonlító elemzése meghaladja e tanulmány kereteit, egy következő alkalommal kerül rá sor.

### A források

#### 1. Petelei leírása 1943-ból

A Petelei-féle szokásleírás tekinthető az alapváltozatnak, ennek keletkezését az *Esti Kurir*ban megjelent hír világítja meg. Az *Esti Kurir* 1943. december 31-i száma tudósít arról, hogy régi székely népi játékot elevenítenek fel. Petelei Sándor mezőkölpényi iskolaigazgató, népművelési gondnok vállalkozott arra, hogy a Marosvásárhelyen és környékén ismert, de a szokásból kiment “marosvásárhelyi bábos betlehem” szövegét és dallamát összegyűjtse és feldolgozza. A cikk azzal zárul, hogy a bábos betlehem felelevenítésével egy népi játék kerül ismét az iskolások játékaik közé.<sup>3</sup>

Lehetséges, hogy a Petelei által közölt szöveg egy általa átdolgozott variáns. A Petelei-változat menete a következő: bekérő szöveg; *Mennyből az angyal* éneklése; köszöntő és áldáskívánó szöveg; Szent József szálláskeresése; *Keljetek fel, pásztorok* című ének; pásztorok Betlehembe látogatása; „Menjünk, menjünk” kezdetű ének; pásztorok ajándékadása. Bábjáték: a két angyal tánca a *Dicsőség* kezdetű ének alatt, pakulárok verekedése, *Pásztorok, pásztorok örvendezve* kezdetű ének, Heródes a kis Jézust keresi, de a Vörös vitéz levágja a fejét, a pap imádkozik, a harangozó harangozik Heródes lelkéért, az ördög elviszi Heródest; a Turkács adománykérése, *Nosza pajtás* kezdetű ének alatt kivonulnak.

#### 2. Pungur Gyula gyűjtése 1863-ból

A legkorábbi erdélyi bábtáncoltató betlehemes leírását OLOSZ Katalin tette közzé a Művelődés 1991/11-12 számában.<sup>4</sup> A marosvásárhelyi Református Kollégium önképzőkörének kéziratos lapja, a *Közlemények az Önképzőtársulati Művekből* 1865-ös kötete tartalmaz egy betlehemest

<sup>1</sup> Szacsвай É. 1987. 26., Nagy I. 2001. 15.

<sup>2</sup> Kerényi Gy. 1953. 563-569.

<sup>3</sup> *Ethnographia* 1944. 113. a *Néprajzi Hírek* rovatban szerepel az *Esti Kurir*ből idézett szöveg

<sup>4</sup> Olosz K. 1991. 36-40. és Olosz K. 1998 170-172.



és egy karácsonyi csillagjátékot PUNGUR Gyula gyűjtéséből.<sup>5</sup> Bár az írott forrás 1865-ös, a betlehemes Pungur 1864 októberében küldte el az Önképzőkörnek, tehát a szokást 1863 karácsonyán jegyezhetette le. A leírásból kiderül, hogy a játékot funkciójában látta Pungur, hiszen utal az egyes bábok mozgatásának mikéntjére, pl. az ördögöt „szerfölött gyorsan szerepeltetik”. A kézirat a gyűjtés helyét nem tünteti fel. Pungur Gyula 1863–1865 között Nagyenyeden volt teológushallgató, a betlehemes szokást Enyeden jegyezhetette le, vagy ott, ahol karácsonykor legációban volt.<sup>6</sup> Pungur leírása kitér a bábok bemutatására, az előadás menetére, a szövegekre, az énekekre. A szereplőkről viszont nem ír. A szokás elemei: beköszöntő formula; ének: *Mennyből az angyal*; bábtáncoltatás a következő sorrendben: a két angyal táncol és csókkal köszönti a kis Jézust; a két pakulár éneklí a *Pásztorok siessünk* kezdetű éneket, majd táncolnak, birkóznak; Heródes fejét levágja a veres vitéz. A harangozó, a pap temetésparódiája; az ördög elviszi Heródest; a tizedik báb, a turkás kéri az adományokat; záró ének: *Sötét éfelbe nagy csudaképpen*, áldáskívánás. A szokás magja tehát a bábok játéka.

### 3. Gaál Zefi, 8. osztályos tanuló gyűjtése 1939-ből

A Marosvásárhely közvetlen közelében lévő Maroskeresztúron egy 8. osztályos tanuló 1939-ben gyűjtött egy bábtáncoltató betlehemes játékot, amely csak az *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez* című kötet 2., bővített kiadásában jelent meg.<sup>7</sup> Nem tudni, hogy ezt a változatot ismerte-e és felhasználta-e Petelei az általa közölt változat kidolgozásához, de mind az idő, mind a távolság tekintetében megtehetette. Ez a változat töredékes, a szereplők játéka rövidebb, a bábos rész is összezsugorodott, a bábok száma kilencről ötre csökkent: Heródes, a veres vitéz, a pap, a harangozó és az ördög. A játék menete: bekérezés; *Mennyből az angyal* kezdetű ének; köszöntő és áldáskívánás; Szent József szálláskeresése; *Fáradtságunk teéretted nem sajnáljuk* kezdetű ének; a két pásztor beszéde Jézus születéséről; *Pásztorok, pásztorok örvendezve* kezdetű ének; a bábok szereplése, amelyben felcserélődik a sorrend, az ördög előbb jön Heródesért, utána harangozik a harangozó, végül a pap imádkozik; a pénzkérő báb a pénzszedő Mátyás, a *Nosza tehát jó gazda* kezdetű énekkel vonulnak ki.

### 4. Sidó József leírása 1922–25 közötti időszakról, 1979/1984-ből

A bábtáncoltató betlehemes játéknak a Magyar Néprajzi Múzeum etnológiai adattárában is található egy leírása, amelyet SIDÓ József jegyzett le 1979-ben, majd 1984-ben beküldött a múzeumba, a kicsinyített betlehemről készült fénykép, továbbá a betlehemről, a bábokról és egyéb kellékekről készült rajzok kíséretében.<sup>8</sup> Sidó József 1922–25 közötti időszakot jelöli meg az aktív gyakorlat idejeként, de az interjúban azt állítja, hogy még felnőttként is a gyermekesort kísérelőjeként vett részt a szokásban.<sup>9</sup> A leírása részletes, a rajzokkal és a fényképpel együtt pedig pótolja az előbbi leírások hiányosságait. TÖMÖRY Márta készített interjút Sidó Józseffel 1993 novemberében. Tömöry a *VIII. Nemzetközi Betlehemes Találkozó* füzetében közölte Sidó József rajzait a bábokról, és a XI. találkozó fü-

<sup>5</sup> Olosz K. 1998. 171–172.

<sup>6</sup> Olosz Katalin szíves közlése alapján az enyedi gyűjtésnek nagyobb a valószínűsége, hiszen a legátusoknak kötött programjuk volt.

<sup>7</sup> Makkai E. – Nagy Ö. 1993. 179–181.

<sup>8</sup> Sidó J. 1979.

<sup>9</sup> Tömöry M. 1993. 1.



zetében rövid részletet az interjúból.<sup>10</sup> Sidó József leírásában a betlehemes játék a következő egységekből áll: bekérő szöveg; *Menyéből az angyal* éneklése; köszöntő és áldáskívánó szöveg; Szent József és Szűz Mária szálláskeresése; a király elutasítja a szálláskérőket; *Én menyeyi angyal vagyok* és *Kel-jetek fel, pásztorok* című énekek; pásztorok Betlehembe látogatása; *Merjünk, merjünk* kezdetű ének; pásztorok ajándékadása; bábjáték: a két angyal tánca a *Dicsőség* kezdetű ének alatt, pakulárok verekedése; *Csordapásztorok midőn Bellehembe* kezdetű ének; Heródes a kis Jézust keresi, de a Vörös Vitéz levágja a fejét; a harangozó harangozik, a pap imádkozik Heródes lelkéért; az ördög elviszi Heródest; a Turkács adománykérése; *Hallod-e te jó gazda* kezdetű ének; a *Nosza pajtás* kezdetű ének alatt kivonulnak.

### 5. Szerző gyűjtése 1995-ből, az 1954–64 közötti szakaszra vonatkozóan

A vásárhelyi bábtáncoltató betlehemes játék egy újabb változatát gyűjtöttem 1995-ben, első éves egyetemi hallgatóként édesapámtól, DEMETER Leventétől, aki 1954-től vett részt a játékban, a pakulár, majd az angyal szerepében, 1958 és 1964 között pedig a szokás irányítója volt, Szent Péter szerepét játszotta.<sup>11</sup> 1995 karácsonyán elkészültek a bábok és a betlehem. A szokás csak részben elevenedett meg, hiszen az öt szereplő helyett csak egy volt. Néhány fénykép készült, rögzítettem a teljes szöveget és Faragó József kérdőíve segítségével a szokás egészéről gyűjtöttem adatokat.<sup>12</sup> Ennek a gyűjtésnek az alapján 1999-ben a pénzszedő bábról, a turkácsról jelent meg egy rövid ismertető.<sup>13</sup> Édesapám 1996 tavaszán meghalt.<sup>14</sup>

Összevetve a felsorolt szokásleírásokat, a Heródes legyőzését megjelenítő bábjáték és a turkácsnak mint pénzszedő bábnak a jelenléte alapján egy típusba tartoznak ezek.

Az erdélyi bábtáncoltató betlehemes játék hagyományát tehát nemcsak Marosvásárhelyről, hanem Maroskeresztúrról, illetve egy harmadik, meghatározatlan erdélyi településről dokumentálták. A legkorábbi leírás 1863-ból származik, a szokás gyakorlását 1964-ben szüntették be. Marosvásárhelyről pontos adatok vannak az 1922–25, az 1943-as, az 1954–1964 közötti időszakról. Nincs kizárva az sem, hogy további források válnak ismertté. Véleményem szerint ezen források alapján az erdélyi bábtáncoltató betlehemes játékot egy önálló körzetnek tekinthetjük, négyre tehető ezzel a magyar vonatkozású bábos betlehemes körzetek száma.

### A szokás korszakai, fennmaradásának körülményei

1. A korai szakaszcól az 1863-as leírás tanúskodik, amely több vonatkozásban is hiányos.
2. Az 1922–25 közötti évek gyakorlatáról részletes leírás tudósít Marosvásárhelyről. A szokás gyakorlásához engedély kellett, majd rendőri kíséretet rendeltek a betlehemezők mellé és ezt meg kellett fizetni.<sup>15</sup> 1939-ből egy Marosvásárhely környéki szokásleírás van, amely azonban töredékes.

<sup>10</sup> Ezúton is köszönetemet fejezem ki Tömöry Mártának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az általa gyűjtött anyagot

<sup>11</sup> Annak a ténynek, hogy a családjunkban ez a hagyomány szerves részét képezte a karácsonynak, nem volt szerepe abban, hogy a néprajz szakot választottam.

<sup>12</sup> Faragó J. 1994. Köszönöm Pozsony Ferencnek, hogy a Kríza János Társaság Értesítőjét a kezünkbe adta, és biztatott, hogy gyűjteni kezdjünk.

<sup>13</sup> Demeter É. 1999.

<sup>14</sup> Az utólag felmerülő kérdések tisztázására, a hiányzó információk pótlására emiatt már nem volt lehetőségem.

<sup>15</sup> Tömöry 1993: 1–2.



3. 1943 korszakhatár, a kiveszőfélben levő játékot ekkor újítja fel Petelei Sándor iskolaigazgató, népművelő.
4. Az 1954 előtti szakaszból csak a szereplők nevei ismertek. Az 1954–1963 közötti szakasz jól dokumentált. A szokás funkciója az adománygyűjtés. Ebben az időszakban a betlehemezést már tiltották. Amikor a fakabátnak nevezett rendőröket meglátták, a betlehemezők bementek egy házba, ott húzódtak meg, amíg azok elmentek. Egyikük szétnézett, mielőtt kijöttek volna a betlehemmel. A másik menekülési módszer az volt, hogy túlfutottak a Maroson.
5. 1963-ban a rendőrség hatására a szokás megszűnt. 1963-ban a rendőrök a mai Litorál vendéglő helyén lévő parknál várták a betlehemezőket. Négy-öt helyre mentek be, amikor a parkhoz értek, a rendőrök kiszálltak az autóból, elindultak feléjük, a betlehemezők ledobták a betlehemet, elfutottak. A rendőrök szétörték a betlehemet és otthagyták. Azóta nem jártak betlehemezni.
6. Az 1964–1995 közötti időszakban a szokás szövege él tovább, Demeter Levente minden év karácsonyán többször is elmondta a betlehemes szövegét.

A XX. században a szokás fenntartója az adománygyűjtő funkció volt. A szokás a település periferiáján él a legtovább és a társadalom szegény rétegei gyakorolják. Sidó József szerint munkás, parasztgyermekek jártak a betlehemmel, ő maga napszámos cseléd leszármazottja. Az ONCSA-telepen lakó gyerekek szintén rászorultak a pénzadományra, hiszen az *Országos Népesítés és Családvédelmi Alapról* (ONCSA) szóló 1940. évi XXIII. törvény alapján a sokgyermekes és árvízkárosult családok számára létesítették ezeket a telepeket. A program keretén belül több mint 28000 lakóházat építettek az akkori Magyarország területén.<sup>16</sup> Mivel a lakókat különböző helyekről telepítették oda, saját hagyománnyal nem rendelkezettek. Egy saját hagyományokkal nem rendelkező közösség viszont nyitott az új jelenségek befogadására, ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy az 1943-ban felújított szokás felvirágzott. Marosvásárhelyen ugyanis három betlehemes csoport működött, az egyik a Postarét környékén, a másik Meggyesfalván, a harmadik pedig az ONCSA telepen.<sup>17</sup> Az ONCSA telepiek a meggyesfalviakkal ritkán találkoztak, az általuk bejárt terület határos volt a postarétiek területével, a határvonal a Mikes Kelemen utca, illetve a sorompó volt. Ennek ellenére megkérdezték a háziakat, hogy jártak-e már betlehemezni náluk, igenlő válasz esetén nem mentek be abba a házba. Az 1920-as években 8–10 betlehemes csoport volt, Sidó nem pontosítja, hogy mely részeken, csupán azt, hogy ezek a város szélein alakultak.<sup>18</sup> Ez az időszak az ismert források szerint a legaktívabb szakasz. Annak az okát, hogy az 1920-as években virágzó szokás az 1940-es évekre kipusztulófélbe került, talán a második világháború körülményeiben kereshetjük.

Ha térképre vetítjük a szokás előfordulásainak helyét, akkor láthatjuk, hogy Marosvásárhely délkeleti peremén gyakorolták, továbbá a Maros folyása mentén lefele, a szomszédos Meggyesfalván, illetve a következő szomszéd faluban, Maroskeresztúron. Az 1863-as adat a helységet nem tünteti fel. Ezt figyelmen kívül hagyva, a többi előfordulási terület összefüggő körzetet alkot.

<sup>16</sup> Sebestyén F. 1999. 88–89.

<sup>17</sup> Marosvásárhelyen a Postarét nevet két terület viseli: az egyik a maroszentgyörgyi határszélen a Kosárdomb alatti térség, a másik a város túlsó végén, a Poklos-patak, a Koronkai út és a Csere-aljától közrefogott terület. Vigh Károly kötetének térképmelléklete alapján a betlehemes csoport ez utóbbi területen működött.

<sup>18</sup> Tömör M. 1993. 1.



Milyen szerepe volt a városnak, a társadalom közép- és a felső rétegének e szokás fennmaradásában? Végző soron az, hogy a város központjából származó adományok tekintélyesek voltak. Mind Sidó József, mind Demeter Levente idején a betlehemes játék előadásának fontos célpontjai voltak a város központjában működő kávéházak, vendéglők. A kávéházakban fogadták a betlehemeseket, nagy közönség számára mutatták be a játékot, a Turkáccsal a végén körbejártak az asztalok között az adományokért. Nyilvánvaló, hogy kisebb energiabefektetéssel több pénzt gyűjtöttek ezáltal össze, mint a házaknál, még akkor is, ha a kávéházi vendégek kérésére háromszor is el kellett játszaniuk a betlehemeset.<sup>19</sup> Az 1950–1963 közötti időszakban a Maros és a Hargita vendéglőkben szerepeltek a betlehemesek, de elmentek neves emberek házához is, pl. az ismert kelmefestőhöz, Ritzhez, továbbá színészekhez, orvosokhoz. Bár nem a város központja volt a betlehemes csoportok szerveződésének a közege, jelentősége abban állt, hogy vonzotta a periférián megalakult csoportokat. A középréteg és az elit pedig azzal járult hozzá a betlehemezés viszonylag késői gyakorlásához, hogy igényt tartott rá, a tetszésnyilvánítással pozitív visszajelzést, ezáltal pedig megerősítést nyújtott a csoportoknak és nem utolsó sorban jutalmazta a szokás szervezésébe fektetett energiát.

A hatalom tiltása miatt számos szokás az egykori szereplők, szervezők passzív tudásaként, illetve az emlékekben élt tovább. Ez a tudás akkor vált ismét aktívvá, amikor a néprajzi gyűjtők érdeklődtek iránta, illetve 1989 után sikerült belső vagy külső kezdeményezésre újra gyakorlatba hozni. Mindkét esetben a szokás irányítói, szervezői azok, akik a legjobban fel tudják idézni a szokást teljes egészében, a szövegtől a gesztusokig. Sajátos esete egy szokás továbbélésének, hogy szöveggé maradt fenn.

Demeter Levente Szent Péter szerepét játszotta, ő volt a bábtáncoltató, a teljes szöveget ismerte és mivel minden évben felelevenítette, nem vált töredékessé. Öccse, DEMETER György, aki szintén aktív résztvevője volt a szokásnak, de nem töltött be irányító szerepet, csak töredékesen emlékezett a szövegre. A szöveg elhangzott akkor is, amikor a rokonokat meglátogatta és boldog ünnepet kívánt, a kántálás szövegévé vált. Elvesztette dramatikus jellegét, visszaszorult a passzív befogadók köre, hiszen a szűk család, a közvetlen szomszédok, és néhány rokon hallgatta meg a szövegre korlátozott előadást. Bár szűkült a befogadók köre, a betlehemes játék szövege továbbra is a karácsonyi ünnepkörben töltött be funkciót, elmondásának időpontja nem változott, csupán az előadás gyakorisága. Ebben az időszakban két alkalommal kerül sor a szokás részleges rekonstrukciójára.

Első alkalommal az 1980-as évek második felében játszotta el Demeter Levente. A játék egyszerű szereplős előadássá zsugorodott, a bábtáncoltatás vált a központi résszé.

A nyolcvanas évek második felében édesapám elkészítette a betlehemet és a bábokat, úgy adta elő karácsonykor a szokást. A cél akkor az volt, hogy gyerekekként szórakozzunk, olyan érdekes jelenséget lássunk, ami nem megszokott minden családnál. A bábokat viszont nem seprűnyélből készítette, hanem rongyból vágott ki és varrt össze babákat, amelyeket aztán a megfelelő módon felöltöztetett. A betlehemet fenyőfa lécből készítette, piros zsírpapírral vonta be, törött karácsonyfa-dísz törmelékét ragasztotta rá, túvel kiszúrkalta a következő feliratot: Kelmemes karácsonyi ünnepeket. Fényképek is készültek a betlehemről: a karácsonyfa elé székelt állítottak, arra tették a betlehemet, a szék mellé felvált a öcsém és én álltunk oda. A fényképeknek a funkciója az volt, hogy megörökítsék a betlehemet mint olyan különleges tárgyat, ami a karácsonyi ünnep tartozéka. Sem a szüleim, sem a fényképész nem gondolt arra, hogy meg-

<sup>19</sup> Tömöry M. 1993. 3–4.



örökítsék a bábok játékát. A szomszéd gyerekeket is meghívták annak idején, hogy nézzék meg a betlehemezést. A gyerekek számára a legkedveltebb rész a bábok játéka, a legmulatságosabb szövegrészek pedig Szinyor és Grigor veszekedése, illetve az imádságparódia volt. N. Bartha Károly tapasztalta ezt a jelenséget: a szatmárcsekei bábtáncoltató betlehemes előadásain a gyerekeket a bábok szereplése és szövege ragadta meg. Szerinte ez azt bizonyítja, hogy a karácsonyi játékok egész terjedelmükben bábjáték alakban folytak le.<sup>20</sup>

1995-ben került sor ismét a szokás töredékes felújítására. Míg az 1980-as években a rekonstrukció spontán indíttatású volt, addig 1995-ben az én kérésemre történt. Céлом az volt, hogy rögzítsem a szöveget, a szokás aktív korszakáról adatokat gyűjtsék. Az ekkor készült tárgyak, bár az alapanyagok eltérnek az 1950–60-as években használtaktól, formájukban, kivitelezésükben az akkori gyakorlatot követik. A marosvásárhelyi bábtáncoltató betlehemes játéknak a tárgyi emlékei jelenleg a család tulajdonában vannak.

### A tárgyi kellékek technikai kivitelezése, funkciója

Sajnos, a maroskeresztúri közlés a betlehem és a bábok leírását nem tartalmazza, így a tárgyi kellékek összehasonlításában nem használható fel.

#### 1. A betlehem

A betlehem az összes leírás szerint kéttornyú templom alakú, hossza 100–120 cm. A fa vázát általában papírral vonták be. A piros–zöld színkombinációt az arany és az ezüst egészítette ki. A papírbevonatra karácsonyi jókívánságokat, a szereplők neveit (Sidó idejében), szimbólumokat (csillag, címer) vittek fel lyukasztásos technikával. A betlehem hatását a két toronyban égő gyertya vagy lámpa fénye fokozta. Demeter Levente idejében a betlehem vázát örökölték, minden évben újra burkolták, díszítették. Az 1995-ben elkészített betlehem vázának borításához textilanyagot használt, ezt az anyagot viszont nem lehetett a megszokott módon díszíteni, csupán a zöld rojtozott papírcsíkokkal és a tornyok csúcsára rögzített bojtokkal egészítette ki a piros anyagot, emiatt szegényes a betlehem.

Az 1995-ben elkészült betlehem és a bábok technikai kivitelezése nem érte el a korábbiak szintjét. Általában a bábtáncoltató játékokhoz készült betlehemek alján keskeny rést képeztek ki, amelyekben a bábokat nyelvükkel fogva mozgatni lehetett.<sup>21</sup> Ilyen volt eredetileg a marosvásárhelyi betlehem is. Petelei szűkszavú leírásából is erre lehet következtetni, mert a háttér szentképekkel díszített.<sup>22</sup> Kitérően illusztrálja ezt a megoldást Sidó rajza is. Mind az 1980-as években, mind az 1995-ben rekonstruált változat egyszerűsített, azaz hiányzik ez az alsó rész, a bábokat a hátul is nyitott színpadon úgy mozgatja a bábjátékos, hogy a keze is látható. Ez zavarja a látványt. Az 1863-as leírás szerint a betlehem jobb és bal felén egy-egy nyílás található, ahol a bábok ki- és bejárnak. Nem tudni pontosan, hogy ezt a megoldást csak a rekonstrukciók esetén alkalmazta-e Demeter Levente, vagy már 1954-től ilyen típusú betlehemet használtak. A visszaemlékezések szerint már akkor is ilyen volt a betlehem. Ez egyértelműen a szokás hanyatlásának, az igényesség csökkenésének a jele.

<sup>20</sup> N. Bartha K. 1947. 144.

<sup>21</sup> Szacsavay É. 1987. 73., Nagy I. 2001. 56., 134.

<sup>22</sup> MNT 1953. 564.



## 2. A bábszínpad díszlete

A bábok színpadának a díszlete is egyszerűsödött. 1863-ban a színpadon jászol van, abban a kis Jézus, zöld fátyollal betakarva, fejénél ülő helyzetben Mária, sötétkék köntösben, fátyollal. A csecsemő lábánál nagy hajjal, szakállal és bajusszal József, fehér ruhában. A jászol mellett kétfelől egy tehén és egy kecske. A színpad padlója nyúlborrel volt bevonva. A boltozatról a harang kötele lóg le.<sup>23</sup> Az 1920-as években egy jászolt helyeztek a színpad mögé, Jézussal, Máriával, bárány és szármár figurákkal. A Petelei-féle leírásban viszont csak egy figura volt, a kis Jézusé, mohából készült jászolban, továbbá szentképekkel díszítették a hátteret. Az utolsó aktív korszakban is csak Jézus figurája és állatok alkották a díszletet. A jászolt furnérlemezből készítették, mohával bélelték ki, és egy lópokrócdarabbal terítették le. A betlehem alját is mohával bélelték. A kis Jézus bepólyált rongybaba volt. A rekonstruált betlehemben ezeket a színpadkellékeket a műanyag játékok: baba, állatok, babakád alkották. A bábok színpada tehát a legkorábbi leíráshoz képest fokozatosan egyszerűsödött. A díszletként használt bábok száma csökkent, József és Mária elmaradt, szentképekkel helyettesítették, végül már ezeket sem használták díszletként.

## 3. A bábok

Az egyszerűsített betlehemhez viszont kisebb bábok feleltek meg, az 1995-ben seprűnyélből készítették magassága 12 cm. Sidó József leírása szerint a 20 cm-es bábok nyele 8 cm, a bábtest 12 cm volt. Petelei változatában 30 cm-es gömbölyű fára csavart rongyot öltöztettek fel, a bábok 16–20 cm nagyságúak voltak. A bábok is kidolgozottabbak mind a Petelei mind a Sidó változatában, kezük van, illetve arcuk rongyból, vászonból. A maroskeresztúri változat kivételével az összes játékban kilenc báb szerepel, valamint a turkács/turka. A bábok öltözete, szerepe, funkciója a játékban többnyire megegyező. A két pásztor juh- vagy egyéb bőrbe öltöztetett. 1995-ben már műszörmét használt Demeter Levente, az egyik pakulár sötét (szürke), a másik fehér. Sidó leírása szerint is az egyik pásztor fekete, a másik pedig fehér volt. Az angyalok száma szintén kettő, az 1863-as változatban mindkettő fehér, ezüstös szárnyakkal. Demeter Levente az egyik angyalt fehér, a másikat rózsaszín anyaggal vonta be, kartonból készített szárnyaikat pedig ezüsttel. Sidó József idején szintén két különböző színben szerepeltek az angyalok, ez lehetett a világoskék és a rózsaszín, vagy a fehér, az adatközlő szóhasználatában: „ilyen angyalszín”.<sup>24</sup> A Heródes báb szintén különleges eljárással készült, a fejet egy zsinórral rögzítették a törzshöz, olyan módon, hogy a zsinog meglazításával a fej lebillenjen a törzsről. Ezzel a megoldással jelenítik meg azt a mozzanatot, amelyben a Vörös Vitéz levágja Heródes fejét. Heródes a legkorábbi leírás szerint fényes öltözetben van, fején korona, kezében kard. Petelei nem pontosítja, hogy milyen a Heródes báb öltözete, csupán a fej félrebillenését szolgáló megoldást ismerteti. Sidó József idején sárgás-barna kockás ruhába öltöztették, a rajz szerint kardja volt, koronája viszont nem. Az 1995-ben elkészített Heródes báb fényes ruhában van, fején korona, oldalán pedig kard. A Vörös vagy Veres Vitéz öltözetét a neve határozza meg, élénkpiros ruhában van, oldalán kard, amellyel levágja Heródes fejét. Petelei pontosítja, hogy a Veres Vitéz kezét a karddal együtt a testhez szegezték, hogy könnyebben lehessen leütni a fejet a törzsről. A pap fekete-fehér öltözetben van, Sidónál a lila sapka és stóla katolikus vallásra utal. Az 1995-ös a fekete sapkával ha-

<sup>23</sup> Olosz K. 1998. 171.

<sup>24</sup> Tömörly M. 1993: 2.



tározottan protestáns lelkészre utal, könyökmagasságban egy könyvet tart a kezében. Érdekes, hogy ezt a kelléket az 1863-as leírásban is megtaláljuk: „Most a PAP menyen ki egy nyitott könyvvel, talán éppen a Bibliával?”<sup>25</sup> A legváltozatosabb a harangozó figurája, 1863-as leírás szerint rongyos és részeg, neve Pulykás, Sidónál csíkos nadrágban és zöld kabátban van, szintén részeg, 1995-ös változatban pepita ruhája van. Az ördög színei a fekete és a piros, 1863-as változatban szarva van, Peteleinél a testében horog van és abba beleakasztva viszi Heródest. A Demeter Levente készítette ördög a piros szemek kivételével fekete, a szarva, a farka, a vil-lája rézdrótból van. Heródest a villára akasztva viszi. Láthatjuk tehát, hogy a bábok azonos attribútumokkal rendelkeznek. A szerepeltetett bábok többnyire megőrizték az öltözetüket. Ha a szokás kopását, sorvadását a bábok felől vizsgáljuk, akkor ezek fő-, illetve mellékfunkciója a mérvadó. A bábok szerepének fontosságát a bemutatott cselekmény fő szála határozza meg. Ebből adódóan a díszletbábok előbb hullnak ki a tárgyak rendszeréből, mint a szereplő bábok. A díszletbábok, jelen esetben a szent család tagjai közül a kis Jézus tölti be a legfontosabb szerepet, hiszen a cselekmény fő szála nélküle nem értelmezhető, következőképpen ő marad legtovább a díszlet elemei között. A szereplő bábok funkciója is rétegzett, hiszen a két angyal tánca és a két pakulár verekedése, valamint a hódolatuk a kis Jézus előtt csupán epizódok. Mind az angyal szerepe, mind a pakulárok szerepe megkettőződik a bábok révén, hiszen ezeket a szerepeket személyek is eljátszzák a játék során. E két tényező együttesen indokolja, hogy a maroskeresztúri töredékes változatban a bábok közül Heródes, a Vörös Vitéz, a pap, a harangozó és az ördög szerepel. Mivel a szokásnak az egyik mozgatórugója az adománygyűjtés volt, az adománykérő- és gyűjtő báb szintén fontos funkciójú tárgyi kellék volt, amelyet értelemszerűen a szokás aktív életében mindvégig használtak, az egyszerűsítés a szájrész csattogtatásának technikai kivitelezésében nyilvánult meg.

#### 4. A turkács

A legnagyobb méretű bábnak (magassága nyéllal, füllel együtt 39 cm), a turkácsnak pénzszedő, adománygyűjtő funkciója volt. A bábok rendszerében ezek elkülönülnek, hiszen a zárórészben jutnak szerephez, nem kapcsolódnak szervesen a Heródes-játékot bemutató jelenetekhez. Pungur Gyula gyűjtésében a turkács a leírás során a buba személyzethez sorolódik: „olyan, mint egy réce fej, csakhogy fejkötő van a fején. A csőrével folyton kepel; ha pénzt tesznek a csőrébe, szépen meghajtja magát és elviszi, ha egyebet tesznek, azt elhányja.” Az 1943-as gyűjtésben a zárójelenetben szerepel a turkács: „Most jön ki a világ hetvenhetedik csodája, a pénzevő Demeter”. A zárójelbe tett utasításokból a szerepeltetés mibenlétét is megtudjuk: a turkács a játszótér közepén áll, és a mondókára kitátja és becsukja a száját ütemesen, csattog, tátott szájjal várja a pénzt. Sidó rajza szemlélteti a nyúlfüllel ellátott bábót és a zsineggel történő csattogtatást. Az 1995-ös változatnál már nem találjuk ezt a zsineges megoldást, a báb száját ütemes emelgetésre mozgatja, a hegyes fülek, a farkasfog-szerű ékek az alsó farészen a farkashoz teszik hasonlónak. A bábátancoltató betlehemesekben szerepelnek adománykérő bábok, nincs viszont adománygyűjtő szerepük.<sup>26</sup> Ezek formailag a többi bábhoz hasonlítanak. A terminológia, valamint a formális hasonlóságok arra engednek következtetni, hogy az erdélyi turkajárásból került át

<sup>25</sup> Olosz K. 1998. 172.

<sup>26</sup> Szacsavay É. 1983. 64.



ez a tárgyi elem a betlehemes játékba. A tárgy fontos alakí változáson ment át: a fejrésztől elmaradt a lepel, amit a szereplőnek magára kellett öltönie. Ujváry a legfontosabb különbségnek a román turka-játékok és a magyar kecske-játékok között a szokás idejét tartja: míg a román turkajárás a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódik, addig a magyaroknál a kecskealakoskodásra elsősorban farsang idején (de lakodalomban és munkaalkalmak játékaiban) kerül sor, a karácsonyi ünnepkörben nem fordul elő.<sup>27</sup> Elfogadva ezt a tételt alapvető megkülönböztető jegynek a két etnikum turka- illetve kecskejátékainak megkülönböztetésében, arra a következtetésre jutunk, hogy a turkácznak a betlehemesbe való beépülése az erdélyi román karácsonyi turkajárás analógiájára történhetett.<sup>28</sup>

Összevetve a többi bábtáncoltató betlehemes játékkal, megállapíthatjuk, hogy a marosvásárhelyi és környéki szokás fő jellegzetessége a turkács báb szerepeltetése pénz- és adománygyűjtő funkcióban.

### A betlehemes játék vallási és nemzeti színezete

A szokás előkészületeinek körülményeiről és társadalmi vonatkozásairól csak az 1920-as és az 1950-es évekből vannak adatok. A csoportban a bábtáncoltatónak volt vezető szerepe, a szokás szervezésében az adatok szerint sem az egyház, sem az iskola nem vett részt. A leginkább a vallásra utaló tárgy a bábok közül a pap alakja. Amint már említettem, a legkorábbi és a legkésőbbi gyakorlatban a pap öltözete határozottan protestáns lelkészre utal. Sidó idejében viszont a lila sapka és a stóla a katolikus papi öltözetnek felel meg. Sidó József idejében a betlehemezésnek erőteljes katolikus jellege volt. A betlehem tornyain kereszttek voltak, a belsejét szentképekkel díszítették. Csak itt jelenik meg a szereplők között Mária, ezüst papírral bevont keresztrel a kezében. A nemzeti jellegről csupán ebben az időszakban beszélhetünk. A király piros, magyaros mellényt viselt, neki és a királyszolgának a vállán „nemzetiszín szalag” volt keresztbe vetve. A betlehem boltíves részének lapján a két angyal által közrefogott magyar címert ábrázolták. A trianoni döntés hatására néhány év múltán tehát a szokásokba beépültek a nemzeti identitás jelképei, amelyek expliciten jelezték a résztvevők nemzeti hovatartozását: bár a határ megváltoztatásával Romániában éltek, magyaroknak tartották magukat, és ezek a szimbólumok az önazonosságuk megerősítését szolgálták. A trianoni történelmi esemény nemcsak a következő évek szokásaiban éreztette hatását, hanem a visszaemlékezésben is felelevenítette Sidó József: „... egy 12–13 éves székely gyereknek már az erdőt is kell tudni irtani, szerszámmal banni, az mind munkás ember volt. Azok építették fel a mostani Romániát illetve, ami Oláhország volt, aztán Románia lett belőle.”<sup>29</sup>

A betlehem díszítéséhez Peteleinél is szentképeket használtak. Szent József aranyozott gömbben végződő botot tart, az angyal egyes vagy kettes aranyozott keresztet, és a pásztorok kivételével a szereplők koronát hordanak, amelynek a tetején két pánt keresztezi egymást.

A katolikus jelleg az utóbbi időszak (1954–1963) gyakorlatában minimális: az angyal szereplő a fakeresztrel és a süveggel. Demeter Levente református vallású volt, a csoport többi tagjának vallási hovatartozása nem ismert. Az utolsó időszak egyszerűbbé válásához a katolikus szim-

<sup>27</sup> Ujváry Z. 1973. 407., 1989. 38.

<sup>28</sup> Demeter É. 1999. 18.

<sup>29</sup> Tömöry M. 1993. 1.



bólumok hiánya is hozzájárult. Ez a tény viszont nem a sorvadásnak, hanem a vallási hovatartozás okozta adaptációnak a következménye.

### Következtetések

A Marosvásárhelyről és környékéről adatolt bábtáncoltató betlehemes játék a kárpát-medencei magyar vonatkozású játékok legkeletibb előfordulási körzete. Tipológiailag a Heródes bűnhődését megjelenítő bábtáncoltató játékok csoportjába sorolandó, annak altípusaként tarthatjuk számon. Fő sajátossága és egyben megkülönböztető jegye a turkács/turkás nevű báb, amely a román karácsonyi szokáskörből és a magyar farsangi szokásokból ismert. A XX. században nagyvárosnak minősülő Marosvásárhely periferiáján szerveződtek a csoportok a társadalom szegényebb rétegeiből 1963-ig, de a központi szórakoztatóhelyek vonzása révén az elit rétegnek is fontos szerepe volt a szokásgyakorlat viszonylag késői fennmaradásában. A XX. században az adománygyűjtés volt a szokás gyakorlásának legfontosabb funkciója. Bár az egyháznak nem volt szerepe a szokás szervezésében, a csoportok a szimbólumok révén adaptálták az előadást a vallási gyakorlathoz. A bábtáncoltató betlehemes játék fokozatos sorvadását követhetjük nyomon a XX. században, az 1963-ban történt erőszakos beszüntetésig. A hanyatlást a tárgyi kellékek kidolgozottságának foka tükrözi.

Az 1995-ben rekonstruált betlehemes haszna az, hogy felelevenítette a betlehem és a bábok kivitelezését, létrejöttek a tárgyi emlékek, ezáltal teljesebbé vált egy múltbeli szokásról kialakított képünk.

### Irodalom

N. BARTHA Károly

1947 Néprajz és bábjáték. *Ethnographia* LVIII. 3–4. 343–347.

DEMETER Éva

1999 A turka a vásárhelyi bábtáncoltató betlehemesben. *Művelődés* LII/1. 17–18.

FARAGÓ József

1994 *Betlehemes kérdőív*. Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője 1. Kolozsvár 25–27.

KERÉNYI György

1953 *Jeles napok*. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára II*. Budapest 395–579.

MAKKAI Endre – NAGY Ödön

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. BARNA Gábor (szerk.): *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Új folyam XX. kötet. Budapest

NAGY István

2001 *Hopp Istók, jó estét... Szatmári betlehemesek*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

OLOSZ Katalin

1991 Két karácsonyi játék 1865-ből. *Művelődés* XL./ 11–12, 36–40.

1998 Két karácsonyi játék 1865-ből. *Művelődés* LI. 1998/ 7–8. 170–172.

NN

1944 Régi székely népi játék felelevenítése. *Ethnographia* LV./2. 113.



SEBESTYÉN Ferenc:

1999 *Az ONCSA-telepek építéstörténete* In. Benczédi et al. (szerk.): *Népi építészeti örökség.* Tusnád 88–89.

SIDÓ József

1979 *Bábjátékos bethleemes-járás. Marosvásárhelyi-népszokás.* Kézirat. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár, Budapest, EA 19833

SZACSVAY Éva

1987 *Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet Európában.* Akadémiai Kiadó, Budapest

TÖMÖRY Márta

1993 *Interjú Sidó Józseffel.* kézirat

1998 *VIII. Nemzetközi Bethleemes Találkozó füzet.* Budapest

2001 *XI. Nemzetközi Bethleemes Találkozó füzet.* Budapest

UJVÁRY Zoltán

1973 *Turkajárás az erdélyi és a magyarországi románok körében. Népi Kultúra-Népi Társadalom* VII. 391-413.

1989 *Állatmaszkok.* Studia Folkloristica et Ethnographica. 24. Debrecen

VIGH Károly

1996 *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak.* Csíkszereda, 171–172. és térképmelléklet







*Nagy István:*

## **Kétnyelvű betlehemes játékok**

Betlehemes kutatásaim során mindig érdekes színfoltot jelentettek azok a települések, amelyeken több nemzet fiai éltek, mert ilyenkor érdekes volt követni tájegységen, településen belül az egyes etnikumra jellemző vonásokat, vagy azokat, amelyek az együttélés során már keveredtek. Ez a keveredés lehetett mesterséges vagy véletlen. Vannak azonban friss adataink, amelyek segítségével nyomon tudjuk követni ezeket a változásokat, mások már rég feledésbe merültek.

Itt olyan betlehemes játékot vizsgálok, amely két nyelven létezett – magyar-sváb, magyar-román –, és a játék kisebb nagyobb eltérésekkel azonos. Vizsgálom ezeknek a játékoknak a feltételezett kialakulását, szerkezetét, a falusi közösségben elfoglalt szerepét. Kutatásom területe, ahonnan e témát merítettem, a romániai Szatmár, pontosabban a Szamoshát, Túrhat, Avas vidéke, valamint a Nagykároly környéki falvak.

### **1. A kutatott terület rövid ismertetése.**

A hajdani Ugocsa és Szatmár vármegyék találkozásánál magyarok, románok, svábok, rutének, és cigányok laktak, többé-kevésbé megőrizve kultúrájukat, hagyományait. Az elmúlt évek során sikerült mindegyik etnikum fellelhető betlehemes szokásait felgyűjteni, ezek szolgálnak összehasonlítási alapként.

A kutatott területen még most is játsszák a betlehemes játékok szinte minden válfaját. A magyar falvakban honos a Magyarországon is elterjedt pásztorjáték (Kaplony, Nantú, Kálmánd, Szaniszló, Vetés, Mikola, Kisbábony, Túrterebe). A pásztorjátékok Krisztus születésének hirdetését dolgozzák fel. A mezőn nyájaikra vigyázó pásztoroknak az Úr angyala megjövendőli Krisztus születését: „Ne féljete, mert ímé hirdetek néktek nagy örömet, mely az egész népnek öröme leszen.” (Luk. 2, 8–10). A pásztorok elhatározzák, hogy elmennek Betlehembe, és ajándékot visznek az újszülöttnek. A játék központi figurája a süket, nagyothalló öregpásztor (öregapó, bapó), akinek tréfás félreértései a játékok humorának állandó forrásai.

Szálláskereső betlehemes játékot játszanak Kökényesden és Csedregben. A szálláskeresés motívuma a székely betlehemes játékok alaptémája, s feltehetőleg környékünkre is az ő közvetítésükkel került. A székely betlehemes játékokról viszont tudjuk, hogy bizonyítottan az egyházi liturgia részei voltak, egyes falvakban még most is szerves részét képezik a karácsonyi szentmisének (Kézdiszentlélek). A történet egyszerű, (Luk. 2, 7.) a szállást kereső Józsefet és Máriát mindenki (kereskedő, fogadós) elutasítja, nem találnak szállást, ezért egy istállóban kell Jézusnak megszületnie. A történet továbbá kiegészülhet a három napkeleti király megjelenésével.

Halmiban bábtáncoltató betlehemes játék ismert, ez a legkomplexebb és a legarchaikusabb. A játék során, a játékhoz szervesen kapcsolódó, speciálisan kiképzett betlehemben egy kis bábjelenetet mutatnak be, mozgatható nyeles bábok segítségével, az egyik szereplő, a bábtáncoltató, bábjácintó segítségével. A játék a Felső-Tisza vidéki betlehemes játék változata, s bizonyítottan tudjuk, hogy Kárpátaljáról került át Halmiba. (A halmi játékhoz hasonló változatot most is játsszák Kárpátalján, Tiszacsomafalván). A szakma először az 1930-as években értesül N. Bartha Károly<sup>1</sup> közleményei alapján a botpaládi, szatmárcsekei, tiszacsécei játékokról, majd



1987-ben Szacs vay Éva<sup>2</sup> foglalkozott a témával. A halmi játéokban hét báb van, két pásztor, Heródes, ördög, halál, Miklóska és egy harangozó, amelyik rögzített.

A román falvakban is nagyon elterjedtek, változatosak a betlehemes játékok, melyeket „viflaim”-nak (betlehem), „irod”-nak (Heródes), vagy „Lumea” (Világ) „pesterá”-nak (barlang) neveznek. Mindegyik megnevezés alatt egy szerkezetileg, tartalmilag jól elkülöníthető játéktípus rejlik: Heródes-játék, paradicsomjáték, barlangjáték, vagy ahogy a magyar irodalom ismeri a bölcsőcske, a köszöntő játék illetve „barlang” betlehemmel.

A „Heródes-játék” az Avasban honos (Kányaháza, Kakák, Avaslekence), de megtalálható a Szamos menti román falvakban is: Aranyosmeggyes, Szamosberence. A játék alapja (Máté 2.) a három napkeleti bölcs találkozása Heródes-sel, az új király születésének jövendölése, Heródes haragja és a vérfürdő, minden két évnél fiatalabb gyerek meggyilkolása. Nagyon cifra, látványos játék, szereplőinek száma elérheti a 18–20-at is. A játék során ma betlehemet nem használnak, de régebben használtak. A Heródes-játék nagyon elterjedt a szomszédos népeknél is. Dömötör Tekla<sup>3</sup> Közép-Kelet-Európában két nagy betlehemes játéktípust különböztet meg: a pásztorjátékot, amelynek középpontjában az öreg áll, ez a játék a cseheknél, szlovákoknál, horvátoknál, osztrákoknál, magyaroknál honos, és a Heródes-játékot, amely a román, lengyel, orosz, ukrán, rutén nyelvterületen terjedt el, a német Herodeskasten nyomán. Az Avas tőszomszédságában, Kárpátalján ismerünk magyar Heródes-játékot is (Gyertyánliget), de ilyent játszanak a Kányaházától alig 20 km-re levő pálosremetei rutének is. Ebben a játékban ötvöződik a hagyományos pásztorjáték és a Heródes-játék, sőt megjelenik az Ördög és a Zsidó is. A hagyományos három király (Gáspár, Menyhért, Baltazár) helyett Fehér, Zöld és Vörös király van. A játéknak sajátos az előadásmódja is, amellyel csak itt találkoztam. Pravoszláv karácsonykor (jan.6.) délután 5-kor (sötétedéskor) kezdik a falu végén, a legutolsó lányos háznál. 1999-ben négy csoport járta a falut, ezek mind itt gyülekeztek, s egymás után mentek be a házba. Míg az egyik csoport bent van, a többiek kint várakoznak, illetve érdekes eset adódik a második csoporttól kezdve. Az első csoport királyai és Heródes még bent tartózkodnak a házban, közvetlenül a játék színhelyéül szolgáló szobában, mikor a következő csoport pásztorai elkezdik a játékukat, majd kb. az új játék felénél, amikor bejön az új Heródes, némán felállnak és visszavonulnak. Szaniszlón és Piskolton „paradicsomjátékot” vagy „Ádám-Éva játékot” játszanak a sorozás előtt álló fiatalok. A paradicsomjáték többszereplős dramatikus játék (Ádám, Éva, Isten, Ördög, Angyal), a bűnbeesés történetét és a paradicsomból való kiűzetést meséli el. Helyi sajátosságként a szaniszlói játékban megjelennek a csobánok is. A játék ismert a szakirodalom számára, hiszen 1911-ben Sebestyén Gyula kezdeményezésére Budapesten az Uránia színházban felsőbányai magyar aranybányászok Ádám és Éva játékot mutattak be.<sup>4</sup> A szakirodalom szerint<sup>5</sup> a Németországból Kapnikbányára, Erzsébetbányára, Felsőbányára betelepített aranybányászok hozhatták magukkal ezt a játékot, majd fordítása elterjedt a vidéken. A játék során egy hordozható gömböt és egy feldíszített kis fenyőfát használnak. A gömb kb. 20–30 cm átmérőjű, belül üres, kartonból készült, fa vagy drót merevítő bordákkal. A gömb kis rúdra van erősítve, ez fogantyúnak szolgál, majd egy talpban végződik, aminek segítségével az asztalra lehet helyezni.

<sup>1</sup> N. Bartha K., 1933., 1934

<sup>2</sup> Szacs vay É. 1987.

<sup>3</sup> Dömötör T. 1983. 166.

<sup>4</sup> Sebestyén Gy. 1912. 21–29.

<sup>5</sup> Muslea, I. 1972. 315–346.



A gömb az Isten kezében a világmindenséget, a Teremtő birodalmát jelképezi. A fenyőfa egy nagyobb fenyőfának a hegye, csillogó papírral feldíszítve. Talpban végződik, hogy fel lehessen állítani. A fa jelentése itt nem egyértelmű, – s ez igen érdekes. A paraszti gondolkozásban és kivitelezésben az ítélet fája, a gyilkos almát termő fa megszelídül és átalakul almával díszített karácsonyfává. Feltételezhetően régebben nem is fenyőfával jártak, hanem csak egyszerűen almával feldíszített ággal. Ezt bizonyítja a zimandújfalu (Arad megye, Románia) betlehemes játék, ahol „tiltottfával” jártak, s a fa körül még egy kígyó is tekeredett.<sup>6</sup>

Sajátos a vámfalui „barlangjáték”, a köszöntő játékokhoz tartozik. Csak lányok járnak körbe a faluban, fehérbe öltözve, virágos koszorúval a fejükön, egy idősebb öreg kíséretében, barlanggal a kezükben. A barlang fából készül, csillogó karácsonyi díszekkel kirakva, benne jászol, szalmával, a funkciója a betleheméhez hasonlít. Elképzelésük szerint a kis Jézus barlangban születet, és ők ezt hirdetik. A dolog érdekessége, hogy a vegyes lakosságú faluban a református magyaroknál is lányok járnak, tipikus pásztorjátékot játszanak, de betlehem helyett barlangot használnak. A XX. század elején a betlehemezés elevenen élt sváb falvakban, majd a II. világháború után hirtelen abbamaradt. Szokondón,<sup>7</sup> Bélteken, Erdődön, Kisdengelegen ismerik a játékot. Kisdengelegen sikerült egy, az 1930-as években játszott tipikus pásztorjátékot feleleveníteni. Mivel ez a játék dolgozatom témája, az alábbiakban bővebben ismertetem.

Cigány betlehemes is ismert a vidéken. Az előadók magyar nyelven, általában magyar betlehemes játékot játszanak leegyszerűsített formában. Az előadás célja elsősorban a pénzszerzés. Mezőteremen öltönyben járnak betlehemezni, gitárral és tangóharmonikával.

## 2. Kétnyelvű betlehemes játékok.

Ezekre a sajátos szerkezetű játékokra pontosan a kisdengelegi játék során figyeltem fel. 1992-ben gyűjtöttünk először Kisdengelegen, amikor kérésünkre a hajdani betlehemezőket felelevenítették a gyermekkoruk betlehemes játékát.<sup>8</sup> A játék rögzítése során megkértük adatközlőinket, segítsenek az archaikus, sváb szöveget értelmezni, s akkor Stier Pali bácsi elmondta a sváb játékot magyarul. Így derült ki, hogy a játéknak két változata létezett, amelyek csupán az énekekben és egy-két helyen az összekötő szövegben, illetve a vicces, humoros jelenetek megelevenítésében különböztek. (Ott nincs értelme a fordításnak). Kisdengelegen vagy Csárdán, ahogy a helybeliek nevezik, a sváb változatot játszották, a környező településeken és a tanyákon, ahol magyarok laktak, a magyar változatot. A betlehemesek nem igazán tudtak magyarázatot adni a két játék összefonódására, a játék eredetét homály fedti.

Vizsgáljuk meg röviden a játék történetét. A játéknak hét szereplője volt: angyal (Engel), Betyár (Schäfer) – a magyar változatban betyár, a sváb játékban viszont juhász szerepel –, öreg (Alter), és négy betlehemhordozó (betlentragar). Hajdanán 9–15 éves iskolás gyerekek betlehemeztek. A próbákat adventkor kezdték, az istállóban a jószágoknál. Ez azzal magyarázható, hogy abban az időben, tehát az 1930-as években, a fiatal legények télen kint aludtak az istállóban. Miután megetették, elrendezték az állatokat, mindig összegyűltek valamelyik istállóban és kártyáztak, beszélgettek. Ilyenkor került sor a betlehemes próbákra is. A próbákat egy öre-

<sup>6</sup> Nagy I. 2001. 81.

<sup>7</sup> Lini, J. 1997.

<sup>8</sup> Nagy segítségünkre volt a játék újraélesztésében Stier Pál (sz.1928) és Stier Mária (sz. 1933)



gebb betlehemező felügyelte, aki már kívülről tudta az egészet. Az angyal, a betyár és a betlehemhordozók öltözete azonos, mind hófehér nadrágban és kiengedett fehér ingben vannak, fejükön papírsüveg. A süvegre elől piros keresztet és csillagokat festettek. Az angyalnak csengője van, a betyárnak fehér és színes papírral díszített fából faragott kardja. Nála van a persely is. Az öreg kifordított bundát, kifordított kucsmát, kenderkócból készült, hosszú szakállat és bajuszt viselt. Oldalán tarisznya lógott, kezében hosszú botot tartott. Az egész botot papírral vonták be, úgy hogy papírojtok, csikok lógtak le róla, és kis csengőket is erősítettek rá.

A betlehem két rúdra erősített, inkább házikó alakú építmény, nincs tornya. Deszkából készült, fehér papírral vonták be. Csillagokat ragasztottak rá, tetejére pedig nagy, piros keresztet illesztettek. A ház első fele szinte teljesen nyitott, benne jászol a kis Jézussal, az alján moha, széna bányákkal, szentképekkel. A betlehemet év közben mindig a fiúk őrizték, karácsony előtt elvitték egy öreg *mamához*, aki mindig kijavította, megigazította nekik. A betlehemesek szentes-tel délutánján indultak, s először a közeli tanyákra látogattak el, hogy még világosban visszatérjenek a faluba. Mivel ezeken a tanyákon általában magyarok laktak, ott a játék a magyar változatát mutatták be. A csoport jellegzetes felállásban járt a falut: elől az angyal és a betyár, utánuk a négy betlehemhordozó a betlehemmel, majd az öreg. A csoportot két kisebb gyerek előzte meg, akik bekopogtak minden házhoz, s értesítették a háziakat a betlehemesek érkezéséről. Általában minden házba betértek.

## Szöveg és dallam

Der Engel:

(Már az udvaron csenget, majd belép)

Angyal:

Gelobt sei Jesus Christus!  
Wir bitten um Erlaubnis.  
Tiefemer rei kumma mit dm Betle-  
hem?

Der Hausherr:

Ja!

Gesang:

Dicsértessék a Jézus Krisztus!  
Engedélyt kérünk,  
Bejöhethünk a betlehemmel?

Házigazda:

Igen!

Ének:

(Bejönnek a betlehemesek az öreg kivételével.)

Gesang:



Uns ist ge-bo-ren ein gött-lich-es, Kind  
das wir im Stal-le zu zu Bet-le-hem findt,  
Freu-et euch Chris-ten, singt al-le zu-samm',  
Ein schö-nes dar, klar mit fröh-lich-em Schein.



Ének:

Men - jünk be, mind - nyá - jan nem le - szünk meg,  
Tün - dér - lik, fé - nye - lik, je - le - nik meg.  
Ó, Szent Jó - zsef, mit gon - dol - tál  
Hogy is - tál - lót vá - lasz - tot - tál?

Ja, Jesus Kind, dir ein jeder  
Christ,  
Kann es anschauen wie geehrt  
du bist,  
Dass du verlassetest die  
himmlische Freud,  
Um zu tragen ein fröhlicher  
Schein.<sup>1</sup>  
Der Engel:  
Kummed rei lieber Alter!  
Das Alter:

Bejön az öreg

Ja, ja i mächt, aber i find  
Tierschnalla itta.  
Der Engel:  
Passed auf i tuore nese auf,  
aber s'ischt a sieba metrega  
Graba voarene.  
Das Alter:  
Wenn i achtzehja Jahr gsei bin,  
achtzehja Kinder dr Vater bin i  
leicht duer a soua Graba gjuckt.  
Heirassa, hoppssassa, gueten  
Abet winschene!  
Ihr trinked und jassed, iber

Nem találtam nyugvóhelyet a  
városban,  
Hanem ottan barmok között a  
jászolban,  
Ó, ti szerencsés pásztorok,  
mielőttink imádjátok,  
Imádjuk azt a kis Jézuskát  
a városban.  
Angyal:  
Jöjjön be kend, öregapám!  
Öreg:

Bemennék édes fiam, de nem  
lelem az ajtókilincset.  
Angyal:  
Vigyázzon, kinyitom én, de van  
egy hétméteres árok előtte.  
Öreg:  
Mikor én 18 éves voltam, és  
18 gyermeknek apjuk voltam,  
ilyen árkon én könnyen  
átugrottam.  
Hopp estét, jó estét, én is itt  
vagyok!  
Ti esztek, isztok, az öregre  
nem is gondoltok?



dr arum Alt hond er gar kuia

Kummer?

Der Engel:

Dr Alt ischt z'frieda wenn dr  
a Prenntawei hat.<sup>2</sup>

Das Alter:

Dr Alt ischt guot beim Haus.  
Wenn kuia Fehler ischt, denn  
macht er uin.

Der Engel:

Alter, gand i dr Betlehem!

Angyal:

Az öregnek jó a pálinka.

Öreg:

Az öreg jó a háznál, ha nincs  
kár, csinál.

Angyal:

Öreg, menjen Betlehembe!

A magyar változatban, ide még egy párbeszédet illesztettek be:

Das Alter:

Ja, ja mei liebes Kind, wa  
fier a Stadt ischt Betlehem?

Der Engel:

Wo eiser Chrischtkindle gibuara ischt.

Das Alter:

Wo eiser Gättekind gibuara ischt?<sup>3</sup>

Der Engel:

Nui, nui mei lieber Alter.

Wo eiser Chrischtkindle gibuara ischt.

Das Alter:

Ja, ja mei liebes Kind. Wo eiser  
Chrischtkindle gibuara ischt.

Der Engel:

Alter lueget Uhr a!

Das Alter:

Wa, Kuha a?<sup>4</sup>

Der Engel:

Nui, nui, nui lieber Alter. 't Uhr a.

Das Alter:

Ja, ja, mei liebes Kind, 't Uhr a.

Halba zwölf isch, jetzt lauf i wieg.

Weil i weiter Schäfer nummä sei will,  
so leg i mi nieder.<sup>5</sup>

Öreg:—

Hová, hová édes fiam, a vén  
tehénbe?

Angyal:

Nem, nem, kend öregapám,  
Betlehembe.

Öreg:

Igen igen, édes fiam, Betlehembe.

Miféle város az a Betlehem?

Angyal:

Ahol a kis Jézuska született.

Öreg:

Ahol Józsi Miska született?

Angyal:

Nem, nem, kend öregapám, ahol a  
kis Jézuska született.

Öreg:

Igen, igen édes fiam, ahol a kis Jézus-  
ka született.

Angyal:

Öreg, nézze meg az óra pontosságát!

Öreg:

Mit, az óra taknyosság?

Angyal:

Nem, nem, nem, kend öregapám,  
az óra pontosságát.

Öreg:

Igen, igen, édes fiam, az óra pontosságát.  
Fél tizenkettő, felmászok a hegytető-  
re, már én többet juhászbojtár nem le-  
szek.



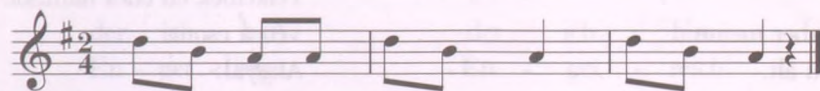
(Lefekszik az öreg.)

Gesang:

Ének:



Ének



A - lu - szol már, te ju - hász, te ju - hász...

Das Alter:

Öreg:

I bin doch no wach.

Mégis ébren vagyok.

Gesang:

Ének:



Fli - esst eu - er vie - les Blut, vie - les Blut

Ének



Jár - tak itt már far - ka - sok, far - ka - sok..

Das Alter:

Öreg:

Blut und keine Milch.<sup>8</sup>

Sej, de nem angyalok.

Der Schäfer:

Betyár:

Ein Schäfer bin ich<sup>9</sup>

Betyár vagyok, apám se más volt,

mein Vater war auch das.

Ostor füttyög bal vállamon karikában,

Den Stock und die Flöte in meiner Hand,

Betyár vagyok, annak is tartom magamat.

Ein Schäfer bin ich und halte mich auch dazu.

Gestern war ich bei meinem

Tegnap este bementem az úrnál,

Herrn gewesen,

Letettem a perselyemet

Hab den Geldsack auf den

az asztalra,

Tisch gelegt,

és mondtam:

und habe ihm gesagt,

Tegyenek bele pénzt,

Er soll den Sack füllen mit

ha nem erőszakkal elviszem.

Gold und Silber.

Evvel az úr nagyon megijedt,

Da ist mein Herr ganz

S telerakta perselyemet

erschrocken

ezüsttel, arannyal.

und hat mich gleich weiter

Úgy küldött engem az útra,

geschickt.



Jetzt bin ich hier und  
ohne Geld.

Der Engel:

Stehen Sie auf mein  
lieber Alter!

Das Alter:

Ich möchte aber meine  
Beine sind zu alt.

Der Engel:

Sie müssen aufstehen,  
weil ich sonst prügele.

Das Alter:

’t Schläg mane itta, aber  
lieber prubiere auf zu sta.  
(Feláll az öreg.)

Der Engel:

Wa hats’ne tramt,  
leiber Alter?

Das Alter:

’s hat mr tramt, dass diene  
guote Leit dr Sack g’fillt hand  
mit Gold und Silber.<sup>10</sup>

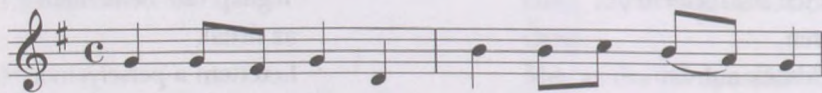
Der Engel:

Wa no?

Das Alter:

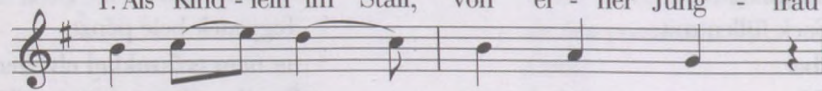
Dass’t Hausfrau a Wurscht  
i dr Tanischter tuot,  
a Glas Wei it Hand und dass  
se in Alta a schäs Lietle singet.<sup>11</sup>

Gesang:



2. Am heu - ti - gen Tage sind al - le Men - schen

1. Als Kind - lein im Stall, von ei - ner Jung - frau



freu - den - reich

sauber und rein

freu - den - reich

sauber und rein

A faluvégén kitört lovam lába,  
Ott maradtam egy ingben,  
szál magában.

Angyal:

Keljen fel, kend öregapám!

Öreg:

Felkelnék én édes fiam, de  
vén a csont.

Angyal:

Keljen fel, mert végig húzom  
a kend farát. Mit álmódott kend  
öregapám?

Öreg:

Azt álmódtam, édes fiam,  
hogy bejártam ungot-berket, hegyet.

Angyal:

Hát még?

Öreg:

Azt, hogy a gazdasszony  
egy fél rőfös kolbászt kötött  
a nyakamba, és egy üveg bort  
az oldalamra.


Angyal:

És még mit?

Öreg:

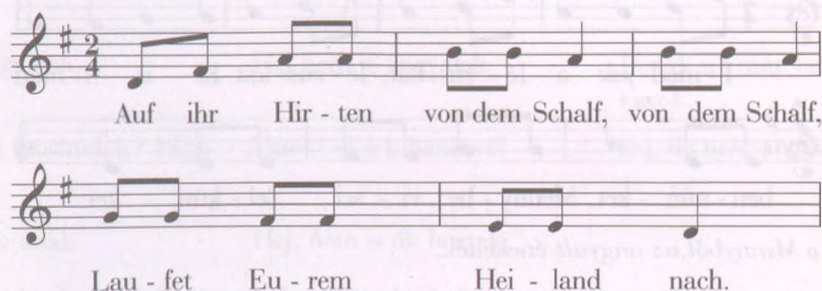
Danoljatok az öregnek egy szép  
nótát!





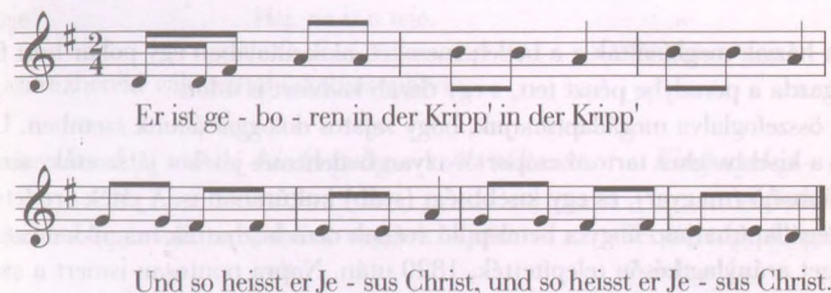
Auf Stroh und Heu ist er ge - bor - en  
 Von sei - nem lie - ben, see - li - gen, die - nen,  
 der ich bin. der ich bin.  
 En - get - reich. En - get - reich.

Gesang:



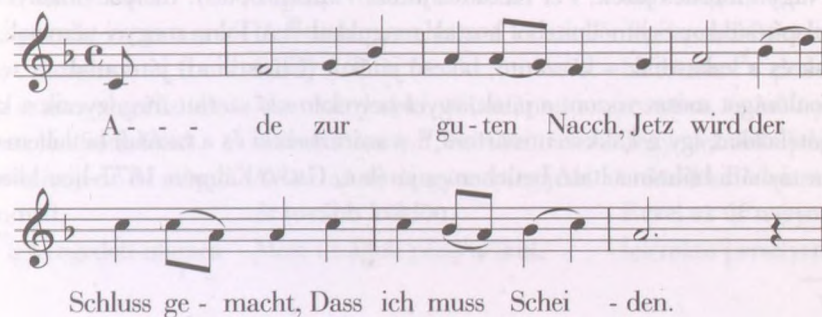
Auf ihr Hir - ten von dem Schalf, von dem Schalf,  
 Lau - fet Eu - rem Hei - land nach.

Gesang:



Er ist ge - bo - ren in der Kripp' in der Kripp'  
 Und so heisst er Je - sus Christ, und so heisst er Je - sus Christ.

Gesang:

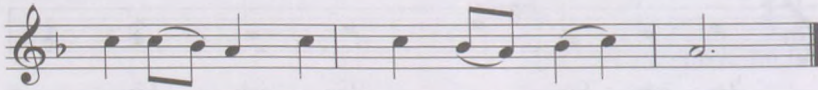


A - - - de zur gu - ten Nach, Jetz wird der  
 Schluss ge - macht, Dass ich muss Schei - den.



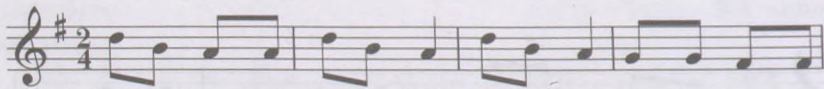


Im Som - mer wachst der Klee, Im Win - ter

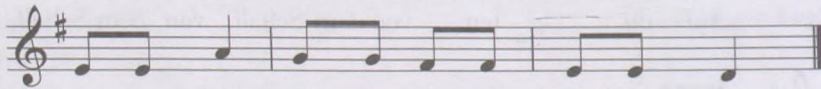


Schneits den Schnee Dann komm ich wie der

Ének:



I - mád - juk a Jé - zus - kát, Jé - zus - kát. Ki is i - mád



ben - nün - ket. Menny - be vi - szi lel - kü - n - ket.

Távozáskor a *Mennyből az angyalt* énekelték.

Der Hausherr:

Kummed, trinked a Gläse Wei!

Házigazda:

Jöjjenek, igyanak egy pohár bort.

Ezután a háziak megkínálták a a betlehemeseket, akik általában egy pohár bort fogyasztot-  
tak. A házigazda a perselybe pénzt tett, s egy darab kolbászt is adott.

Röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy sajátos dologgal állunk szemben. Ugyanazok  
a svábok – a kisebbséghez tartozó csoport – olyan betlehemes játékot játszottak, amelyet elfo-  
gadtak a többségi (magyar), és egy kisebbségi (sváb) kultúrában is. A játék eredetét kutatva  
biztosan megállapíthatjuk, hogy a betelepülő svábok nem hozhatták magukkal ezt a szokást.  
Kisdengeleget aránylag későn telepítették, 1820 után. Napra pontosan ismert a svábok uta-  
zása, érkezése, letelepedése<sup>9</sup>. Feltételezhető, hogy a játékra is emlékeztek, de erre nincs adat.

A játék forgatókönyvéből kiderül, hogy ez a sváb betlehemes játék nem hasonlít más vidé-  
kek sváb (német) csoportjainak játékához: a felsővisói németek, a cipszerek Heródes-játékot  
játszanak (Nagy Heródes játék, Fél Heródes játék, Három bölcs), melyet bizonyíthatóan az  
1812-es betelepítésükkor Schmöllnitzből hoztak magukkal<sup>10</sup>. A Tolna megyei németek, – például  
a várdombiak és a kakasdiak – köszöntő, bölcső játékot (Christkind) játszanak.<sup>11</sup>

Nagy hasonlóságot mutat viszont a játék, egyes helyeken szó szerint megegyezik a környékbeli  
betlehemes játékokkal, így a kakasszentmártoni,<sup>12</sup> a szárazberek és a tasnádi betlehemes játékkal.  
Ez utóbbit, a tasnádi bábtáncoltató betlehemes játékot, Gacsó Kálmán 1877-ben közölte a *Ma-*

<sup>9</sup> Vonház I. 1997.

<sup>10</sup> Anton-Joseph Illk felsővisói plébános szíves közlése nyomán

<sup>11</sup> Kiss T. 1997.

<sup>12</sup> Makkai E – Nagy Ö. 1939. ismerteti a kakasszentmártoni és a szárazberek játékot



gyar *Nyelvőrben*. Egyik régi játéunkról van szó, amelyben találunk részleteket egy olyan régös énekből, amelyet KRIZA János közölt az 1863-as évben megjelent *Vadrózsákban* (485. ének).<sup>13</sup>

| <i>Eredeti, Kriza szerint:</i>          | <i>Tasnádi-betlehemes:</i> | <i>Kisdengelegi változat:</i>       |
|---|----------------------------|-------------------------------------|
| „Aluszol-e te juhász? hejje-hujja-haj!  | Aluszol már, te juhász?    | Aluszol már te juhász, te juhász... |
| Nem is álmodom.                         | Mégis ébren vagyok.        | Hej, dehogy aluszom, mikor          |
| Jártanak-e farkasok? hejje-hujja-haj!   | Jártak itt már farkasok?   | Most is a bort innám.               |
| Nem is angyalok.                        | Hej nem is angyalok.       | Jártak itt már farkasok, farkasok.. |
| Vittek-e el báránykát? hejje-hujja-haj! | Vittek- el sok bárányt?    | Sej, de nem angyalok                |
| Nem is hoztanak                         | Hej, nem is ők hoztak,     |                                     |
| Folyt-e neki sok vére? hejje-hujja-haj  | Folyt-e el sok víre?       |                                     |
| Nem is a teje”                          | Hej, ne is a teje.         |                                     |

Vagy, a szárazberekű változattal összehasonlítva:

| <i>Szárazberek</i>   | <i>Kisdengeleg – sváb változat</i>                              | <i>Kisdengeleg – magyar változat</i>                           |
|--|---|--|
| Betyár vagyok, még az apám se volt más,                    | Juhász vagyok, apám is az volt,                                 | Betyár vagyok, még az apám se volt más,                        |
| Ostor fityeg bal vállamon, még pediglen karikás.           | Kezemben bot és furulya, Juhász vagyok annak is tartom magamat, | Ostor fütyög bal vállamon, még pediglen karikás.               |
| A minap, hogy erre jártam, bementem a földesúrhoz          | Tegnap voltam az úrnál,   | Betyár vagyok annak is tartom magamat.                         |
| Lecsaptam perselyem az asztalára és azt mondtam:           | Letettem perselyemet az asztalra,                               | Tegnap este bementem az úrnál,                                 |
| Töltse meg arannyal, ezüsttel, mert ha nem kiontom életét, | Mondtam neki, töltse meg a zsákot arannyal, ezüsttel,           | Letettem a perselyemet az asztalra, és azt mondtam:            |
| Erre az úr megijedt és megtömté arannyal,                  | Akkor az úr nagyon megijedt és tovább küldött,                  | Tegyenek bele pénzt, ha nem, erőszakkal elviszem.              |
| Ezüsttel és így engedett utamra                            | Most itt állok pénz nélkül.                                     | Evvel az úr nagyon megijedt, s telerakta perselyemet ezüsttel. |

<sup>13</sup> Kriza J. 1975. 251.



A játék énekeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a sváb játékban 6 ének van, a magyarban 4, ezek a játék szerkezetében ugyanott helyezkednek el. A magyar ének a *Mennyből az angyal* című énekkel zárul, ami bármikor bekerülhetett a játékba. Az énekek sem dallamban, sem szövegben nem egyeznek, feltehetőleg minkét változatban az akkor szokásos betlehemes vagy imádásos énekekből válogattak.

A térségben még más játék átvételről is tudunk. Nagyon érdekes a szaniszlói paradicsomjáték, vagy Ádám-Éva játék története, amely Erdélybe, a Partiumba a német bányászok betelepítésével került (Felsőbányára, Kapnikbányára, Erzsébetbányára). A magyar és a román szakirodalom már a század elején foglalkozott ennek a játéknak a történetével, Sebestyén Gyula<sup>14</sup> és Ion MUSLEA.<sup>15</sup> Muslea kideríti, hogy az eredeti német játékot Andrei CULICI erzsébetbányai bányász és temploménekes fordította le románra, kb. az 1890-es években, amikor ő is a darabban játszott Ádám, majd az Ördög szerepében. A román változat elterjedt a bányászok körében, majd ezek hazalátogatva, elköltözve, más vidékre vitték a játékot. A román változatot most is játsszák Szaniszlón, Piskolton és Fernezelyen.

A játékok ilyen irányú átvételére az elmúlt tíz évben mi is láttunk példát, és sikerült nyomon követni egy-egy ilyen játék eltűnését vagy fennmaradását. Érdekes a halmi bábtáncoltató betlehemesek története, akik 1988-ban eladták a betlehemüket, a bábokat és a játékot a szomszéd falu, Kisnyíres román fiataljainak. A vásárlók a következő évben románul játszották a játékot, nem túl nagy sikerrel, mert a későbbiekben a játéknak nyoma veszett. Ismeretes a batizi román gyerekek esete is, akik lefordították a magyar pásztorjátékot román nyelvre és ők is járnak betlehemezni. A motiváció a pénzszerzés.

A fent leírtak révén követhetjük a betlehemes játékok vándorlását adott területen, több nemzetiség között. Példáink a betlehemes játékok terjedésének jobb megértéséhez segíthet bennünket.

## Irodalom

DÖMÖTÖR Tekla

1964 *Naptári ünnepek – népi színjátás*. Budapest

GYMICSÁN Anna

1992 *Egy kétnyelvű közösségi szokás modellje: a füzéri betlehemes játék*. in VIGA Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció 1*. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. 281-287. Miskolc

MUSLEA, Ioan

1972 *Cercetări etnografice și de folclor. II*. București

NAGY István

2001 *Hopp Istók, jó estét... (Szatmári betlehemesek)*. Kolozsvár

N. BARTHA Károly

1933 A szatmárcekei bábtáncoltató betlehem. *Ethnographia* XLV. 117-130.

1934 Még egy bábtáncoltató betlehem Szatmár megyéből. *Ethnographia* XLV. 78-80.

KISS Tamásné

1997 *Volt egyszer rég... (Adatok a várdombi németek néprajzához és szokásaihoz)*. Szekszárd

<sup>14</sup> Sebestyén Gy. 1912.

<sup>15</sup> Muslea, I. 1972. 315-345.



KRIZA János

1975 *Vadrózsák*. Bukarest

LINI, Johann

1997 *Geschichte der satmarschwübischen Dorfgemeinschaft Sagas*. Biberach / Riß

MAKKAI Endre – NAGY Ödön

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. BARNÁ Gábor (szerk.): *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. Új folyam XX. kötet. Budapest

SEBESTYÉN Gyula

1912 Budapesten előadott népszínhátékok. *Ethnographia* XXIII. 21–29.

SZACSVAY Éva

1987 *Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Néprajzi Tanulmányok. Budapest

VONHÁZ István

1931 *A szatmármegyei német telepítés*. Pécs







## A betlehemezés szerepe az identitás megőrzésében Esettanulmány Maradékról

### A szerémségi magyar szórványok a múltban és a jelenben

Tanulmányunkban azt kíséreljük meg bemutatni, milyen szerepe van a betlehemezésnek az identitás megőrzésében az egyik szerémségi magyar szórvány településen. Maradékon. Előre kell azonban bocsátani, hogy mivel a település és általában a Szerémség néprajzi szempontból kevésbé kutatott és ismert terület,<sup>1</sup> így ebből kifolyólag, valamint a maradéki betlehemes identitásőrző funkciójának megértéséhez szükségesnek tartjuk a szerémségi magyar szórványok rövid történetének, illetve jelenlegi helyzetének bemutatását, összefoglalását. Az elmondottakon túl már csak azért is tárgyalni kell ennek a táji-történeti múltja és napjaink politikai-gazdasági-kulturális viszonyai miatt is speciális helyzetben lévő közösségnek a XX. század végi, XXI. század eleji állapotát, mert az utóbbi évtizedben a volt Jugoszláviában végbemenő folyamatok nagymértékben befolyásolták az itteni magyar szórványok életét, kultúráját. Ugyanakkor azt is fontosnak tartjuk leszögezni, hogy tanulmányunkban mindössze a szerémségi magyar szórványok történetének és jelenlegi kulturális állapotának rövid bemutatására van lehetőségünk.

A Duna és a Száva között elterülő Szerémség a török hódoltság előtti Magyarország egyik legfejlettebb, legértékesebb vidéke volt. A Török Birodalom terjeszkedésével azonban elnéptelenedett, lakossága nagyrészt elmenekült, más vidékre költözött, míg ezzel párhuzamosan a délebbi területek délszláv lakosságá a Szerémségbe húzódtott. A XVIII. században a magyar rendek a területet elcserélték Muraközért és Fiuméért, ennél fogva az itt élő népek Horvátország fennhatósága alá kerültek.<sup>2</sup> A magyar etnikum a XIX. század második felében vándorolt be nagy számban a területre. Azt is ki kell azonban emelni, hogy szórványmagyarság már ezt megelőzően is élt a Szerémségben.<sup>3</sup> A terület déli, a Szávához közel eső részén, a szerb határörök egykori birtokain gazdag zöldségtermesztő falvak keletkeztek – Herkóca (Hrtkovci), Nyékinca (Nikinci), Platics (Platièvo) –, melyek lakossága elsősorban Zalából, Somogyból, Baranyából települt ide. A Szerémség északi, a Fruška Gora alatt elterülő falvaiba főleg Észak-Bácskából

<sup>1</sup> A Szerémség magyar népi kultúrájáról ez idáig meglehetősen kevés tanulmány látott napvilágot. Cunda Béla népszokásokkal (Cunda B. 1974.) és a teherszállítással kapcsolatos adatokat tett közzé (Cunda B. 1982.), Penavin Olga a nyelvjárással foglalkozott részletesen (Penavin O. 1972.). Ezek mellett Égető Melinda történeti áttekintést is tartalmazó közleményét (Égető M. 1990.), valamint Kósa László kutatástörténeti (Kósa L. 1972.) és a maradéki magyarság vallási változásait bemutató tanulmányát (Kósa L. 1990.) kell megemlíteni. Tanulmányunk egy 2001-ben kezdődött hosszabb távú kutatás eddigi eredményei alapján készült. A maradéki betlehemezésről korábban már közöltünk adatokat (Ambrus V. 2001.), mint ahogy a kutatás programjáról és egyes témáiból is jelentek meg kisebb közlések (Klámár Z. 2002., Silling L. – Vass. E. 2003.). Mindazonáltal megállapítható, hogy a Szerémségről „mindmáig igen-igen keveset tud a magyar néprajzi kutatás”. Égető M. 1990. 89.

<sup>2</sup> Égető M. 1990. 90.

<sup>3</sup> „A szakirodalom egyöntetű állásfoglalása szerint a Szerémség újkori magyar lakosságának túlnyomó többsége a múlt század második felében (a 19. században – A.V.) és a századfordulón költözött be.” Égető M. 1990. 93. Együttal rámutat arra, hogy a magyar népesség már a korábbi századokban jelen volt ezen a területen. Égető M. 1990. 101.



érkeztek telepesek, akik a hegyek között lévő kolostorok birtokait vásárolták meg. Ez a folyamat ment végbe Maradék (Maradik) és Satrinca (Šatrinca) betelepülésekor is. A szerémségi nagybirtokokra érkeztek cselédek is, akik az uradalmak pusztáin – például Dobradón (Dobrodol), Szolnokpuszta (Solnok) – telepedtek meg. A Szerémségbe olyan napszámosok is érkeztek, akik a filoxéra által elpusztított borvidékekről vándoroltak ki, és kifejezetten bortermő területekre mentek. Ők a Fruška Gora északi és déli lejtőjén telepedtek meg, többek között Újlakon (Ilok), Szilszegen (Sisek), Ürögön (Ireg).<sup>4</sup>

Maradék Újvidéktől (Novi Sad) délre, a Szerémség keleti részén elterülő, három etnikum lakta község. A szerémségi magyar szórványok közül Maradék a legnagyobb. A település 19. századi etnikai viszonyairól teljes képet adnak az alábbi sorok:

„Az 1830-as évek végén még túlnyomórészt pravoszláv szerbek lakták. A század második felében rohamosan növekedett a katolikusok száma, akik között horvátok és németek is akadtak, de a többség magyar volt. Nagyrészt a Kelet-Bácska Tisza menti helységeiből vándoroltak be, 1910-re ők váltak – megközelítően felét adva a lakosságnak – Maradék legnépesebb nemzetiségévé.”<sup>5</sup>

A község nemcsak etnikailag, hanem felekezetiileg is roppant heterogén: a görögkeleti szerbek mellett katolikus horvátok és magyarok, református, sőt nazarénus magyarok is vannak. Maradékon az 1991-es népszámlálás adatai szerint 2120-an laktak, közülük 630 volt magyar.<sup>6</sup> Napjainkban a település lakosságának mintegy negyed részét alkotja a magyar etnikum: a reformátusok 178-an, a katolikusok ennél valamivel többen vannak.<sup>7</sup>

Maradékra 1942–43-ban Hercegovinából érkeztek horvát telepesek, majd a második világháborút követően Boszniából, Zvornik és Šehovic környékéről szerbeket telepítettek a faluba.<sup>8</sup> A 20. század második felében Maradék migrációs viszonyait illetően az elköltözés, vagyis a lakosság folyamatos csökkenése volt a jellemző. Az 1990-es évek elején kitört délszláv háború alatt, a nacionalista szerb politika hatalmi pressziójának eredményeképpen a helybeli horvátok horvátországi szerbekkel cseréltek házat, birtokot. Ezzel egyidőben ismét boszniai szerbek érkeztek a faluba, ami úgyszintén az etnikai viszonyok módosulásával járt együtt.<sup>9</sup>

A XX. század végén, a XXI. század elején Maradékon és még néhány, magyarok által is lakott szerémségi településen – az egész Szerbia és Montenegróra jellemző kedvezőtlen gazdasági viszonyok közepette – a kulturális élet bizonyos mértékű revitalizációja és a magyar etnikum identitásának megőrzésére tett kezdeményezések figyelhetők meg. E kísérletek egyrészt arra irányulnak, hogy felelevenítsék, valamint megerősítsék a magyar etnikum tradícióit, reprezentálják az etnikus és kulturális sajátosságokat, másrészt ezek segítségével kontinuussá tegyék a ma-

<sup>4</sup> Égető M. 1990. 94–95., Klamár Z. 2002. 162.

<sup>5</sup> Kósa L. 1990. 8.

<sup>6</sup> Klamár Z. 2002. 163. A XX. század nyolcvanas éveiben még egészen máshogy alakultak a település nemzetiségi-népességi viszonyai: „A legnagyobb magyar sziget Maradék, ahol körülbelül a falu fele református magyar, szám szerint: 1241.” Balassa I. 1989. 276.

<sup>7</sup> Református... 2002. 40.

<sup>8</sup> Klamár Z. 2002. 164.

<sup>9</sup> „A beköltözők egy része a faluban lévő lakatlan házakat veszi meg a magyar és szerb tulajdonosoktól. A lakosságcsere folyamatának voltak meglehetősen szélsőséges megnyilvánulásai is. A törzsökös magyarságot zaklatták, ugyanis szerették volna, ha ez az etnikum is a horvátok többségéhez hasonlóan kiköltözik a faluból. Szerencsére ezt a politikai helyzet átrendeződése már nem tette lehetővé.” Klamár Z. 2002. 164.



gyar nyelv használatát a legfiatalabbak körében. A Szerémségben ugyanis nincs magyar iskola, nincs magyar nyelvű oktatás. Az anyanyelv intézményes keretek között történő használatának egyetlen lehetősége a gyerekek számára a maradéki iskolában a fakultatív magyaróra, heti egy alkalommal. A reformátusok ugyan értelemszerűen magyarul tartják vasárnaponként istentiszteletüket, ám a katolikus magyar gyerekek a templomban sem hallanak magyar szót, mert a katolikus pap horvát, nem tud magyarul. Nyilvánvaló az is, hogy a többségben lévő szerbekkel való érintkezés során sem a magyar nyelvet használják. Így az anyanyelvhasználat a mindennapok során szinte csak a családra és a magyarokkal való kommunikációra szűkül (olyan esetben is, ha a más nemzetiségű lakosok értik a magyar szót). Mindez felgyorsítja a nyelvcsere folyamatát, amely a magyar etnikum körében sok esetben domináns kezd lenni.<sup>10</sup>

Ilyen körülmények között egyáltalán nem jelentéktelen azoknak a művelődési egyesületeknek a szerepe, amelyek az 1990-es évek végétől alakultak újjá a szerémségi magyar szórványok egyes közösségeiben. Maradékon 1997-ben az idősebbekből kórust, néhány év múlva a fiatalokból táncsoportot alakítottak. Satrincán és Dobradón szintén kórus, táncsoport, illetve zenekar jött létre. Nyékincán 2002-ben alapítottak művelődési egyesületet, az utóbbi időben pedig Szávaszentdemeteren (Sremska Mitrovica) alakult egyesület. A Szerémségben jelenleg tehát öt magyar művelődési egyesület tevékenykedik, ezek mindegyike a Petőfi Sándor nevet viseli.

Az egyesületi működésben, a művelődési – és részben az egyházi – életben manifesztálódnak azok a jelenségek, amelyek a magyar etnikum identitásának megőrzését hivatottak elősegíteni. Emellett Maradékon egy korábban aktívan gyakorolt szokás, az 1996-tól újraindított betlehemezés jelenti a magyar identitás megőrzésének egyik lehetőségét.

<sup>10</sup> „A fiatalok gondolkodásában egyre inkább terjed az a szemlélet, hogy a régi falusi étellel, hagyományokkal való szakításhoz hozzátartozik az anyanyelvvé való szakítás is. (...) Egyre inkább familiáris nyelvvé válik a magyar, amit az idősek (50-60 évesek) jól, a fiatalok (20-30 évesek) akadozva, sok horvát szóval keverten, a gyerekek pedig gyakran csak úgy-ahogy beszélnek, sokszor inkább csak értenek.” Égető M. 1990. 98. „A 45 évesek többsége még magyar tannyelvű általános iskolában végzett, sőt az esetek többségében még a középiskolát is (részben) magyarul fejezte be. (...) Ők és szüleik magyar nyelvtudása aktív, köztük a kommunikáció magyar nyelven folyik. A generációk közötti nyelvváltás állapotába a mai 30 évesek és ennek a korcsoportnak a gyermekei kerültek. Ez a fiatal generáció még érti és alkalomszerűen beszél a magyart, ám gyermekeik, a legjobb esetben is csak értik, de nem beszélnek, vagyis nem tekinthetők magyar anyanyelvűeknek.” Klamár Z. 2002. 161. Túl azon, hogy az idézetek valós jelenségekre világítanak rá, egyfajta sajátos, ellentmondásos folyamatot is leírnak. Égető Melinda az 1970-es évek elején végzett gyűjtése, Klamár Zoltán 2001-es terepmunkánk alkalmával figyelte meg a nyelvhasználatból adódó problémákat. Feltűnő azonban, hogy azok, akik Égető Melinda megállapításai szerint rosszul, vagy már nem is beszéltek magyarul, közel harminc évvel később – gyűjtéseink időpontjában – aktívan használták, használják a magyar nyelvet. Olyan személyekről van szó, akik az 1970-es évek elején fiatalok vagy gyerekek voltak, és a kutatói megfigyelés szerint csak passzív nyelvtudással rendelkeztek, ugyanakkor évtizedekkel később, a 45-50 évesek generációjába tartozva a magyar nyelv rendszeres használójává, éltetőjévé váltak. Az alapp probléma, a nyelvcsere, a nyelvvesztés kérdése most az ő gyerekeik, unokáik körében aktualizálódik. Hogy újabb évtizedek elteltével a mai fiatal generáció milyen mértékben fogja használni a magyar nyelvet, nagy kérdés, mindenesetre az anyanyelvű oktatás hiánya csak kedvezőtlenül befolyásolhatja a tárgyalt folyamatot. A maradéki református egyház és az egyesület ezen a legkisebb és a tizenéves gyerekeknek éves rendszerességgel szervezett anyanyelvpótló táborokkal próbál változtatni.



## Betlehemezés-adatok a Szerémségből

A Szerémség területéről csupán néhány betlehemes-adattal rendelkezünk, mivel alig-alig történt kísérlet e népszokás gyűjtésére. Égető Melinda megjegyzi ugyan, hogy „tudomásom szerint Tóth Ferenc gyűjtött betlehemes játékokat”,<sup>11</sup> de nem említi, mikor, mely településeken, illetve mi lett a gyűjtött anyag sorsa. Maradéki adatokat dolgozott fel viszont a Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza. A kérdőíves gyűjtéssel három kérdésre keresték a választ: 1. Kik jártak betlehemezni? 2. Mi volt a betlehemes csoport elnevezése? 3. Mi volt a betlehemes csoport egyes szereplőinek az elnevezése? A válaszokból kiderült, hogy Maradékon férfiak és gyerekek jártak betlehemezni, a csoportot betlehemeseknek, betlehemi pásztoroknak, juhászoknak vagy garidósoknak nevezték, a csoport egyes szereplőit pedig angyalnak, kisbojtárnak, Garidornak.<sup>12</sup> Utóbbi az öreg pásztor elnevezése. Satrincai és dobradói betlehemezés-adatokat közöl BURÁNY Béla: a satrincai betlehemes tulajdonképpen teljes egészében, a dobradóit csak töredékes formában közli (utóbbit csupán adalékokként teszi közzé; elképzelhető, hogy ennyit lehetett rekonstruálni az adatközlők emlékezete alapján a játékból).<sup>13</sup> Satrincán négy szereplője volt a betlehemesnek: angyal, első és második, valamint az öreg pásztor.<sup>14</sup> A dobradói adatok szerint németek és szerbek is betlehemeztek.<sup>15</sup> A legtöbb betlehemezés-adatot GUNDA Béla közli a Szerémségből, az 1970-es évek elejéről. Vogányban (Voganj) a szokást karácsony első napján tartották, a betlehemes csoport tagjai gubában, subában járták a falut.<sup>16</sup> Ürögön Advent idején betlehemeztek. Fehérbe öltözött angyal vitte a betlehemet, három juhász kíséretében. Ha az angyal kérdésére – „*Beeresztik a betlehemeseket?*” – igennel feleltek a háziak, az első juhász belépett és csengetett.<sup>17</sup> Satrincán a betlehemesek Luca-nap után kezdtek járni. Itt két angyal vitte a kicsi, templom alakú betlehemet, a három pászort legénysorban lévő gyerekek alakították.<sup>18</sup> Maradékon Szent Miklós napján kezdtek járni a betlehemesek.<sup>19</sup> (A szerémségi betlehemezés-adatok tárgyalásánál megemlítjük, hogy a maradéki betlehemezés recens adatait első gyűjtéseink után tettük közzé.<sup>20</sup>)

### A maradéki betlehemes

A maradéki betlehemes egy korábbi, a falu emlékezetében még elevenen élő szokáshagyomány felelevenítése, ami változatlan formában került át generációról generációra, és annak ellenére, hogy az idők során többször szünetelt a szokás gyakorlása, formájában és tartalmában sem romlott. Maradékon tudniillik a betlehemezés nem volt kontinuus szokás a XX. század folyamán, mert több alkalommal (az 1960-as években, aztán az 1970-es évek elején) megszakadt, majd

<sup>11</sup> Égető M. 1990. 97.

<sup>12</sup> VMNA 2002. IX. Jeles napok 3. Betlehemezés

<sup>13</sup> Burány B. 2000. 113–121. A szerző Satrincát szerémi szigetnek nevezi.

<sup>14</sup> Burány B. 2000. 113.

<sup>15</sup> „Merd a németek tartották ezt a nagy ünnepeket! (...) A németek köszöntötték!” Burány B. 2000. 119. „Szerb szokás is vót! Jártak a szerbek is!” Burány B. 2000. 121.

<sup>16</sup> Gunda B. 1974. 55.

<sup>17</sup> Gunda B. 1974. 56.

<sup>18</sup> Gunda B. 1974. 62. A szereplők számát vö. a 14. sz. jegyzettel.

<sup>19</sup> Gunda B. 1974. 59.

<sup>20</sup> Ambrus V. 2001.



hosszabb, akár évtizedekig tartó szünetek után megint folytatódott. A napjainkban ismét aktív szokást 1996-ban kezdték újra gyakorolni.

A maradéki betlehemes egyik legjellemzőbb vonása az, hogy mindenféle változtatás nélkül, a hagyományosan kialakult szöveg, énekek és mozgás szigorú, mondhatni merev átvételével maradt meg. A betlehemesre évtizedeken keresztül semmi sem gyakorolt változtató hatást, de a játék betanítói is tudatosan arra törekedtek, hogy az általuk megtanult és megszokott tartalmat és formát adják tovább. Különösen érdekes ez akkor, mikor a XX. század végén megint elkezdődött a betlehemezés, és a játék felelevenítői, akik korábban maguk is szereplői voltak,<sup>21</sup> az idősebb, szintén egykori szereplők véleményét és segítségét kikérve indították el újból az akkor tizenégy–tizenöt éves gyerekeikkel. A betanítás során a szöveget és az énekeket emlékezetből adták tovább, mivel a betlehemes szövege nem volt leírva.

A maradéki betlehemes öt szereplője a két angyal, a két pásztor és az öreg pásztor (Garidó). A XX. század közepén csak fiúk, tizenégy-tizenhét évesek jártak betlehemezni, ma az angyalok szerepét hasonló korú lányok, a pásztorokét fiúk játsszák. Korábban a szerepekre jelentkező katolikus fiúk közül a pap válogatta össze azokat, akik jól tudtak énekelni, belőlük alakult a csoport. A betanítást azonban már nem a lelkész végezte, hanem az idősebb, korábban betlehemező személyek, meglehetősen szigorúan és alaposan. Ma nemcsak katolikusok, hanem reformátusok is szerepelnek a betlehemesben.<sup>22</sup> Maradékon mindig egy betlehemes csoport létezett, ami egy időben átjárt a szomszédos településekre (Satrincára, Gladnosra [Gladnoš]). Egy csoport általában három-négy évig járt együtt. Az 1996-ban a betlehemezést újrakezdő fiatalok ennél valamivel tovább, mintegy öt-hat évig maradtak együtt. Ez azzal magyarázható, hogy ma jóval kevesebb olyan, magyarul beszélő fiatal található a faluban, aki alkalmas volna egy-egy szerep eljátszására.<sup>23</sup>

A faluban manapság december 20-án kezdik a betlehemezést, és 24-én este a katolikus templomban fejezik be. A csoport mindig ugyanazon az útvonalon, ugyanabban a sorrendben látogatja a házakat. A játékot régen a kocsmában és a katolikus templomban is előadták, napjainkban a református templomban is eljátsszák. A maradékiak 1997 óta részt vesznek a bácskai Moholon (Mol) megrendezett betlehemes találkozókön, ezáltal arra is lehetőségük van, hogy nagyobb nyilvánosság előtt mutassák be játékukat.

<sup>21</sup> A szokást azok indították el újból, akiket eleven emlékek és élmények fűztek hozzá, ebből kifolyólag valószínűleg erős emocionális motivációjuk is lehetett a betlehemezés felelevenítésekor. A játék megszervezése és betanítása nagyon sok esetben köthető korábbi szereplőhöz, aki a közösségben szervező egyéniséggé, organizátorrá válik. Faragó J. 1949. 222–223., Forrai I. 1974., Földes L. 1958. 240., Geszti Zs. – Pákay V. 2003. 63.

<sup>22</sup> A szereplők kiválogatásánál már nem szempont, hogy ki milyen felekezethez tartozik. Két oka van ennek: egyfelől kevés a magyarul jól beszélő fiatal, sőt a reformátusok körében akadnak inkább olyan gyerekek, akik intenzívebben használják a magyar nyelvet, másfelől a csoport – a művelődési egyesülethez hasonlóan – a magyarság felekezeti heterogenitása ellenére az egységes identitást is hivatott kifejezni. A betlehemezést ma szervező adatközlő szavaival: „Nem nézik, hogy most ki milyen hitbe van, csak hogy fenntartsuk a magyarságot.” (Heretek Ferenc, 1952, római katolikus)

<sup>23</sup> A csoportban ugyanakkor vegyesházasságból született gyerek is szerepelt. Nehéz eldönteni, hogy ilyenkor hogyan alakul a magyar nyelv használata egy fiatal esetében: világos, hogy inkább a szerb nyelvet részesíti előnyben és beszél több alkalommal, de nem feltétlenül kizárólagosan. Satrincai terepmunkánk alatt figyeltük meg, hogy egy családban a magyar apától és szerb anyától született gyerekek közül a fiatalabb értette a magyart, de nem beszélt (viszont kiválóan ismerte és énekelte a magyar nótákat), az idősebb mindkét nyelvet ismerte és használta is. „A nyelvváltást a célszerűség determinálja, de a kulturális hagyományok esetében az affektív elemek kapnak hangsúlyt.” Bindorffer Gy. 1996. 46. A betlehemes csoport összetételének (etnikai szempontok, a szerepekre való alkalmasság) kérdéséhez lásd: Ortutay Gy. 1956. 93–94.



A maradéki betlehemes tulajdonképpen a pásztorjátékot foglalja magában.<sup>24</sup> A betlehemezők a két angyal által énekelt *Csordapásztorok* című ének közben mennek be a házba, ezt követi az első pásztor beköszöntése, ami egyben adománykérés is. Lényegében ugyanezt mondja a második pásztor is, aki utolsó mondatával a vén Garidónak nevezett öreg pásztor híjva be. Az ő néhány mondatos szövege után lefekszenek, ezalatt az angyalok a *Mennyből az angyalt* éneklük. A pásztorok felébrednek, elmesélik egymásnak álmukat, majd újból az angyalok énekelnek, most a *Pásztorok, keljünk fel* kezdetű éneket. Amikor befejezték, a pásztorok körbe állnak, és ugrándoza, énekelve táncolnak. Ezután boldog karácsonyt kívánnak, majd a *Csordapásztorok* befejező versszaka közben – ezt ugyancsak az angyalok éneklük – elhagyják a házat.

A játékot megelőzően általában nem hangzik el bekéredzkedő formula, mert a legtöbb háznál már nyitott ajtóval várják a csoportot. A templom alakú betlehemet az angyalok viszik, a játék kezdete előtt a szobában álló asztalra teszik. Az angyaloknak más feladatuk is van: ők teszik el a többnyire előre kikészített adományt, ami szinte minden esetben pénz. Ezt néhány helyen a betlehembe teszik a háziak. Az összegyűjtött dinárt este, a betlehemjárás végeztével osztják szét egymás között a szereplők. Szokás, hogy a helyi művelődési egyesület házában gyűlnek össze a játszó, ha egy-egy este véget ért a betlehemezés.

A faluban a felekezeti hovatartozástól függetlenül mindenki befogadja a betlehemezőket. Ez a magyar házaknál általános, de sok szerb nemzetiségű lakos is várja őket.<sup>25</sup> Régebben a magyarul nem értő szerbeknek valaki fordította a szöveget. Maradékon, ebben a multietnikus faluban a csupán az egyik nemzetiség által gyakorolt szokás a község teljes nyilvánosságának szél.<sup>26</sup>

## A maradéki betlehemezés mint identitásmegőrző tradíció és kulturális reprezentáció

Azáltal, hogy a betlehemezés mindenki számára ismert, bemutatott és nyilvános esemény, egyfajta közösségi elvárás, igény is megfogalmazódik vele szemben. A falu magyar közösségének kohéziója szempontjából a betlehemezés nem csupán egy szokáshagyomány felelevenítését vagy életben tartását, gyakorlását jelenti, hanem az identitás megőrzésének egyik feltételét, lényegében komponensét. A betlehemezés etnikai-kulturális elemei ugyanis az idősebb generáció tagjaiban mélyen gyökereznek (és ez nemcsak a korábbi szereplők esetében van így, mert a szokás a magyar etnikum kulturális emlékezetében is megmaradt), ellenben a napjainkban játszó fiatalok esetében még nem teljesen. Éppen ezért a szokás újraindítói arra is hangsúlyt helyeznek,

<sup>24</sup> A betlehemezés pásztorjárásnak nevezett típusának jellemzője a hiányos cselekmény és a töredékes, romlott szöveg. MNT 1953. 397. „Pásztorjárás – Hiányos, csonka vagy csak rövidebb játékcselekményű típusok.” MNT 1953. 399.

<sup>25</sup> A csoport leginkább a maradéki magyarok által régi szerbeknek vagy bennszülött szerbeknek nevezett óslakos szerbekhez viszi be a betlehemet. Egyik adatközlőnk ezt így fogalmazta meg: „Amikor járjuk a falut, vannak olyan szerb házak, hogy ők is megfogadják őket... öreg szerbek, meg akik értenek kicsit, tudnak magyarul... ők is befogadják őket.” (Heretek Ferenc) A szokás újraindításakor – az adatközlők szerint – komolyan fennállt a veszélye annak, hogy az 1990-es évek közepén betelepített, a maradékiak szóhasználatában izbegnicaként (menekült) emlegetett szerb nemzetiségű lakosok ellenérzéssel fogadják a betlehemezőket. Maradékon a betelepültek eme csoportjával a magyarok, de még a szerbek is gyakran kerültek összeütközésbe. „Ugyanakkor kizárási technikát alkalmazott a magyarság és a törzsökös szerbség a legutóbbi délszláv háború idején betelepültekkel szemben.” Klamár Z. 2002. 161.

<sup>26</sup> Az adatközlők emlékezete szerint régen Maradékon a szerbek jártak betlehemezni, a horvátok nem.



hogya a betlehemezés fennmaradjon.<sup>27</sup> Ennek a folyamatnak az első fázisa pont a szokás fel-elevenítése volt, ami, úgy tűnik, sikeresnek mondható, mivel a betlehemezés stabilizálódni lát-szik a közösség kulturális tradícióinak sorában. A második fázis ezek után az, hogy a szokás mintegy felértékelődjön az azt előadó, játszó fiatalok körében is, mert átöröklése csak így lesz lehetséges. A betlehemezés olyan értelemben nem teljesen átélhető még a fiatalok számára, hogy nem fedezik fel benne a szokás adománygyűjtő vagy hagyományápoló funkcióján túl identitás-megőrző szerepét, vagyis mentalitásukban a betlehemezés nem absztrakt, hanem empirikus sí-kon jelentkezik.<sup>28</sup> Ahhoz, hogy ez átalakuljon, és a fiatalok számára is integráns etnikai-kultu-rális elemmé váljon a betlehemezés, az szükséges, hogy tudatukban rögzüljön a szokás relevan-ciája, elsődleges intenciója. Nyilván ez sok tekintetben még problematikus, és csak hosszabb idő elteltével változhat meg.

Az identitásmegőrző funkció mellett a maradéki betlehemes mint kulturális tradíció, reprezen-tációs funkcióval is bír.<sup>29</sup> Különösen fontos ez, hiszen az etnikai identitás legjobban a kulturális reprezentációkon keresztül ragadható meg,<sup>30</sup> arról nem is beszélve, hogy a közösség kohéziója a tradíciók által jobban érvényesülhet. A szórványban élő maradéki magyarok számára min-den olyan tevékenység, ami valamilyen módon a kulturális sajátosságot reprezentálja, felerő-södik, komplex hatást eredményez, egy mikroközösség összetartó és szervező ereje tágabb kör-ben, a makroközösségre kihatóan is érvényesül.<sup>31</sup> Megállapítható, hogy ez a betlehemezésre mindenképpen érvényes (legmarkánsabb példája ennek a december 24-én este a katolikus és a református templomban előadott játék), de ugyanúgy az egyesületben folyó amatőr tevékeny-ségekre (kórus, tánccsoport), melyeknek úgyszintén identitásmegőrző funkciójuk van.

A maradéki betlehemesnek mint kulturális reprezentációnak több szintje és iránya lehet annak megfelelően, hogy milyen kontextusban mutatkozik meg és milyen közösségek számára akar va-lamilyen céllal hangsúlyossá válni. A reprezentáció első, „privát” szintjét jelenti a játék házaknál, családoknál (magyaroknál, szerbeknél egyaránt) való előadása. Ez a legitimebb, de a szokás gya-korlása szempontjából a leglényegesebb előadási alkalom. Ha a családok nem fogadnák be a bet-lehemezőket, értelmét vesztené maga a szokás. A második, a „közösségi” szint a betlehemezés na-gyobb, de még a településen belüli közösségeknek előadott alkalmát, a templomi előadásokat je-lenti. Fontos megjegyezni, hogy a közösségi szinten történő reprezentáció már szelektált, mert jó-formán csak a magyar etnikum előtt történik. Harmadik szintként a „külső környezetet” említ-

<sup>27</sup> „A kultúra megtartó, túlélést biztosító ereje azonban csak akkor érvényesülhet, az átöröklítés csak akkor lehet sikeres, ha a kultúra elemei szervesen beépülnek az utódgenerációk életébe, funkciójuk van és igényeket, szükségleteket elégtének ki. (...) Minél több átöröklített etnikai-kulturális elem szervesül, annál nagyobb az esély az etnikai csoport fennmaradására.” Bindorffer Gy. 1996. 46.

<sup>28</sup> A csoport egyik fiútágya számára – amint az egyik beszélgetésünkben világossá vált – a betlehemezés a karácsony kezdetét jelen-ti, míg a betanítást végző és korábban úgyszintén szereplő édesapja az identitásörzés egyik kifejezőeszközét látta benne. Ez a pél-da jól illusztrálja a generációk közötti mentalitás különbségét, ami abban ragadható meg, hogy az idősebb és a középgeneráció tudatosan keresi az identitás megőrzéséhez vezető utakat, ám a fiatalok korosztálya számára az identitásörzés nem manifesztá-lódik problémaként. Vö. 10. sz. jegyzet – a hagyományokkal való szakítás és a nyelvcserre kérdése.

<sup>29</sup> „A kulturális reprezentáció az az aktus, amely során a társadalmi emlékezetben megőrzött és átöröklített tradíció életre kel, aktiváló-dik és betölti múltira emlékeztető, a múltat újra meg újra megalkotó közösségösszetartó szerepét.” Bindorffer Gy. 1996. 22.

<sup>30</sup> Bindorffer Gy. 1996. 22.

<sup>31</sup> Gráfik I. 1996. 45.



jük, ami nem más, mint a moholi betlehemes találkozón való előadás. Ezzel a szinttel az identitásörzés teljes, gyakorlatilag ismeretlen közösségeknek való reprezentálása történik meg.<sup>32</sup>

A reprezentációnak a szintekhez hasonlóan három iránya lehet. „Belső” iránynak nevezzük a betlehemezésnek a faluban, a magyar közösség tagjai felé megnyilvánuló hatását. A reprezentáció ebben az esetben a »magunknak« kifejezéssel írható le, azaz a szokás előadása annak az etnikumnak szól, amelyiknek sajátja. Az irányultság tekintetében „szelektált külső” irány a maradéki szerbeknek, a »nekik« előadott játék. Ekkor már az etnikus sajátosság reprezentálása is hangsúlyossá válik, azzal a kitételrel, hogy a betlehemet csak a törzsökös szerbek házaiba viszik be (ezért is szelektált az irányultsága). „Hivatalos külső” irányról pedig a moholi betlehemes találkozók esetében beszélünk, amikor az irányultság a »külvilág« felé, nagyobb és nem etnikus alapon szerveződő közösségek irányába tendál.

Maradékon a betlehemezés szervezői újabb és újabb magyar fiatalokat próbálnak bevonni a szereplők közé, szinte utánpótlást keresve a szokás folytatásához, átörökítéséhez. A betlehemezés a szerémségi magyarok legnagyobb közösségében tudatosan vállalt identitás- és hagyományörző funkciót kapva az etnikus specifikumokat is reprezentáló szokássá válik.

## Irodalom

AMBRUS Vilmos

2001 „Ezt így tanultuk az ősoktól.” A maradéki betlehemesek. *Bácsország* IX-XII. 9–11.

BALASSA Iván

1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest

BINDORFFER Györgyi

1996 *Identitás kettős kötésben. Etnikai identitás és kulturális reprezentáció a dunabogdányi svábok körében*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 13. Budapest

BURÁNYI Béla

2000 *Ünnepek, szokások, babonák I. Újvidék*

ÉCETŐ Melinda

1990 A szerémségi szórványmagyarok kultúrájáról. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* XV. 89–125.

FARAGÓ József

1949 Betlehemezés Csíksobotfalván 1946-ban. *Ethnographia* LX. 222–236.

FORRAI Ibolya

1974 Betlehemezés a bukovinai székelyknél Tolnában. *Ethnographia* LXXXV. 465–468.

FÖLDES László

1958 A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése. Módszertani kísérlet betlehemes játékok teljesebb rögzítésére. *Ethnographia* LXIX. 209–259.

<sup>32</sup> A Kárpát-medencében az 1990-es évek elejétől a betlehemes találkozók adnak lehetőséget a betlehemes csoportok számára, hogy szélesebb körben is megmutassák, előadják játékukat. A találkozók sok esetben inspirálják a falvak betlehemezőit, hogy mintegy lépjék át településük határát, és egy nagyobb, intézményesült fórumon is mutassák meg szokásaikat. Jó példa erre a kárpátaljai Tiszabökény (Bobove) egyik betlehemes csoportjának esete: „A görög katolikus csapat tagjainál elindult egy szemléletváltás, kezdtek ráébredni arra, hogy amit csinálnak, mások számára is érték lehet, meg lehet mutatni a külvilágnak például a Kárpátaljai Betlehemes Találkozó.” Gesztü Zs.–Pákay V. 2003. 67.



GESZTI Zsófia–PÁKAY Viktória

2003 *A tiszabökényi egyházbetlehemek. Egy közösség életének és konfliktusainak tükröződése egy szokásban.* SCHOBLOCHER Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrákatatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén.* 57–69. Debrecen

GRÁFIK Imre

1996 *A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében. A Velika Pisanicai (Horvátország) példa, burgenlandi és szlovéniai kitekintéssel.* DIÓSZEGI László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96.* 39–51. Budapest

GUNDA Béla

1974 *Folklore-gyűjtés a Szerémségben. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI.* 53–68.

1982 *Hagyományos teherhordó eszközök és tartóedények a szerémségi magyaroknál. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei XIV.* 201–233.

KLAMÁR Zoltán

2002 *Interetnikus kutatások a vajdasági Szerémségben. Egy többnemzetiségű kontaktzóna magyarságának vizsgálata.* ERDÉLYI Péter – SZŰCS Judit (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2001.* 157–168.

KÓSA László

1972 *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV.* 5–24.

1990 *Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján.* JUHÁSZ Gyula (főszerk.): *Magyarságkutatás 1989.* 7–22. Budapest

KERÉNYI György (szerk.)

1953 *Betlehemes játékok.* BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán (szerk.): *A magyar népzene tára II. Jeles napok.* 397–579.

ORTUTAY Gyula

1956 *Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. Ethnographia LXVII.* 91–97.

PENAVIN Olga

1972 *A szerémségi magyar szigetek nyelve.* Budapest

2002 *Református Évkönyv – 2002.* hn.

SILLING Léda – VASS Erika

2003 *Archaikus népi imádságok a szerémségi Maradékról. Bácsország IV–VI.* 50–52.

VMNA

2002 PAPP Árpád (szerk.): *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza. CD-Rom.* Szabadka







*Szőke Anna:*

## A vajdasági betlehemezés sokszínűsége

Amikor a vajdasági betlehemes anyaggal kezdtem foglalkozni, felvetődött a megközelítés szemszöge: az énekes anyagot vegyem-e alapul, szövegelemzéssel foglalkozzam-e vagy a maszkok, jelmezek, tárgyak, a mozgás, a színpadi megjelenítés legyen-e a vizsgálat előterében. Teljes monográfiát, elemzést, úgy érzem egy személy képtelen megírni. Miközben mégis megpróbálok átfogó képet nyújtani a megújuló vajdasági betlehemezésről, elsősorban arra a kérdésre összpontosítok, hogy a szokás gyakorlása a fennmaradásban milyen szerepet játszik.

Az 1990 után bekövetkezett változások újraélesztették a már feledésbe merülő hagyományainkat, s talán kissé túlfűtött nemzeti identitással hirtelen a bőség zavara állott elő. Elfojtott érzelmek törtek felszínre, egymás után jöttek létre hagyományápoló egyesületeink. Gyűjtések indultak amatőr és hivatásos néprajzkutatók körében, kevésbé szervezeten.

A szocialista rendszerben eltöltött negyvenöt év alatt senki sem figyelt fel a lappangó kór veszélyére. A jómód csodálatában élő vajdaságiakat nem foglalkoztatta hagyományaik megőrzése. Pedig a keleti szocialista államok közül egyedül csak Jugoszláviában nem tiltották a tradíciók – köztük a betlehemezés életben tartását. Az oktatási rendszer viszont ügyesen építette új, kitalált ünnepköreit, amelyre azután fogékonyra vált a fiatalság. Érdekérvényesítő politikáját az anyagi jólét biztosításával sikerre vitte, az akkori hatalom.

Ezekről az évekről és a mai betlehemesezésről szeretnék írni, megemlítve a szórványtelepülések archaikus betlehemi szokásait is. Tizenhárom év után tisztán látszik, gyökeret eresztett-e a betlehemezés a Vajdaságban, hol korlátozódik az csupán a színpadi megjelenítésre és mi ennek az oka? A polgárosultabb közösség befogadja-e az újjáéledő századelői szokásvilágot? A bemutatott betlehemes játékok szervezői honnan merítették az anyagot? Van-e még archaikus elem, amelyet nem gyűjtöttünk fel, azaz mely települések kerültek el figyelmünket? Kérdések, amelyekre most megkísérlem – a teljesség igénye nélkül – megadni a választ.

Az elnemetietlenítési politika az 1960-as években már érezteti hatását és a '80-as évekre eléri csúcspontját. Az életforma nagyarányú változása halálos dőfést mért folklórhagyományainkra. Az ekkorra felnövekvő nemzedék már maradinak, ósdinak találja mindazt, ami nemzeti, családi kincsünk volt, s önazonosság-tudatunk meghatározója kellett volna, hogy legyen. Az életmódban beállt, már jól ismert változások (televíziózás, új ünnepek kreálása) hagyományos ünnepeinket, s a hozzájuk tartozó dramatikus játékokat háttérbe szorították. Négy évtizeden keresztül csak emlékeinkben éltek ezek a hagyományok. Egyik adatközlőm így emlékszik gyermekkorára:

1955–1956-ban jöttek hozzánk a betlehemesek és én nagyon féltem, mert csörögtek a láncokkal, hangosak voltak, de gyönyörűen énekeltek. Édesapám fogta a kezemet és odavezetett a betlehemhez. Olyan nagyknak láttam a betlehem belsejét az égő gyertyácskával, mint egy óriási szoba. Soha nem felejttem el, ha becsukom a szemem, még most is látom. Felnőttként, amikor újra láttam egy régi, fából tákolt betlehemet, csalódtam. Mondtam is, hát ez csak ekkora?

Egyházi ünnepeink az elvallástalanodás következtében a családi szférába szorultak, sok helyen még innen is kiűzték azokat. A nyilvánosság előtt játszódó utcai körmenetek, betlehemezések elsőként estek a feledés áldozatául. Az elvárosiasodásra törekvő nagyobb falvaink – különösen a tömbmagyarság körében – az akkulturáció melegágyává váltak. A bánáti falvacskák lakói a jobb



élet reményében a városközpontokba költöztek, hisz a paraszti élet jövője megpecsételődni látszott. A falvakból városba települők gyárakban keresték meg mindennapi kenyerüket. A városban gyermekeik iskoláztatását is biztosíthatták. A közép korosztály, a fiatal szülők gyermekestül vándoroltak Szabadkára, Újvidékre és Nagybecskerekre. Így néptelenedett el Tamásfalva (Hetin), Tóba, Torontálvásárhely (Debelyacsa), Kisorosz, Egyházaskér, Majdán, Rábé.

A kistelepülések a rendszerváltást követő évben tudatosan törekedtek a néphagyományok felújítására. A néptánc mozgalmak után a betlehemezés az, amelyet a legtöbb faluban szerettek volna felújítani. Lejegyezve kevés település őrizte meg e dramatikus szokás eredeti formáját. Elsőnek a közép-bácskai kisvárosban, Topolyán élesztették újjá az utcai, házról házra bekopogtató betlehemesek játékát. Úttörőknek számítottak a Vajdaságban. BREZÓVSZKI Eszter néptáncoktató érezte meg elsőként azt a rést, amely azt sugallta: most lehet. Hátteréül az akkor már több éve folklórhagyományokkal foglalkozó *Cirkalom* néptánc csoport szolgált. A résztvevők 15–18 éves középiskolás tanulók voltak. Első évben Borús Rózsa *Topolyai népszokások*<sup>1</sup> című könyvéből merítették az anyagot. A prózai szöveg mellett a szerző nem tüntette fel az énekes anyagot, ezért ezt a részt a *Magyar Énekes Népszokásokból* egészítették ki a topolyaiak. A következő évben VANKÓ Juli galgamácsai betlehemes szövegek könyvéből készültek, ez mert érdekesebbnek bizonyult, s a fiatalok is szívesebben játszották. A fentebb említett házról házra való bekéredzkedést azonban már a megváltozott társadalmi körülmények között nem vállalták, ezért a plébános ádventben kihirdette a templomban, hogy azok, akik szívesen fogadnák házukban a betlehemeseket, jelentkezzenek a plébánián. Az első évben 70 család igényelte látogatásukat, ezért három csoportot alakítottak az egyesületen belül, hogy eljuthassanak mindenhová. A szülők is segítettek, autóval szállították őket egyik helyszíntől a másikig. Brezóvszki Eszter ma is szívesen emlékszik 1989-re. Az adományokból akkor húsz népviseletet tudtak vásárolni.

A topolyai betlehemi szokás nem tudott gyökeret eresztetni, mindössze három évig élt. Az első évben tapasztalt érdeklődés alább hagyott s a negyedik évben, 1993-ban már megszűnt. Ennek magyarázatát egyfelől a pénztelenségben látják, ami az adománygyűjtésnél mutatkozott meg, másfelől a félelmekben: Topolya erősen vegyes összetételű mezőváros és a családok is, a szervezők is tartottak az atrocitásoktól. Sokan magyarkodást láttak a betlehemezésben. Topolyán hiányzott/hiányzik a befogadó közeg. 1993-tól már csak pásztorjátékkal léptek fel a karácsonyi éjféli misén a játékosok, amely 1998-ban szintén megszakadt.

Az újra megújuló betlehemezés következő helyszíne Székelykeve, ahol az eredeti Bukovinából hozott dramatikus népszokást nem volt nehéz felidézni, hisz PENAVIN Olga és MATIJEVICS Lajos néprajzkutatók, BOTKA József kézírata alapján a *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményében*, 1970-ben különnyomatban megjelentették a szöveget.<sup>2</sup> Botka József plébános 1983-ban, könyv formájában is kiadta a székely betlehemes teljes, hiteles anyagát.<sup>3</sup> E forráskönyv alapján élesztették újjá 1991-ben a játékot, amellyel ugyanez év decemberében Zentán, a *Betlehemezzünk a békéért* rendezvényen felléptek, tiltakozásul a balkáni háború kitörése ellen. Abban az időben ez óriási tett volt, hiszen kevesen merték vállalni a nyilvános szereplést.

<sup>1</sup> Borús R. 1981.

<sup>2</sup> Botka J. – Matijevics L. – Penavin O. 1970.

<sup>3</sup> Botka J. 1983.



TÁTRAI Zsuzsanna – KARÁCSONY Molnár Erika *Jeles napok, ünnepi szokások*<sup>4</sup> című könyvében közreadott erdélyi (lövétei) betlehemes hosszabb lélegzetű, s mint írják, előadása különösen nagy előkészületet, betanulást igényelt. Ez ma is így van. A betanulás hat héttel előbb veszi kezdetét, s ami Vajdaság más területeire nem igazán jellemző a korosztályt illetően: Székelykevéen a betlehemezésben felnőttek vesznek részt, 40 éves kortól 70 éves korig. Az al-dunai székelyeknél nincs szükség előjegyeztetni a befogadókat, a betlehemezésnek itt még sikerült megőrizni spontaneitását. A résztvevők itt még bátoran vállalják a hangos utcai éneklést és a bekéredzkedést a házakhoz.

Vajdaságban egyedül a székelykeveiek őriznek ún. „egyedi”, Erdélyből hozott betlehemi szokásokat. S ez természetes is, hiszen 1883-ban telepedtek le Bukovinából az Al-Duna mentére. Ami ámulatba ejtő, hogy 120 év elmúltával is megőrizték, megtartották a játékot, úgy, ahogyan azt magukkal hozták. Összehasonlítva az említett könyvben szereplő lövétei betlehemessel, a székelykevei betlehemes párbeszédben és énekes anyagban gazdagabb. Vajdaságban ehhez hasonlóval nem is találkozunk.

A székelykeveiek előadásában talán nagyobb hangsúlyt kap a „huszárok” karácsonyi játéka, vagy másként a „lányok megéneklése”, mint maga a betlehemezés. Karácsony estéjén, december 25-én este indulnak a lányos házakhoz megénekelni a lányokat. Két előfutár megy lámpával a kezükben megkérdezni a lányos házak gazdáit, beengedik-e a huszárokat, hogy köszönthessék a ház leányát/leányait. A régi világban ez nem volt probléma, mert mázolt volt a szoba földje, a mai világban sok helyre a szőnyeg miatt nem engedik be őket. Az adomány sem jelentett különösebb gondot, mindenki azt adott, amit a ház kiadott: diót, almát, kolbászt, kalácsot, szaloncukrot. Pénzadományra nem emlékeznek. Sült tököt is kaptak – mondják az idősebbek. Ma, a távortartás indokánál nem csak a szőnyeges szobát említhetjük, presztízsként jelen van a „mit adjunk nekik” kérdéskör is. Állítják, miszerint ma már nem úgy van, mint régen, amikor is bármit adhattak az emberek, azt szívesen fogadták. Ma inkább pénzadományra számítanak a fiatalok, mintsem kalácsra és egyéb házi készítésű dolgokra. Átmeneti időszakát éli a huszárjáték és a betlehemezés is. A szereplőket kérdezve megtudtuk, hogy ők bárminemű ajándékozás nélkül is szeretnének fellépni, úgymond díjmentesen, de a befogadó családok ettől idegenkednek.

A huszárjáték tovább élt a faluban, mint a betlehemes. Még a hetvenes években is megénekelhették a lányokat. Hosszú fennmaradását talán annak köszönhet, hogy egy napra szorítkozott. Mint mesélik, sok házasság született a huszárjátékból. Az adományból farsangi bált rendeztek, ahova meghívták azokat a lányokat, akik beengedték, vendégül látták a huszárokat. Napjainkban ismét így történik.

A játékot betanító személyt nevezik gazdának. Ezt a szerepet csakis jó hangulatú, tréfás ember vállalhatja. Többnyire a valamikori játékos köréből kerül ki. Napjainkban 5-6 csoporttal is foglalkozik. Tizenhárom-tizennégy éves korúakkal kezdik, hogy legénykorukra sajátjuknak érezhessék a játékot. Öt-hat éven át csak tanulják a szöveget és a dramatizálás módját. Talán ezért is eresztett a huszárjáték és a betlehemezés ilyen mély gyökeret a faluban.

Karácsony napjának ez a legszebb pillanata, amikor sokszor a késő esti órákban beszélnek a huszárok „Előadhassák-e huszáros játékukat”. Hajnalban – mire összeverődnek – a csoportok a gazdánál találkoznak, itt megpihennek és karácsony másnapján, december 26-án a pásztorok miséje

<sup>4</sup> Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997.



előtt a plébánia kertjébe mennek és együtt vonulnak be huszár-elmezükben a szentmisére. A hívők állítása szerint a legszebb pillanat az, amikor Úrfelmutatásra a kalapjukat a mellükre szorítják, a kardot keresztbe rakják, egyet jobbra lépnek, egyet balra és a pap megáldoztatja őket. (Előtte való napokban mindegyik elvégzi szentgyónási kötelességét.) Ekkor, karácsony másnapján zsúfolásig megtelik a templom hívőkkel, talán többen is vannak, mint az éjféλι misén. Azt hiszem, a közösségi érzés ápolásának, az együvé tartozásnak a legszebb példája ez.

Kontinuitását megőrizte a családok megéneklése. Három-négy család együtt indul karácsony estéjén megénekelni a komákat, szülőket, a rokonságot. Ennek zenei anyaga nem azonos a kántálás énekekkel, nem kötött forgatókönyv alapján történik. A rokonság megbeszéli, melyik évben kitől indulnak megénekelni testvéreiket, komákat, s ha még élnek a nagyszülők, náluk fejezik be az énekes-dalos köszöntőt. Itt még elidőznek, általában megvacsoráznak és késő éjjel indulnak haza, ugyancsak énekszóval haladnak az utcákon. Ha magatehetetlenek már a szülők, akkor a gyermekek batyuban viszik az elfogyasztani valót.

Továbbra is Dél-Bánátban maradva, a székelységtől eltérően egy vegyes etnicitású közegben, Versecen is felelevenítették a betlehemezést. A többi bácskai és bánáti településhez viszonyítva ők kezdték legkésőbbben felidézni. Székelykeve településtől eltérően, Versecen az ott élő magyarság nem nyelvszigetként van jelen, hanem a szórványosodás kemény példájaként élik meg önazonosságukat. LANTOS Ilona 1999-ben jegyezte le a verseci betlehemezést CSORBA Lászlótól (szül. 1919.) és TÓTH Máriától (szül. 1922.). Eredete 1870-re vezethető vissza.

Az eredeti dramatikus játékban hat szereplő volt, három pásztor, az öregapó és két angyal. Ma annak örülnek, ha minél többen vesznek részt, azaz van jelentkező, aki betlehemezni szeretne. Az eredeti forgatókönyv alapján csak férfiak jártak a kis Jézus születésének történetét bemutatni. Ma a lánykákat is beveszik a csoportba, ők az angyalkák és ők éneklik a szövegkörnyezetbe illő énekeket. A befogadó keresztény családok száma kevés, hisz Versecen él a magyarság legasszimilálódottabb közössége. Ezért csak december 24-én betlehemeznek, a plébánián feljegyzett magyar keresztényeket keresik fel, majd a csoport együtt megy az éjféλι misére.

S még mindig a Bánságban maradva említést kell tennünk a Dél-Bánáti Betlehemes Találkozóról, amelyet 2003. december 13-án Ürményházán tartottak. Ide kívánczik a résztvevő települések neve, hisz mindegyik román, bolgár, szerb nemzetiséggel él együtt a legtöbb esetben a településen belül is:

|                                 |                                 |
|---------------------------------|---------------------------------|
| Ürményháza:                     | 714 magyar, a lakosság 69 %-a   |
| Torontálvásárhely (Debelyacsa): | 2 863 magyar, a lakosság 53 %-a |
| Székelykeve:                    | 2 232 magyar, a lakosság 87 %-a |
| Versec:                         | 1 800 magyar, a lakosság 5 %-a  |
| Udvarszállás:                   | 200 magyar, a lakosság 88 %-a   |
| Temesvajkóc:                    | 182 magyar, a lakosság 15 %-a   |

A betlehemezés minden vajdasági római katolikus közösségben jelen volt. Nem általánosítható az a megállapítás, hogy a vegyes lakosságú közösség meghunyászkodásból, félelemből feledni hagyta a betlehemezést. Említést szeretnék tenni Bókáról, arról a Szécsány melletti kis településről, ahol az 1992 lakosból 590 volt magyar az 1991-es népszámláláskor.<sup>5</sup> Szándékosan utalok erre az adat-

<sup>5</sup> A lakosság létszámára vonatkozó adatok a Szerbiai Statisztikai Hivatalból származnak. 2002.



ra, mert ebben a vegyes lakosságú községben ahol csak 29 százalék volt a magyarság, 1990-ig megszakítás nélkül jártak betlehemezni a fiatalok, magyarok és szerbek együtt. Barátságokon alapult az együttjárás, ki-kinek volt a barátja, szomszédja, bevették a „bandába”, még akkor is, ha nem beszélte tökéletesen a magyar nyelvet. A balkáni háborúval mindennek vége szakadt. Bókan ma 482 magyar él, a lakosság 27,80 százalékát teszik ki, ami nem kis szám, mégsem merik folytatni a hagyományt.

Négy évtizedes elnémulás után jelent meg PAPP György *Betlehemnek nyissunk ajtót*<sup>6</sup> címmel, kötetbe foglalt betlehemes játékok gyűjteménye, amely 20 gyűjtést tartalmaz, ebből tíz vajdasági, többségük Észak-Vajdaság területéről eredeztető. A nyomtatásban megjelenő betlehemes anyag megjelenésének évében 1994-ben több népművelőt a téli dramatikus népszokás betanítására készítette. Az eredeti anyag felgyűjtése a legtöbb helyen elmaradt, talán kényelemből, talán tudatlanságból. A könyvből kiválasztottak egyet, azt betanították és színpadon, esetleg házaknál előadták. Ez történt Kishegyesen is, ahol debreceni betlehemes játékot mutattak be, a falu viszont nem fogadta el az idegen, tőlük távol álló betlehemezési formát, s a következő évben már nem tartottak igényt a betlehemezők befogadására. Pedig ennek a falunak a század első felében igazán nagy tradíciója volt a téli ünnepkör megtartása, beleértve a betlehemjárást is. Külön csoportok járták a falut, az alvégiek, a felvégiek a tanyákra is kijártak a nagy hóban, zimankóban.

A királyhalmi (Szabadka környéke) betlehemezés a leggazdagabb Bácskában. Napjainkban is itt találjuk a legkedvesebb és legtöbbet újrajátszott betlehemes játékokat. Hagyományos felépítésükből következtetve egy azon tőről fakadnak. Legteljesebb szöveglejegyzésünk Horgosról maradt fenn. A szöveg fennmaradása főleg Horgos kedvező fekvésének köszönhető és nem elhanyagolható Szeged – mint kulturális központ – közelsége sem. Már az 1872-ben megjelent *Magyar Népköltési Gyűjteménybe* is bekerült a horgosi változat.<sup>7</sup> A verbicai – Egyházaskér – Kálmány Lajos gyűjtés a *Szeged népe* III. kötetben jelent meg.<sup>8</sup> Az itt közölt játéknak négy szereplője van és a pásztorok mókái szó szerint megegyeznek a horgosival.

A téli ünnepkör szokásvilágának leggazdagabb őrzője napjainkban a Tisza-mente. A két évente megrendezésre kerülő *Moholi Betlehemes Találkozó* 1993-ban, nyolc csoport, összesen harminc fő részvételével indult, 2001-ben pedig már háromszáz fellépőt láthatott vendégül. Kezdeményezője és főszervezője MIKLÓS Ilona, magyar nyelv- és irodalom szakos tanárnő. Háttérintézte a *Csobolyó Művelődési Egyesület*. Ennek a találkozóknak köszönhető, hogy sok helyütt elindult az archaikus betlehemi anyag felderítése, lejegyzése. A szerémségi Maradékon külső buzdításra is elkezdődött valami. A település lakosainak többsége református és testvértelepülési kapcsolatot tart fenn a szintén református vallású Bácsfeketehegy önkormányzatával. Ők biztosítanak már néhány éve koreográfust és művészeti vezetőt a betlehemes játék betanításához. A településen immár huszonöt éve nincs magyar nyelvű oktatás, ezért is nagy dolog, hogy felvállalták a fiatalok, többnyire néptáncosok a nyilvános, utcai bemutatkozást. Ők már anyanyelvükön sem beszélnek, betanulják a szöveget.

A *Moholi Betlehemes Találkozón* bemutatásra kerülhet karácsony havának jeles napjaihoz fűződő szokás bármelyike: bölcsőcske, kántálás, háromkirályozás, kecskézés, huszárjáték. A találkozón díjazás nincs, ellenben színvonalas az értékelés, amely csak segítheti további építkezésük-

<sup>6</sup> Papp Gy. 1994.

<sup>7</sup> Arany L. – Gyulai P. 1872.

<sup>8</sup> Kálmány L. 1891.



ben a szervezőket, csoportvezetőket. Az elmúlt évek során a zsűri tagjai között találjuk BODOR Anikó zenemuzeológust, Jung Károly néprajzkutatót, BURÁNY Béla gyűjtőt.

Mohol községben egyébként negyvenöt év után 1991-ben kezdtek újból betlehemezni a már említett Miklós Ilona vezetésével. Három csoport járja a falut. Két eredeti gyűjtésük van, mert a két részre tagolódo falu betlehemi játéka nem volt azonos, különbözik egymástól, bár néhol vannak átfedések. A Papp György könyvében található moholi betlehemes játékot nem vallják magukénak. Erre a szerző is utal.<sup>9</sup> A faluban a betlehemezésen kívül szokásban van még a *Mikor Máriáznak* – a szálláskereséshez hasonló házról házra járás, de csak karácsony böjtjén. Ez a játék nem ugyanaz, mint a *Megéneklés Székelykevé*n.

Nézzünk egy példát arra, hogyan születnek új betlehemes játékok. Nyugat-Bácskából egy olyan települést szeretnék bemutatni, ahol idestova húsz éve megszűnt a magyar nyelven folyó oktatás. Az anyanyelvápoló csoport vezetője, SZUHOMELLI Judit<sup>10</sup> tanítónő állítja össze a betlehemi játék menetét. Nem emlékeznek rá, hogy valaha is lett volna eredeti gyűjtésük, lejegyzésük. A betanult szerepjátékot csak színpadi előadásra készítik. A rendező összeollózza, ahogy ő mondja: „forgatja” a szöveget, a koreográfiát és az egyházi énekeket. Idén az internetről másolt le egy betlehemes szöveget, máskor meg újságokból ollózta össze tetszésének megfelelően. Új szöveget is írt már, amit zenész ismerősével meg is zenésítettek. Az alkalomhoz illő versekkel is gazdagítja az előadást, JUHÁSZ Gyulától, ADY Endrétől. Betlehemes műsorukat az oltár előtt mutatják be. Az előadásban résztvevő gyermekek száma húsz-harminc között mozog. Csonoplyán 668 magyar él, a lakosság 15 %-t teszik ki. Házalni nem járnak, mert kéregetésnek tekintenek a faluban, ezért az adománygyűjtést nem vállalják. Az elkészített műsorszámot az éjféle misén mutatják be. 2003-ban hetedik alkalommal vitték színre betlehemes színdarabjukat. A *Csendes éj* című ének eléneklésével kezdik és ezzel is zárják műsorukat. Első versszakát magyarul, másodikat horvátul éneklük, mert sok bunyevác hívő is jelen van az éjféle misén. A 2003-ban bemutatott betlehemes színdarabban a mesélők elmesélik a kised születésének előzményeit, majd megérkezik a három király, átadják ajándékukat és csak ezután jönnek be a pásztorok. Első olvasásra úgy tűnik, hogy a tanítónő mindent el szeretne mondani és játszani a gyerekekkel, de ha ismerjük a terület etnikai összetételét, akkor ezt megértjük. Róluk elmondhatjuk, hogy háromszoros kisebbségben élnek a faluban. Az államon belül kisebbségben vannak, mint minden vajdasági magyar, kisebbségben vannak a településen belül és kisebbségben vannak azáltal is, hogy a balkáni háború hozadékaként rengeteg menekültet kaptak. Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert az idegenek nem értik, nem ismerik az őslakosság szokásait és mindent ellenségesen szemlélnék. Minden megmozdulást a magyarok részéről. Ezért tartom nagy dolognak Szuhomelli Judit munkáját. A közösség megerősítését szolgálja a betlehemes játék. Befogadó a település katolikus lakossága, beleértve a bunyevácokat is.

A Duna-Tisza közéről Szenttamást kell kiemelnünk. A 3715 magyar lakos a település lakosainak 28%-a. Erős hagyományápoló egyesületük nem hagyja feledésbe merülni a téli ünnep-

<sup>9</sup> Papp Gy. 1994.

<sup>10</sup> Szuhomelli Judit, tanítónő, egyedül dolgozik anyanyelvápolóként a faluban, óriási munkát végez a szórványközösségben. Mint említettem, családoknál történő betlehemezésre nincs lehetőség, ezért színpadi (templomi) bemutatásra írta a kised születésének történetét. Bibliai idézetekkel igyekezőn a hitelességre, évről évre előadják a darabot a templomban. A szórványtelepülések kultúrservezői tartják egymással a kapcsolatot és már tudomásunk van róla, hogy több helyen is ezt a forgatókönyvet veszik alapul, illetve így tanítják be a gyerekekkel. Újtára indult a betlehemezés és a háromkirályozás egy új változata, alkalmazkodva a kor diktálta követelményekhez.



kör egyetlen szokását, így a betlehemezést sem. Az egyesülethez tartozó gyerekek betanulják a játékot, amely saját gyűjtésük, s amellyel már Budapesten is többször felléptek. A városban autóval közlekednek, az előjegyzett családokhoz elviszik a szülők a csoportot. Adományt nem fogadnak el, ezt a plébános úr a templomban is kihirdeti és a megvendéglés is a legszerényebb kell, hogy legyen. Régi szép szokás volt Szenttamáson az utcai éneklés. Csoportba verődve a fiatalok járták az utcákat, megálltak a magyar házak ablakai alatt, megkopogtatták az ablakot és beszóltak: *Meghallgatják-e az angyali vigaszt?* Kinyíltak az ablakok és akkor elénekeltek a *Csorda pásztorok* kezdetű éneket, a bennlakók pedig megkínálták őket egy kis pálinkával, borral. Zsíros kenyér is akadt, amire azután jobban csúszott a bor.

A bábtáncoltató betlehemezésnek nincs múltja vidékünkön. Az idősek sem emlékeznek a műfaj előfordulására. 1994-ben Csantavéren a Művelődési Ház keretében tevékenykedő bábcsoport Kiss Kornélia óvónő vezetésével elkészített egy előadást, amely két éven keresztül élt. A bábdarabot a rendező két forrásból merítette, majd összeollózta. Útmutatóul Szacs vay Éva *Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*<sup>11</sup> című könyve szolgált. Az alapmotívumot saját gyűjtése képezte, amelyet idős adatközlők még továbbadtak. Azt lejegyezvén és Szacs vay Éva könyvéből válogatva új darab született. A betlehemet mesterember készítette, méretét tekintve 100x80 cm, kívülről csuhéval borították, a bábuk is csuhéból készültek. Az útmutató alapján összeállított dramatikus játék pontosan követte a hagyományos csantavéri betlehemi játék egykori forgatókönyvét, amelyet 1930 körül játszottak a falu fiataljai. Sajnos, igazi befogadó közegre nem találtak, mert ismeretlen volt a lakosság körében. Bemutatták a bábózók családjában, esetleg ha valamelyik rokon meghívta őket, de szokatlan volta miatt nem vált sikeressé.

Az 1900-as években is voltak krízishelyzetek a betlehemezést illetően. Amikor jobb módban éltek az emberek, kicsit elhalványodott a szokás, inkább csak a szegényebb réteg művelte a folklórnak ezt a műfaját. Vajdaságban is a krízishelyzetben éledt újjá közel fél évszázados hallgatás után. Megváltozott körülmények között, lélekben kiégve indítják útjára a betlehemezést, mint e táj tradícióját a művelődési egyesületek dolgozói. Már nyoma sincs az önként szerveződésnek – tíz év elteltével sem. Míg régen a kisgyermekkorú barátságok alapján vagy az utcabéliek verődtek csoportba, napjainkban a szervezők felkérésére vesznek részt a téli hagyományok felújításában 10-12 éves kisiskolások. Spontaneitásról ma sincs szó.

Sok településen már nem gyalog járják az utcákat. A más etnikumokkal való konfrontálódás elkerülése végett inkább autóval szállítják a betlehemezőket a meghívott, előjegyezett családokhoz.

Kényes dolog az adománykérés is. A létminimum alatt élő családok elzárkóznak a betlehemezők elől, mert kellemetlenül érzik magukat, ha nem adhatnak semmit. A tarisznyába déli gyümölcsöket, narancsot, fügét és édességeket raknak a gazdák és emellett pénzadománnyal erősítik meg „jólétküségüket”. A szomorú, hogy a gyerekeket is csak a pénz érdekli, csak annak örülnek. Szeretnének mindenhol kiemelt összeget kapni, mert nagy létszámú a csoport, s mire elosztják, egy főre nem sok jut. A szereplők száma is növekedett, már nem a hagyományos létszámmal tanítják be a szöveget. Az angyalok, angyalkák vannak túlsúlyban minden vajdasági betlehemes csoportnál, annál az egyszerű oknál fogva, mert nem szeretnének senkit sem megbántani. Amikor az újrászerveződés, a csoportok megalakítása kezdetét vette a szervezők, a néptáncoltatók, a hitok-

<sup>11</sup> Szacs vay É. 1987.



atók nem szerettek volna senkit sem megsérteni, ezért mindenkit benn hagytak a csoportban, mintegy felduzzasztva a csoport létszámát az angyalkákkal. Ez a szerepkör megfelelő volt, hisz az eredeti vajdasági betlehemezést csak férfiak végezheték. Ahol aktív volt az asszonykórus, ott azt is bevonták. Az ilyen énekes kíséretet csak színpadon alkalmazták. A létszámnövekedés másik oka az utazási vágy. Tudnunk kell, hogy a '90-es években a háború és az ezzel járó szegénység behatárolta, szinte lehetetlenné tette a mobilitást. Helyhez kötötté váltak az emberek, s akik résztvevői voltak valamilyen szervezet, egyesület, kör szakosztályának, időnként az anyaország jóvoltából ingyen utazhattak külföldre. Ez történt a budapesti *Nemzetközi Betlehemes Találkozó* alkalmával is. Hat, sőt nyolc angyalka is állt a betlehem mögött, mellett és csengő énekhangjukkal emelték a bemutató színvonalát. A kórustagok népviseletben léptek fel. Dolguk nekik is csak az éneklés volt. Mint már fentebb említettem, a színpadi bemutatókon oldalt helyezkedtek el, kellő teret hagyva a központi eseménynek, a pásztorok játékának.

Az elmondottakat figyelembe véve, olyan érzésünk támad, mintha a játékok középpontjában műr nem a misztérium és nem is a tréfás öreg játéka állnanak, hanem a tréfás öreg állna. A cselekmény magva a kisdéd születésének és köszöntésének méltóságteljes felidézése. A pásztorok öltözéke még mindig etnikai vonásokat tartalmaz: suba, kifordított bekecs, kucsma, pásztorbot a kezükben. Ahol néptáncosokból alakult a betlehemes csoport, ott leginkább slingelt, bő gatyában és bundában lépnek a közönség elé. Tánclépésekkel is gazdagítják a betlehemes elemeket. Lehet, hogy csak nosztalgiazásból élesztették újra a vajdaságiak betlehemi játékaikat? Nem! Identitásuk megőrzése került az előtérbe, amikor saját hagyományaikat, gyermekkori emléküket élesztették újra a rendezők. Akik átveszik, nem igen tudnak a dramatizáció nyújtotta lehetőségekkel mit kezdeni. Hiányzik az improvizáció, köti őket az írásbeli forma. A hangsúlyt a szövegre helyezik és nem a gesztusokra. Ehhez talán részben kicsik is ezek a gyermekek. Székelykevéen más a helyzet, ott még beszélhetünk belenevelődésről, hisz a 13-14 éves gyerekek öt-hat évig tanulják a szöveget, jelen vannak a próbákon és házaikba is fogadják őket, van előttük példa arról, hogyan mókáznak, rögtönöznek, táncolnak, muzsikálnak a pásztorok. Az ajándékkérő formulák különféle variánsokban, de fennmaradtak.

A vajdasági magyar népesség számarányának és életmódjának megváltozása ellenére a betlehemezés mégis élni akar a népek emlékezetében, s ha a szövegek átadása már nem is teljes, de a megélt élmény hangulata, jelképes üzenete a reménynek, a megmaradásnak, még akkor is, ha a hagyomány felújítására a tudatos törekvés a jellemző és nem az ösztönös, fiatalos, sajátjuknak érzett hagyomány. Bízunk abban, hogy a felújított szokás megszilárdul, még akkor is, ha már nem is lesz igazi folklór jellege.

## Függelék

### Templomi betlehemi játék

*A dramatikus játékot írta: Szuhomelli Judit, Csonoplya (Nyugat-Bácska) 2003.*

Az angyalok az oltár lépcsőjén jobb és bal oldalt arányosan elosztva énekelnek. A létszám változó, 20–30 fő. Az oltár mellett lévő nagy fenyő mögött az örömet hirdető angyal. Az oltár előtt jobboldalon a királyok, baloldalon a pásztorok.

Az angyalok éneklik a „Kiskarácsony, nagy karácsony” című ének mindhárom versszakát.



Az ének alatt középre kijön a sekrestyéből a versmondó, a lépcsők előtt elmondja Juhász Gyula Karácsony felé című versét.

A szavalat alatt csendben kivonul az oltár elé a három mesélő, ők hozzák ki a bölcsőt, amit a versmondó mögé helyeznek. A versmondó, miután elszavalta versét, kivonul.

A mese alatt a templom főbejáratától megindul Szűz Mária és Szent József.

*Első mesélő* – Isten jó és irgalmas, ezért a bűnbeesett embereknek elküldte egyetlen fiát, a Megváltót, hogy ő általa megtörjön az ördög hatalma a földön, és újra megnyissa az embereknek az elveszett mennyország kapuját. Gábor főangyal küldte el egy Mária nevű szűzhöz, aki József jegyese volt. Az angyal, mikor belépett Máriához, illően köszöntötte: Üdvözlégy, kegyelemmel teljes, veled van az Úr. Áldott vagy minden asszonynál! Ne félj, Mária, mert kegyelmet találtál az Istennél. Gyermeket fogansz, és fiút szülsz, és Jézusnak fogod nevezni. Fiad nagy lesz és a Magasságbéli fiának fogják tudni és országának nem lesz vége.

*Második mesélő* – Mária e szavaktól meghökkent, de teljes figyelemmel kísérte az angyal szavait, majd megkérdezte, hogyan válhat mindez valóra, amikor ő még férfit nem ismert. Majd az angyal elmondta, hogy a szentlélek fogja megszállni és a Magasságbéli ereje borítja be árnyékával. Ezért a születendő szentet Isten fiának fogják tekinteni. Mária megértette az angyal szavait és elfogadta, hogy az Úr szolgálója, s várta, hogy beteljesedjen rajta az elhangzott jövendölés.

*Harmadik mesélő* – Mária szent fia születésének idején Augustus császár elrendelte, hogy birodalmában népszámlálást tart és mindenki menjen abba a városba, ahova családjuk tartozik. Szűz Mária és Szent József is elindult Dávid városába, Betlehembe, ahonnan családjuk származott. A városban már sok idegen volt, minden szállás megtelt, senki sem fogadta be őket házukba, ezért a városon kívül egy barlangszerű istállóban húzódtak meg. E napon, december 24-én várták a szent gyermek születését e világra. Isten szeretete így nyilvánult meg felénk, emberek felé, hogy elküldte hozzánk egyszülött fiát, Jézus Krisztust.

*(Szűz Mária és Szent József megérkeznek az oltár előtt lévő kis bölcsőhöz, beleteszik a pólyát és két oldalt letérdelnek melléje.)*

*Angyalok éneke* – Mennyből az angyal...

*(Eközben a fenyő mögül kijön az örömet mondó angyal, fején glória)*

*Angyal* – Ne féljetek! Örömet tudatok ma veletek, megszületett Krisztus, a Megváltó, ki Dávid városából való. *(az angyal visszamegy a többi angyalhoz és énekelnek)*

*Angyalok éneke: Dicsősség, mennyben az Istennek...*

*(Baloldról elindul a három pásztor a tér közepe felé és beszélgetnek)*

*Első pásztor* – Nosza pajtás, keljünk fel, Betlehembe menjünk el, ott született a Messiás, kit megjövendölt az írás, mellette van Mária, szénán-szalmán fekszik szent fia.

*Második pásztor* – Csuda e dolog, mit beszélsz, álom ez, vagy igazat mesélsz, hogy Messiás született, Betlehembe helyzetted? Betakarva egy rongyos pólyába, fekszik jászolban?

*Harmadik pásztor* – Hidd el, hogy nem mesél, valóságot beszél, mert az angyal szava hirtet igazságot, békességet.

*(A három pásztor lassan elindul, a bölcső másik oldalára érkeznek, az angyalok közben énekelni kezdenek)*

*Angyalok éneke: Pásztorok, pásztorok, örvendezve...*



*(Az ének alatt egyre erősebben fénylik az üstökös a fenyő tetején, a három király ezalatt elindul)*

*Egy hang megkérdezi – Hova indultok, három király?*

*Három király – Betlehembe megyünk, ahova a csillag mutat irányt nekünk.*

*Angyalok éneke: Isten fia ma született...*

*(A három király közére ér)*

*Boldizsár – Gáspár, Menyhárt, látom málhátokról, visztek valamit magatokkal, talán nálatok is ajándék van?*

*Menyhárt – Én mirhát viszek, mert Messiás a földkerekség királya, és ez illik hozzá hiába.*

*Gáspár – Aranyat, csillogó aranyat kívánok ajándékozni, mert majd Ő fog felettünk uralkodni.*

*Gáspár, Menyhárt közösen – No, és öcsém Boldizsár, a Te ajándékod miből áll?*

*Boldizsár – Ajándékba viszem a legillatosabb arabiai tömjént, mert ennek füstje e szent gyermeket illeté.*

*(A három király kezükben az ajándékokkal a bölcső oldalán a pásztorok mellé áll.)*

*Angyalok éneke: Dicsértessék a Jézust...*

*Szűz Mária a bölcső fölé hajolva:*

*Repülj szellő, lágyan, lágyan, ringasd, ringasd lábam, lábam*

*Aludjál, álmodjál, édes kincsem, kis virágszál.*

*Kicsi karod, ha kitárod, az egész világot bezárod.*

*Lágyan ringat édesanyád, s így vigyáz terád.*

*Angyalok éneke: Szűz Mária, várja, várja...*

*(Közben közelebb mennek a pásztorok a bölcsőhöz, feláll Szűz Mária és Szent József)*

*Első pásztor – Üdvözlégy Jézus, pásztorok pásztora, bűnös emberek megváltó szent ura.*

*Második pásztor – Kérünk Téged, mi üdvözítőnknek, sok bűneinkért meg ne vess minket.*

*Harmadik pásztor – Mária, te is könnyörögj érettünk, hogy halálunkkor boldogok lehessünk.*

*Szűz Mária – Isten Titeket hozott uratokhoz, de nem szólhattok most szent fiamhoz, mert ő most alszik, nyugszik rongyos pólóban, szénán-szalmán bágyadozik a hideg jászolban.*

*Menyhárt – Adjon Isten Jézusunk, Jézusunk! A három király mi vagyunk. Lángoló csillag áll felettünk, gyalog jöttünk, mert siettünk.*

*Gáspár – Isten fia, jó napot, jó napot! Nem vagyunk mi vén papok. Úgy hallottuk, megszületté és a szegények királyá lettél.*

*Boldizsár – Adjon Isten Megváltó, Megváltó, jöttünk meleg országból, hoztunk mirhát, aranyat hat marékkal, tömjént egy egész fazékkal.*

*Szent József – Nem fekszik saját ágyában, se nem vittük palotába, mégis ő a Megváltó miénkünk és szeretni fogja a népünk.*

*Második Angyal – Dicsőség neked örök Atya Isten, mert elküldted szent lelked e kiseded képében, Jézusunk nagy ígéret a népnek, lelkünket fordítjuk e ragyogó fénynek.*

*Harmadik angyal – Napkeletről csillag támadt, ragyog pásztornak, királynak.*

*Jézus Krisztus megszületett, a nagy Isten emberré lett. Mennyből jött a kiseded, örömet és boldogságot nekünk hirdet.*



*(Eloltják a templom minden világítását, csak a feldíszített fenyők fényei látszanak és itt már minden szereplő éneklő a Csendes éjt magyarul és horvátul.)*

**Irodalom:**

ARANY László – GYULAI Pál (szerk.)

1872 *Magyar Népköltési Gyűjtemény I.* Pest

BORÚS Rózsa

1981 *Topolya népszokásai.* Újvidék

BOTKA József

1983 *Karácsony ünnepi kalendárium vallási hagyományok székelykevei népélet.* Kikinda

BOTKA József – MATIJEVICS Lajos – PENAVIN Olga

1970 *Székelykevei betlehemes játék. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV.* 107–120.

Újvidék

KÁLMÁNY Lajos

1891 *Szeged népe III. Szeged vidéke népköltése.* Szeged

SZACSVAY Éva

1987 *Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet-Európában.* Néprajzi

Tanulmányok. Budapest

PAPP György

1994 *Betlehemesek nyissunk ajtót.* Szeged

TÁTRAI Zsuzsanna – KARÁCSONY MOLNÁR Erika

1997 *Jeles napok, ünnepi szokások Jelenlevő múlt.* Budapest







## Improvizáció és variálódás a tiszabökényi betlehemes játékban

### Bevezetés

Tanulmányunkban egy kárpátaljai falu, Tiszabökény betlehemes játékát vizsgáljuk. Évek óta foglalkozunk a betlehemezéssel, rendszeresen részt veszünk a kárpátaljai és a magyarországi betlehemes találkozókban. Kárpátalja harminc településéről ismerünk napjainkban is élő betlehemes játékot, ezek közül hét faluban gyűjtöttünk kérdőívvel vagy készítettünk rövid interjúkat. Egy faluban, Tiszabökényben több éven keresztül kutattuk a betlehemezést,<sup>1</sup> két karácsony alkalmával végigkísértük a görög katolikus egyházbetlehemes csapatot: 2000 januárjában – ekkor még a Julián-naptár szerint tartották az ünnepeket a görög katolikusok – és 2001 decemberében.

Tiszabökényben több betlehemes csapat is jár karácsony este. Három-négy gyerekcsoport, valamint a görög katolikus egyházbetlehem, melynek tagjai felnőttek, házasemberek, akik az egyház nevében, és az egyház számára gyűjtik az adományokat. Az egyházbetlehemesek számitanak a legfontosabb csapatnak, szinte intézménynek lehet tekinteni működésüket.

Karácsonyi gyűjtéseink során házról házra jártunk a betlehemesekkel, fényképekkel, magnófelvétellel, videofelvétellel rögzítettük az egyes játékokat, és megfigyeltük a játékosok utcai viselkedését is. A rögzített változatokat (45 db) áttekintve azt tapasztaltuk, hogy nincs két egyforma játék közöttük. Ez több kérdést vetett fel bennünk: 1. Mikor és milyen módon változtatnak a szövegen; 2. Milyen törvényszerűségei vannak a változtatásoknak; 3. Milyen szerepe van ebben az egyéniségeknek.

Ha felütünk egy olyan gyűjteményt, amelyben betlehemes játékok is találhatóak, abban általában egy faluból egy szöveget közölnek. Ebben az esetben azt tekintjük annak a falunak a betlehemes játéknak, tehát abból a faluból valójában csak egyetlen variánst ismerhetünk meg. A legtöbb szövegről nem tudjuk, hogy milyen szituációban gyűjtötték, elmondás, visszaemlékezés alapján, vagy funkciójában. Azt sem tudjuk megállapítani, hogy abból a faluból csak azt az egy változatot jegyezték-e le, vagy többet, és a szöveg „életéről”, a variálódás törvényszerűségeiről sem kapunk információkat. Ezért tartottuk kiemelten fontosnak, hogy egyetlen betlehemes csapat játékát végigkövessük egy karácsony alkalmával, hogy az egyes házaknál elhangzott változatokat össze tudjuk hasonlítani, és ezekre a kérdésekre adekvát választ kapjunk.

### 1. Szöveg

A tiszabökényi betlehemes játék – mint a betlehemes játékok általában – énekes és szöveges részekből épül fel. Az előadásban a gesztusoknak, mozgásnak alig van szerepe, a cselekmény a szövegből derül ki. A játékosok, kivéve az öreg, aki egy-két lépést tesz a többiek felé, lényegében végig egy helyben állnak. Az első angyal összes mozgása abból áll, hogy a mondandójának hangsúlyozására kardjával int, Pali pajtás (pásztor) pedig csörgős botját üti a földhöz. A játék

<sup>1</sup> Geszti Zs. 2002., Geszti Zs. – Pákay V. 2003.



során a legtöbb gesztust az öreg teszi, görnyedt testtartásával is kifejezi ennek a figurának a lényegét. Az öreg hirtelen tett mozdulatai arra szolgálnak, hogy megijessék a gyerekeket és a fiatalasszonyokat.

A játék legállandóbb részeit az énekek jelentik, ezek változatlan helyen találhatóak, a sorrenden nem változtatnak. Két olyan ének van, ami a jelenlegi játéknak már nem szerves része, de bizonyos szituációkban még eléneklik.

A szöveg a következő részekből áll: beköszöntés; szereplők bejövetele; tréfálgatás az öreg pásttorral (imádkoztatás, ajándékvitel); záró rész (örömhírvitel, öreg ébresztgetése, adománykérés).

A következőkben azt vizsgáljuk, a szöveg mely részeiben van mód a változtatásra, ez miben nyilvánul meg, és mely részei maradnak változatlanul.

### *Beköszöntés, szereplők bejövetele*

A beköszöntő formula minden esetben állandó, melyet a második angyal mond el: *Dicsérjük a Jézust, kérjük az urakat, bejöhöt az egyházbetlehem?* A bekérés után, az első ének alatt a betlehemhordók hozzák a betlehemet.

A szereplők nem egyszerre lépnek színre, hanem egymást hívják be egy párbeszéd keretében, a második angyal Pali Pajtást, ő pedig az öreget. Az első két szereplő belépője állandónak tekinthető, a változtatás szövegszereplőiből vagy tévesztésből fakad.

Az öreg belépője az első olyan jelenet, ahol helyet kaphat a humoros improvizáció, abban az esetben, ha a hívásra nem jön be rögtön. Ilyenkor megmakacsolja magát, és kialakul egy párbeszéd Pali Pajtás és közte, ami az ajtó két oldalán zajlik. Az öreg vagy megkérdezi, *„Hol menjek be? A kürtön, vagy az ajtón?”*, vagy közli például azt, hogy *„Nem megyek.”* Ez utóbbinak gyakran az a célja, hogy megzavarja a pástort játszó személyt.

*Öreg* – Hol menjek? Az ajtó alatt?

*Pali Pajtás* – Nincs lyuk! Gyere a kürtön!

*Öreg* – Tele van korommal!

*Pali Pajtás* – Gyere az ajtón akkor!

vagy:

*Öreg* – Gyere te ki, ha bajod van!

*Pali Pajtás* – Na, gyere befele!

Az öreg megérkezése után körbenéz a szobában, hogy megállapítsa, kik és hányan vannak jelen, és tekintetével megkeresse azokat a személyeket, akiket később megszólít vagy megtréfál.

### *Tréfálgatás az öreggel*

Az öreggel való évődés teszi ki a játék fő részét, ami több epizódból épül fel. Az első, leghangsúlyosabb, és leghosszabb epizód az öreg imádkoztatása, ami két kisebb részből áll: egy rövid imaparódia és a „valódi” imádkoztatás.

Az első részben az öreg egyéni imája hallható, ami egy rövid, egy mondatból álló imaparódia. Ebben a mondatban a befogadókkal teremt kapcsolatot, a közönség valamely tagjának,



vagy tagjainak intézi mondandóját. A közönséggel való közvetlen kontaktust meghatározza az a tény, hogy a legtöbb helyen igen szűk térben kell előadni a játékokat, így nem különülnek el a szereplők és a nézők, ami nagyobb ösztönzést ad az improvizációra.<sup>2</sup>

Az imaparódiában három különböző embertípust szólíthat meg: a házigazdát, a kikapós asszonyt és a gyerekeket. A házigazda esetében az ételeket és italokat emeli ki, arra célozgatva, hogy milyen falánk, vagy az illető nem veti meg az alkoholt. Például: „*Acilus-bacilus, kikolbász-bekolbász Pita kétszáz literes gyomrába belemász*”; „...*másfél kiló párizsi a Jani böndőjébe belemász*”; „...*a Pityu gyomrába egy nagy pohár bor belemász*”.

Akkor, ha egy jelenlévő asszonyt említ, az imaparódia szókimondóvá, nyíltan erotikussá válik. Például: „*Acilus-bacilus, kikolbász-bekolbász a Karai lukába belemász*”; „...*egy nagy szál kolbász a Szeptába belemász*”.

Sokszor fordul elő, hogy ezt a mondatot, mely ilyenkor úgy hangzik, hogy „*Acilus-bacilus, pulykahús, de végtelenül szeretem a pulyahúst*” a gyerekeknek szánja. Ennek célja, hogy rájuk ijesszen, ilyenkor feléjük dobbant, hirtelen felerősíti a hangját, hogy még félelmetesebbé tegye magát.

Az öreg egyéni imáját követi a valódi imádkoztatás, ami a bökényi játék gerincét adja, csak különleges esetekben marad ki. Ennek az epizódnak a szerkezete stabil, vázát az első angyal mondatai adják. „*Atyának, Fiúnak, Szentlélek, Istennek nevében, ámen.*” mentén épül fel. Az öreg humoros válaszaiban itt található a legtöbb változtatás, amelynek lényege, hogy a jelenlévőkre reagál, nevükön szólítja a hallgatókat, célja a közönséggel való kommunikáció. Gyakran előfordul, hogy a megszólítottak visszabeszélnék, reagálnak az öreg megjegyzéseire.

*Első Angyal – Szentlélek, öreg!*

*Öreg – Szentek, szentek, csípnék a tetvek! De a vén Lajos szép dús hajába is hagyok vagy hétszázhetvenhetet.*

vagy:

*De Virág Miklósnak is hagyok hétezer-hétszázhetvenhetet.*

*De Irénkének is hagyok vagy hétszázhetvenhetet.*

*Cicának is hagyok hétezer-hétszázhetvenhetet.*

*De Sanyi bátyámnak is hagyok itt a gatyájába vagy hétezer-hétszázhetvenhetet.*

*Első Angyal – Istennek, öreg!*

*Öreg – István bátyám bort ivott, nekem is adott. De én Lajcsinak nem adok.*

vagy:

*De én apádnak nem adok*

*A Józsinak nem adok*

*De Gyula nagy böndőjébe nem adok.*

*De Pityunak nem adok, mert pálinkát ivott.*

Vannak azonban olyan válaszok, amelyek állandóak, minden háznál ugyanúgy hangzanak el. Például: „*Fiaim a juhokkal vannak, ne háborgasd őket!*”, vagy „*Ne vígy engem a mennyekbe, jutok én is.*”

Az imádkoztatást két rövid epizód követheti, amelyek azonban gyakran ki is maradnak, vagy csak az egyiket játsszák el. Az első az ajándékvitel:

*Első Angyal – Menjünk öreg Betlehembe!*

<sup>2</sup> Ujváry Z. 1997. 32.



Öreg – Hova te? Vén tehenbe?

Első Angyal – Nem, nem, öreg Betlehembe!

Öreg – Mire te?

Első Angyal – Vigyünk a Kisjézuskának aranyalmát!

Öreg – Vittem én már egy vereshagymát. Nesze te Kisjézus, evvel rontsd meg az ördög hetvenhét hatalmát!

A második epizód rendkívül töredékes, a „*Hány óra van, Öreg?*” kérdésből és az erre adott válaszból áll: „*Három fertály zöldre, ledöglöm a földre, az öregnek kicsi kell, kicsit iszik, bukkik fel*”.

A cselekmény szerint itt a pásztorok álma következik, ez azonban a szöveges részből teljesen kimarad, a gesztusokban sem jelenik meg, egyedül az énekből lehet rá következtetni: „*Juhászim, pajtásim de elaludtatok...*”.

## Záró rész

Az utolsó részben három cselekményelem van összesűrítve három mondatban: örömhírvitel („*Glória!*”); az Öreg felébresztése („*Hallod öreg, angyal szólt!*”); adománykérés („*Hallom, hallom, hogy nyílik Pitának a pénztárcája*”).

Az adománykérés csak az Öreg vicces válaszában szerepel, nem önálló rész, és nem is olyan hangsúlyos, hiszen többször el is marad az adományra való utalás.

Megjelenik az adománykérés: „*Kopek csörgette a grivnyát*”; „*Józi ropogtassa a forintot*”; „*Hallom, hogy ropogtassa a forintot, dollárt, eurót Kancsászki Sanyi a zsebébe*”.

Nem jelenik meg az adománykérés: „*Hallom, hogy a káposzta rotyog a fazékba, a pályinka áll az üvegbe, de ugye pajtás, nem adnak belőle!*”; „*Margit csörgött a pohárral*”; „*Az orrom fagyott meg, az recseg*”; „*Karácsony éjszaka kórót hívnak vágni, de én nem megyek*”; „*Essen ki a két szemed golyója*”; „*Ördög az fiam, nem angyal!*”.

A betlehemezés egyik kevésbé hangsúlyozott, de igen jelentős célja a pénzgyűjtés, mely alapjaiban befolyásolhatja a szokás alakulását. Például, ha egy közösség egy adománykéréssel járó szokást már koldulásnak tart, az a szokás kikopásához vezet.<sup>3</sup> Bökényben ezzel szemben azt láthatjuk, hogy a pénzgyűjtés jelentősége a különböző korszakokban és a különböző csoportoknál változatlanul fontos. A felső-Tisza-vidéki betlehemes játékokra a Magyar Népzene Tára szerint leginkább a hangsúlyos adománykérés, perselyezés jellemző.<sup>4</sup> Tiszabökényben azonban sokszor fel sem hívják a figyelmet az adománygyűjtésre, a befogadók minden ráutalás nélkül kötelességüknek tekintik, hogy pénzt dobjanak az öreg bukszájába, és ez nem csak az egyház csoportjára, hanem a gyerekekre is ugyanúgy érvényes.<sup>5</sup> Az egyes családokban gyakran már a betlehemesek megérkezésekor előkészítik az adománynak szánt pénzt.

<sup>3</sup> Kapos M. 1968. 224.

<sup>4</sup> Kerényi Gy. 1953.

<sup>5</sup> Az általunk ismert más ugocsi, szatmári, beregi játékok között is elenyészően kevés az olyan variáció, amelyben a szakirodalom által a táji típus jellegzetességének tekintett kérkedő adománykérés folyna. Sokkal jellemzőbb a bökényihez hasonló, nem túl hangsúlyos célozgatás az adományokra.



A „Glória” kezdetű részt olyan esetekben, ahol nagy társaság van megismétlik, azért, hogy legyen elég ideje mindenkinek bedobni az adományát a bukszába.

A játékot a „Glória, ének szent szűz szava” ének zárja. Néhány esetben a „Nagy fényesség”, valamint az „Ó szerencsés éjszaka” kezdetű énekeket is előadják. Ezt azoknál a családoknál tesszük meg, amelyek tagjai között jelenlegi vagy korábbi egyházi tisztségviselők vannak.

## 2. A variációk törvényszerűségei

Eddig azt vizsgáltuk, hogy a szöveg mely részeiben van mód a változtatásra, és erre hoztunk fel példákat. A következőben arra keressük a választ, milyen törvényszerűségei vannak a variálódásnak.

A változtatásnak négy típusát különböztettük meg: epizódok betoldása; énekek hozzáadása; humoros improvizáció; egyes részek lerövidítése. Azt, hogy milyen fajta változtatásokat tesznek, leginkább az befolyásolja, hogy milyen közegben adják elő a játékot. A befogadó családokat is négy szempont szerint osztottuk fel: a gyülekezet vezető személyiségei és családjuk; olyan család, ahol nagy társaság, vendégség van és sok gyerek; az úgynevezett „átlagos” családok, ez általában két generációt jelent, és nem többet öt főnél; és ahol kevesen vannak, elsősorban idős emberek.

|                           | Gyülekezet vezető személyiségei | Nagy társaság, sok gyerek | „Átlagos” családok | Kevesen, idősek |
|---------------------------|---------------------------------|---------------------------|--------------------|-----------------|
| Epizódok betoldása        | **                              | ***                       | *                  |                 |
| Énekek hozzáadása         | ***                             | *                         |                    |                 |
| Humoros improvizáció      | *                               | ***                       | *                  |                 |
| Egyes részek lerövidítése |                                 |                           | *                  | **              |

Az epizódok betoldása és a humoros improvizáció ott a legjellemzőbb, ahol a házigazda családon kívül még a rokonság más tagjai is vendégeskednek, illetve több kisgyerek is jelen van. Egy-egy ilyen karácsonyi vendégség alkalmával adott a jó hangulat, a betlehemesek már eleve egy olyan közegbe lépnek, ahol különösen fogékonyak a tréfálkozásra. Várják, sőt elvárják, hogy a játék minél érdekesebb legyen, és az öreg megnevetesse őket.

Mint már korábban írtuk, a játék végén két olyan éneket toldhatnak be, ami ma már nem tartozik közvetlenül a betlehemeshez. Ezek az énekek régen szerves részét képezték a játéknak, napjainkban azonban már kevesen ismerik a szövegét. Ritkán, kiemelt házaknál adják elő, korábbi vagy jelenlegi vallási vezetők családjainál. Ezekkel az énekekkel nyilvánítják ki tiszteletüket. Ennek a kiemelt tiszteletnek az oka az egyházbetlehemes történetében keresendő. Az ötvenes években Tiszabökényben is, mint Kárpátalja többi falujában, betiltották a betlehemezést. 1960-ban az egyház akkori világi vezetői (kurátor, húszas tanács, *kasszír*) újjátották fel a szokást azzal a céllal, hogy a rossz anyagi helyzetbe került gyülekezetet megsegítsék. Ezek a családok a mai napig is nagy szerepet töltenek be a felekezet életében, az évtizedek során sok betlehemező került ki közülük.

Az epizódok betoldása és a humoros improvizációk a szórakoztató, míg az énekek hozzáadása a vallási funkciót erősítik<sup>6</sup>. Már a játék magába foglalja a szórakoztatás és a vallásosság kettősségét, a szórakoztatás a szöveges részekben, míg a vallásosság az énekekben jelenik meg. A betlehemezés

<sup>6</sup> A szórakoztató és a vallási funkció mellett a harmadik legfontosabb funkció az adománykérés, de arról most részletesebben nem beszélünk. Ezen kívül megjelenik még a reprezentatív és az esztétikai funkció is.



célja két igény kielégítése: a vallási áhítaté és a szórakozásé, amit gyakran két egymás ellen ható, ellentétes erőként értelmeznek.<sup>7</sup> Számunkra is sokkal elfogadhatóbb azonban az a nézet, miszerint a tréfás megnyilvánulások, mulattató rögtönzések ugyanolyan szerves részei a játéknak, mint a komoly, vallásos jelenetek, és a kétféle „szín” csak együtt képviseli a hagyományt, elválaszthatatlan egymástól.<sup>8</sup> A betlehemes játékokat tipizáló Benedek András az alföldi változatokban a tréfás rögtönzéseket tartja dominánsnak, amit a vidék erőteljes polgárosultságával magyaráz.<sup>9</sup> A Tiszahátra különösen jellemzőnek mondja a bohózati elemek sokaságát, melyek mellett az elhangzott egy-két szentének csak mellékes szerepet tölt be. Elsősorban a református vidékeken tekinti ezt meghatározónak.<sup>10</sup>

Bökényben és számos más faluban a protestánsoknál jóval konzervatívabb vallásosságot tartó görög katolikusok a betlehemezés éltetői, előadói. Számukra a játék keretén belül előadott énekek legalább annyira fontosak, mint a szöveges részek, hiszen ha rövidítésre kerül a sor, csak a prózai jelenetekből hagynak el, a betlehemezés alapjának tekintett énekekből soha.

Úgy tűnhet, hogy azokon a településeken, ahol napjainkban is él a betlehemezés, a vidám komédiázás a vallási tartalom rovására egyre hangsúlyosabbá vált, így a szórakoztató funkció lett a leg-erősebb motiváció, a szokás életben tartója.<sup>11</sup> Az általunk vizsgált csoport esetében ezt nem lehet egyértelműen kijelenteni, hiszen a görög katolikus egyház szolgálatában álló betlehemesektől azt is elvárják, hogy a „templom szentségét” vigyék el a felkeresett családokhoz. A betlehemezők saját részvételüket a játékban elsősorban a vallási indíttatással magyarázzák, vallásosságuk egyik kifejeződésének, az egyháznak tett szolgálatnak tartják, amit Dömötör Tekla is általánosnak tekint.<sup>12</sup>

Az, hogy éppen a vallási vonatkozás, vagy a szórakoztatás erősebb az aktuális közönségen múlik, a betlehemezők az adott helyzetben azt a funkciót erősítik, amit a befogadók inkább igényelnek. Ha a szórakoztatást várják el tőlük, akkor megnyújtják a szöveges részeket, nagyobb szerep jut az öreg improvizációjának és a humoros, esetenként erotikus megnyilvánulásoknak.

A szöveg meghosszabbítása mellett előfordul annak lerövidítése is. Legjellemzőbb ott, ahol idős házaspárok, egyedülállók vannak, de kis létszámú családoknál is tapasztalható. Ezzel próbálják meggyorsítani a betlehemezés menetét, hogy minél több helyre eljussanak, és azoknál a családoknál, ahol ezt elvárják tőlük, legyen idő a tréfálkozásra. A két este alatt több mint 50 házhoz mennek be, ez azt is jelenti, hogy ennyiszor kell előadni a játékot. Ez nagyon kimerítő, így a játék rövidítésével magukat is kímélik.

### 3. Az egyén szerepe

Egy szokás vizsgálatánál kiemelten fontos, hogy megvizsgáljuk az abban aktívan résztvevő egyéniségeket. Az itt bemutatott tiszabökényi egyházbetlehemes csapat esetében az egyes játékosoknak különösen fontos szerepe van a szokás életben tartásában és népszerűségében. A betlehemezéssel foglalkozó egyéniségkutatásokban általában egyetlen személyt emelnek ki, azt, aki a játékot betanítja és megszervezi, ügyel a hagyomány folyamatosságára, vagy éppen megújítja azt.<sup>13</sup> Az

<sup>7</sup> Benedek A. 1950. 61.

<sup>8</sup> Faragó J. 1949. 234–235.

<sup>9</sup> Benedek A. 1950. 61.

<sup>10</sup> Benedek A. 1950. 62.

<sup>11</sup> Forrai I. 1974. 466.

<sup>12</sup> Dömötör T. 1964. 26.

<sup>13</sup> Ujváry 1965.



általunk vizsgált faluban nem jellemző az a típusú vezető, tanító, aki a csoportot kívülről irányítja.<sup>14</sup> A betlehemesek maguk termelik ki azokat, akiket valamilyen mértékben a szokás felelősének tekintenek, de a játékosok között sincsen egyetlen kiemelt, a szó szoros értelmében vett vezető. Az első angyalt játszó fiatalembernek fontos szerepe van a csapat évről évre történő összehívásában. A játék menetének irányításában azonban rajta kívül legalább annyira jelentős feladatot tölt be az öreget megformáló férfi.

Az egyes szerepek megkívánnak bizonyos személyiségjegyeket és képességeket, ezek közül kiemelkedik az első angyal és az öreg. Az ő előadásukon, színjátékukon múlik a játék sikere, az, hogy a befogadók elvárásainak mennyire tudnak megfelelni.

Az első angyal feladata a játék menetének irányítása, a jelentős rövidítéseket ő kezdeményezi az öreghez intézett kérdései, felszólításai által. Ilyen módon a legtöbb esetben, ő dönti el, hogy belekezdjenek-e egy újabb epizódba, vagy sem, leginkább tőle függ a játék hosszúsága. Az egyes énekeket az első angyal kezdi meg, és hangjával a szép hangzásért is felelős, hiszen az angyaloknál elvárás a jó és erős hang. Ebben a csapatban az első angyal egyben a görög katolikus gyülekezet kántora, aki a vallási életben is vezető szerepet tölt be. Mindezekért őt tekinthetjük a vallási funkció felelősének.

Amíg az angyal a vallási, szent tartalmat képviseli, addig az öreg a profán világot jeleníti meg. Neki mintegy kötelessége kissé szemtelenül, szókimondóan, néha pajzánul viselkednie. Az öreg megformálója az életben is tréfás ember, nagy mókamester hírében áll, kiválóan ismeri a falut és a környéket. Ő is ismert személy, hiszen éveken keresztül diskjockey-ként dolgozott a környező falvak diszkóiban. Ő betlehemez a legrégebben, szerepével teljes mértékben azonosult, érzelmileg kötődik hozzá. A betlehemezés számára lehetőséget ad arra, hogy színészi képességeit megmutassa és kiélje, amelyeket az élet más területein nem tud kamatoztatni.

Az öreg színjátékának legfontosabb része az improvizáció, melyben az évek során nagy rutinra tett szert. Adott helyzetben a szövegváltozatai egyéni ötletnek tűnnek, az ő leleményének tartják, de ha megvizsgáljuk ezeket, megállapíthatjuk, hogy a „hagyományból” meríti, és olyan motívumokat használ, amelyek általánosan elterjedtek. Például „*Hallom, hogy a káposzta rotyog a fazékba, a pályinka áll az üvegbe, de ugye pajtás, nem adnak belőle!*”

Megállapíthatjuk, hogy a motívumok meghatározott számúak, de változatos módon alkalmazza őket. A legnagyobb változatosságot az jelenti, hogy a neveket cseréli, ezáltal megszólítja a befogadókat, akik úgy érzik, ez egy személyre szabott tréfa. A viccelődés célja, hogy kapcsolatot teremtsen a jelenlévőkkel, bevonja őket a játékba, és kommunikáció alakuljon ki a közönséggel. A nézők ettől érzik igazán sajátjuknak a játékot, ettől válik számukra élvezetessé, és ez teszi a betlehemezést, és a karácsony estét különlegessé.

A nagyszámú variálás, a tréfás improvizáció a szórakoztató funkciót szolgálja.

A két fő szereplő mellett a másik két szerep nem kívánja meg az improvizatív képességeket, hiszen az ő szövegük kötött, és rövid. Azonban volt rá példa, hogy mégis próbáltak egyéni színt vinni a játékba. Például az egyik este Pali pajtást alakító fiú úgy érezte, hogy ő is egyediséget szeretne vinni a figura megjelenítésébe. Hozzátoldott egy félmondatot ehhez a kicsi szerephez, ebből látszott, hogy ő is azonosult a szereppel. Büszke volt az újítására, amit társai is észrevettek, és elfogadtak.

A második angyalnak még kevesebb lehetősége van változtatni a szövegén. Ő az első angyal társa az éneklésben, és vele együtt a vallási funkció megjelenítője. A két ritkán énekelt ének be-

<sup>14</sup> Faragó J. részletesen ismertett egy ilyen szervező egyéniséget Csíksobotfalváról. 1949.



toldása általában az ő kezdeményezésére történt, mert ő idősebb, és régebb óta jár a betlehemmel, így jobban emlékszik ezekre az énekekre.

## Összegzés

Az, hogy végigkísértünk egyetlen csapatot több estén keresztül, rávilágított olyan jelenségekre, amelyek egyetlen szöveg vizsgálatával nem derültek volna ki. Sokkal árnyaltabb képet kaptunk a szokásról, a csapat működéséről. Saját közegében figyelhettük meg a játék előadásmódját, a változtatásokat és azok törvényszerűségeit, az egyéniségek szerepét, a játékhoz való viszonyukat, és a közönséggel való kapcsolatot.

A bökényi betlehemesnek szinte minden pillanatában van lehetőség az improvizációra, a változtatásra, hogy kiszóljanak a közönségnek, ettől igazán élő az előadás. A befogadók reakciójukkal is alakíthatják a játékot, részeseivé válhatnak annak. A nagyfokú variabilitás összefüggésben van a közösségi igénnyel, amely a szokás továbbélésének háttérét biztosítja.

Végezetül tekintsük át, melyek azok a tényezők, amelyek a változtatásokat lehetővé teszik. Esetünkben összeszokott csapatról van szó, a felállása, az első és második angyal, valamint az öreg személye évek óta stabil. Emellett a szereplők szomszédsági körből kerülnek ki, és a mindennapokban is barátok. Az, hogy felnőttekről van szó, azt is jelenti, hogy sokkal szabadabban nyúlnak a hagyományhoz, jobban ismerik a közösséget, mint a gyerekek.

Az is a variálódás irányába hat, hogy nincs és nem is volt olyan személy, aki kívülről irányítaná őket, beleszólna abba, hogyan adják elő a játékot. Ezért tudott szabadon fejlődni a betlehemezés. A játékosok személyisége, ezen belül elsősorban az öreg egyénisége, színészi hajlama járul hozzá a változatok képződéséhez.

Az évek során a befogadó családok is kialakították elképzelésüket az előadásmódról, aminek szerves része az öreg személyre irányuló viccelődése. Megfogalmazzák elvárásaikat a betlehemesek felé, gyakran visszajeleznek nekik, és számon tartják az öreg poénjait. Karácsony után is gyakran beszédtéma a betlehemes csapat teljesítménye. Jól meghatározható közösségi igény alakult ki, amit igyekeznek kielégíteni a játék szereplői.

Végül, de nem utolsó sorban beszélnünk kell arról is, hogy az öreg a viccelődéssel a közönségen kívül magát és társait is szórakoztatja. Legalább annyira fontos, hogy maguk számára is változatosabbá tegyék a betlehemmel járást, és a jól sikerült tréfákat, megnyilvánulásokat nemcsak a közönség, hanem a csapat tagjai is évekig emlegetik.

A játék adta szerepek nemcsak az adott szituációban, az előadás során élnek, hanem egész este azonosulnak a figurákkal, például az utcai viselkedésükben is megfigyelhető volt, az angyalok méltóságteljesen mentek a csapat élén, míg az öreg folyamatosan tréfát űzött mindenből.

Az előzőekben egyetlen falu egyetlen betlehemes csapatának vizsgálatát mutattuk be. Eddig nem jelentek meg hasonló jellegű kutatások, ezért nem vonhatunk le általános érvényű szabályokat. Az elszórt adatokból, illetve más kárpátaljai gyűjtéseinkből azonban az kiderült, hogy más falvakban eltérő módon viszonyulnak a hagyományhoz, az improvizációhoz, és másként működik a változatképződés.<sup>15</sup>

A jövő feladata, hogy hasonló vizsgálatok folyjanak a Kárpát-medence más településein is, hogy teljesebb képet kaphassunk ennek az igen népszerű szokásnak az életéről.

<sup>15</sup> Napjainkból is van rá példa, hogy egyes falvakban kifejezetten ügyelnek a szöveg változatlanságára, és nincs sok lehetőség a variálódásra. Pl.: Ambrus V. 2001.



Ez a hosszú távú, alapos kutatás sok tanulsággal szolgált, többek között egészen közelről láthattuk a hagyomány működését, azt, mit jelent az, hogy a folklór a változataiban él.

## Irodalom

AMBRUS Vilmos

2001 „Ezt így tanultuk az ősoktól.” A maradéki betlehemesek. *Bácsország* IX–XII. 9–11.

BENEDEK András

1950 Les jeux Hongrois de Noël. *Folia Ethnographica*, 55–94.

DÖMÖTÖR Tekla

1964 *Naptári ünnepek-népi színhátszás*. Budapest

FARAGÓ József

1947 *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson*. Kolozsvári

1949 Betlehemezés Csíksobotfalván 1946-ban. *Ethnographia* LX. 222–236.

FORRAI Ibolya

1974 Betlehemezés a bukovinai székelyeknél Tolnában. *Ethnographia* LXXXV. 465–468.

GESZTI Zsófia

2002 *A tiszabökényi egyházbetlehemek*. in: DEÁKY Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 8. Györffy István Néprajzi Egyesület. 318–341.

GESZTI Zsófia – PÁKAY Viktória

2003 *A tiszabökényi egyházbetlehemek. Egy közösség életének és konfliktusainak tükröződése egy szokásban*. in: SCHOBLOCHER Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrákatatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén*. Debrecen 57–69.

KAPROS Márta

1968 A karácsonyi kántálás formái és funkciói a dél-nyírségi falvakban. *Műveltség és Hagomány* X. 219–231.

KERÉNYI György

1953 *Jeles napok*. BARTÓK Béla–KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára II*. 395–579. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1965 Az egyén szerepe a népszokásokban. *Ethnographia* 501–520.

1997 *Népi színhátszások és maszkos szokások*. Debrecen



## A tiszabökényi egyházbetlehemes játék

A táblázat összesítve tartalmazza a 2000. januárjában és 2001. decemberében felvett görög katolikus egyházbetlehemes csapat játékaának variációit. A betlehemes közlésének ezt a módját Faragó József, puszta kamarási játék esetében használt lejegyzési módszerét alapul véve dolgoztuk ki. Az első oszlopban egy 2000. januárjában felvett, legtöbb epizódot tartalmazó játék áll, a második oszlopban a többi variációból azok a részletek szerepelnek, amelyekben eltérnek az „a” változattól. A harmadik oszlopban a betlehemezés dramatikus vonásait, a negyedikben minden egyéb, a játékkal kapcsolatos megnyilvánulást tüntettünk fel.

### görög katolikus egyházbetlehem:

*Első Angyal:* Turjanica László

*Második Angyal:* Sáf János

*Pali Pajtás:* 2000 jan. 6-7; Máté Sándor; 2001 dec. 24.; Dudás Zsolt; dec. 25.; Petróci Sándor

*Öreg:* Fülöp András

**változatok:** a-e: 2000 jan. 7.

1-16; 36, 37, 40: 2001. dec. 24.; 17-35; 38, 39: 2001. dec. 25.

„a” változat (2000. jan. 7)

szövegváltozatok

cselekmény

a befogadók reakciója,  
egyéb

---

*Második Angyal* - Dicsérjük a Jézust, kérjük az urakat, bejöhet az egyházbetlehem?

---

a két angyal és a kísérők be-  
mennek, beviszik a betlehe-  
met, Pali pajtás és az Öreg  
egyelőre kint marad



„á” változat (2000. jan. 7)

Második Angyal - Debreceni erdőségben, mezőségben jártam, ott egy bakkecskére találtam, attól a bakkecskétől úgy megszédtem, szegény Pali pajtásom is elvesztettem.

De egyet füttyentek,

szövegváltozatok

cselekmény a befogadók reakciója, egyéb

Az ének alatt a betlehem kísé-  
rői a konnektorba dugják a  
betlehem kábelét és leoliják a  
helyiségben a villanyt.

lemaradt a felvételről: 32, 35  
hogy (b) (4, 5, 21, 22, 26, 31) pajtásomat  
(b, c)

De ha egyet (b, e) (1-8, 10, 12-16, 18-34,  
36, 38, 39, 40) De azért egyet (9, 17, 37)  
szívem fájdalomra, juhászok módjára (f, g)  
éjcsakájára (b, c, d, e) (1, 2, 4, 5, 6, 7, 8,  
11, 13-20, 21, 24, 26, 27, 30, 31, 33, 34,

általában nem füttyent; 10:  
Pali Pajtás nem akar bejönni,  
erre füttyent egy nagyot;



„a” változat (2000. jan. 7.)

másot sürjentelek, ő is megérkezik  
szívem fájdalmára, karácsony éjszakáján.

Gyere be, te Pali pajtás!

*Pali Pajtás* - Szerencsés jó estét adjon az  
Isten! Ne csudálkozz pajtás, hogy ily nagy  
*bajuszom van*. A bajuszom csergőre-csur-  
góra, sert, bort innék, ha vóna.

*Második Angyal* - Csodálom pajtás, ily  
nagy okosságodat, az orrod alatt függő  
nagy kontrarktusodat.  
Hát a *harmadik öregapád*at hol hagyta?

*Pali Pajtás* - Debreceni juhkaramba, gör-  
be hátát fájlalja, ő *magát* nem bírja, de  
azért egyet fütyentek,  
*másot* sürjentelek, ő is megérkezik szívem  
fájdalmára.

Gyere be, te vén szatyor!

szövegváltozatok

36-38) még Zoli is felköl! (11) karácsony  
szavára (39) te vén szatyor, Pali pajtás! (6-  
rontás)

(Pali Pajtás elsőre nem jön)-Gyere be te  
Pali pajtás!(23)

lemaradt a felvételtől: 32

hogy ily csergő bajuszom van (1, 2, 15, 16,  
18, 25) ily csergő bajuszomra (3-14, 36, 37,  
40) sert, bort innák, de pályinka is jó vol-  
na (20-35, 38, 39)

ily okosságodat (d, e)

második öregapánkat (9, 14, 17, 18, 21,  
22, 23, 24, 25, 27-35, 39) öregapát (12)

kamfarát (1-16, 36, 37, 40) nagy  
kamfarát (17-35, 38, 39)  
kettőt (1-40)

fájdalmára, juhászok módjára (1-16, 36,  
37, 40) fájdalmára, juhászok szavára (17-  
35, 38, 39)

Gyere be te vén kecske! (22, 23)

cselekmény

fütyent: (11, 13, 15, 36, 39)

Pali pajtás belép.  
megpödrí a bajuszát  
a bor szót megnyomja (3, 6,  
7, 8, 12, 13, 14, 15, 36, 37,  
40)

A 2. angyal belefojja a szót  
Pali pajtásba (23, 25)

fütyentett (1, 2, 4, 5, 9, 11,  
13, 14, 17, 20-35, 38, 39,  
40)

Öreg kint: Hát még válogass!  
(28)

32: Pali Pajtás véletlenül az  
öreg szövegével jött be (Be-  
jártam Ázsiát, Afrikát...) ne-  
vetnek rajta

a befogadók reakciója,  
egyéb



„a” változat (2000. jan. 7)

**Öreg** - Hol menjek? Az ajtó alatt?

kimarad: (b, c, e) (1, 3, 5, 7, 10, 11, 15, 16, 17-33, 35)

**Öreg** - Az ajtón, vagy a kürtőn? (2) Hol menjek, a kürtőn, vagy az ajtón? (4, 8, 12, 34, 36, 37, 39, 40) Hol menjek be fiam, a kürtőn, vagy az ajtón? (38) De hol? A kürtőn vagy az ajtón? (13)

**Pali Pajtás** - Nincs lyuk! Gyere a kürtőn!

**Pali Pajtás** - Gyere a kéményen! (2) a kürtőn (4, 8, 12, 13, 34, 36, 37, 39) Gyere az ajtón! (40)

**Öreg** - Tele van korommal!

**Öreg** - Az tele van korommal! (2, 8, 34) Hát hülyének nézel? Itt van az ajtó! (4) Á, nem férek fiam, tele van korommal. (12) Nem férek! (13) Jaj, nem megyek! (36) Hát a konnektorba kössek ki? (37)

**Pali Pajtás** - Gyere az ajtón akkor!

**Pali Pajtás** - Gyere az ajtón! (4, 8, 13, 34, 36, 37, 38, 39) Gyere be az ajtón! (12) **Öreg** - Majd ha akarok!

**Pali Pajtás** - Muszáj! (5)

**Öreg**: - Nem megyek! (d) (6, 29)

**Öreg** - Gyere te ki!

**Pali Pajtás** - Gyere be te vén szatyor! (9, 14)

(öreg nem jön...) **Pali Pajtás** - Gyere be te vén szatyor! Hun vagy te vén kecske!

**Öreg** - Pislíni voltam, fiam! (20)

**Öreg** Hol menjek, a kürtőn, vagy az ajtón?

szövegváltozatok

cselekmény

a befogadók reakciója, egyébként

az öreg kintről szól be

gazda: Ellopták az öregét!  
(20)



„a” változat (2000. jan. 7.)

szövegváltozatok

*Pali Pajtás* - Ahol akarsz! (22)  
 Öreg - Nem tudom, mi a francért tartot-  
 tál eddig kint! (23)  
 (Öreg nem jön) *Pali Pajtás* - Gyere befe-  
 le!  
 Öreg - Hát mit akartok velem pulyáim?  
 (24)  
 Öreg - Mire?  
*Pali Pajtás* - Majd megmondom, gye-  
 re! (25)  
 Öreg - Ha bajod van, gyere te ki!  
*Pali Pajtás* - Na gyere! (27)  
 Öreg - Hát hol menjek, ti fiúk? A kürtőn,  
 vagy az ajtón?  
*Pali Pajtás* - Az ajtón!  
 Öreg - Jó van akkor! (30)  
 Öreg - Gyere te ki, ha bajod van!  
*Pali Pajtás* - Na, gyere befele! (31)

Öreg - Szerencsés jó estét adjon az Isten!

Ti fiaim idebenn *isztok, esztek,*

cselekmény

Az öreg belép. Tartása gör-  
 nyedt, a perselyt tartó botra  
 támaszkodik.

a befogadók reakciója,  
 egyéb

nevetés (4, 22)

32: Pali Pajtás helyett mond-  
 ja, de folytatja rendezen



„a” változat (2000. jan. 7)

...idebenn dorbézoltok? Vagy mit csináltak? Buli van? (26) isztok, esztek, melegszitek (28) isztok, esztek, a konvektor mellett melegszitek (29)

kimarad: (23,26,29)

szegény öregapatokról (b, c, d, e,) (1-12, 14, 15-22, 24, 25, 27, 28, 30-34, 38, 39) de volna... (13) a vén ...-ról el is felejtkeztek (35) szegény vén csudáról (36) erről a vén csuda öregről (37) erről a vén csuda kappanról (40)

kimarad: (23, 28)

a filzsofiát (d) (1, 2, 4, 5, 6, 8, 13, 15, 17, 22, 24, 30, 34, 36, 38, 39, 40) meg a Mari lyukát (4) meg még a Mari lyukát (5) a Magdus lyukát (17) a vén Mari lyukát, pedig már rég megdöglött! (20) a Mari néni lyukát (32) a Kassa sikátort (25) Afrikát, húgom (b, c, d, e,) (3, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 26, 27, 29, 31, 33, 35, 37)

a mennybéli csudáról el is felejtkeztek.

Már bejártam Ázsiát, Afrikát, a Mari lyukát, húgom asszonyától kérdeztem karácsony első éjszakáját.

szövegváltozatok

a befogadók reakciója, egyéb

cselekmény

nevetés (32)



„a” változat (2000. jan. 7.)

De én már egyebet nem tudok, három fertály zödre, lefekszem a földre. Az öregnek kicsi kell, kicsit iszik, bukik fel.

*Első Angyal - Nem úgy van az öreg, imádkozatlanul nem szabad lefeküdni, tud-e kend imádkozni?*

**Öreg** - Tudok egy keveset.

**Első Angyal** - Halljuk öreg!

*Öreg - Acilus-bacilus, kikolbász-bekolbász, a Pita kétszáz literes gyomrába belemász.*

szövegváltozatok

ledöglöm (1-3, 5-15, 17-22, 24, 25, 26, 27, 29-39) Csilla mellé lefekszem a földre (4) Marianna mellé ledöglök a földre (40) nem tudok, megállj..., (nincs „három fertály...”)(16) a földre. Nem ijedsz meg, kicsi? (20) leülök a földre (23) (Nincs: „Az öregnek...”) (25)

Hé, öreg (e) (2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16-27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40) Nem úgy, öreg (4)

kimarad: (1, 4)

Hát tudok (10, 24, 29) Hát annyit mint te, tudok! (11) Hát tudok egy keveset. (12, 13, 14, 21, 28, 37, 39) Hát egy picit. (22) Hát egy kicsit. (26)

kimarad: (1,4)

Hát halljuk öreg! (14,16,22)

kimarad: (4)

Pisti nagy kürtőjébe belemász (d) a szép kislány böndőjébe belemász (1) ebbe a csinos böndőbe belemász (2) Acilus-bacilus, pulykahús, de végtelenül szeretem a pulyahúst! (b, d) (3, 8, 10, 19, 22, 26, 27 30,

a befogadók reakciója, egyéb

nem fekszik le, de általában megrogyyan, van leguggol.

nevetés (4,16) gyerekvisítás(6,20)

Beszéd közben az angyal a kardjával suhint.

A gyerekek felé dobbant

nevetés (2,8, 10, 13, 14, 30, 31, 32, 38, 40)



„a” változat (2000. jan. 7)

szövegváltozatok

31, 32, 33, 35, 39, 40) a Pisti nagy böndőjébe belemász (5) egy nagy szál kolbász a Kopek böndőjébe belemász. (6) másfél kiló párizsi a Jani böndőjébe belemász (7) egy nagy pohár bor a Limbó nagy böndőjébe belemász (9) a Karai lukába belemász. (11) a Margit néni böndőjébe egy nagy szál paprikáskolbász belemász (12) a Pap Gabi nagy böndőjébe egy nagykolbász belemász (13) egy nagy szál kolbász ebbe a kis csinos böndőbe belemász (14) egy nagy szál kolbász a Sanyi hasába belemász (15) egy nagy szál kolbász Szeptába belemász (16) Hun van Pali? A nagy böndőjébe belemász! (17) a böndődbe egy nagy szál kolbász belemász (18) Acilus, bacilus pulykahús, félve nem szeretem a pulyahúst! (20) egy nagy szál kolbász a Jóska gyomrába belemász (21) Apád hátán fát vagnak, fiam. Többet nem tudok. (23) Fél kiló párizsi a Lenci hasába belemász (24) egy nagy szál kolbász ebbe a böndőbe belemász (25) Pista bácsinak a gyomrába egy nagy szál kolbász belemász! (28) a Mihály nagy böndőjébe egy nagy kolbász belemász (29) a Pityu gyomrába egy nagy pohár bor belemász

a befogadók reakciója, egyébként

visítás: 35

11: gazdasszony mondta vele együtt: a Karai lukába, hasába...

cselekmény



„a” változat (2000. jan. 7.)

szövegváltozatok

(34) egy szép nagy szál kolbász a Sanyi bácsi, Sanyi nagy böndőjébe belemász (36) Egy ... a vén Sanyi hasába belemász (37) Attila böndőjébe egy nagy szál kolbász belemász (38)

**Első Angyal** - Nem tudsz többet, öreg?

**Öreg** - *Nem én, édes fiam, taníts meg!*

**Első Angyal** - Adsz kezéd!

**Öreg** - Nesze lábam.

**Első Angyal** - Nem, nem, adsz kezéd!

**Öreg** - *Nesze, nesze, édes fiam!*

*Első Angyal* - Atyának, öreg!

**Öreg** - Tán szaladjak itt *Cica Mariskának?*

cselekmény

a befogadók reakciója, egyéb

34: gazda: - Én pálinkát ittam, bátyja!

kimarad: (4, 11, 20, 23, 25, 33)

kimarad: (11, 20, 23, 25, 33, 35)

fiam! (1, 2) Nem tudok én édes fiam, taníts meg! (4) Nem tudok *pehthüidt* vagyok. (32)

kimarad: (b, e) (6, 11, 13, 14, 18, 20, 23, 25, 29, 32, 33, 35)

Nesze, nesze! (2, 16)

kimarad: (11, 20, 23, 25)

Férfi bának? (b) a lányoknak? (e) a nagy-lánynak (1, 8, 31, 36) a pulyának? (2, 6, 12, 19, 26, 27, 30, 32, 33) a nagyágnak? (c, d) (3, 4, 5, 7, 14, 15, 16, 21, 28, 35, 37) Csillának? (9) a *hölgyeknek?* (10) a lányoknak? (13, 38) Apád hátán fát vág-nak? (17, 18, 22, 29) Marikának (24) Lajcsinak (34) Erikának (39) Marianná-nak (40)

Első Angyal: - Nem, nem öreg, Atyának!

Az öreg megemeli a lábát, a kezét is az angyal felé nyújtja.

Az említett(ek) felé fordul, esetleg dobbant is.

nevetés (4, 10, 13, 24, 30)  
gyereksírás (6)



„a” változat (2000. jan. 7)

*Első Angyal* - Fiúnak, öreg!

*Öreg* - Fiaim a juhokkal vannak, ne háborogasd őket.

*Első Angyal* - Szentlélek, öreg!

*Öreg* - Szentek, szentek, csípnek a tetvek!

*De Pistának* is hagyok,

szövegváltozatok

*Öreg*: - Legyen neked Atyának. (36)  
kihagyja: (19)

*Első Angyal*: - Nem, nem öreg, fiúnak!  
*Öreg*: - *Legyen neked Fiúnak.* (36)

a lapos tetvek (5, 14, 24, 26, 31, 34, 37, 40) a tetvek! De a lapos tetvek! (29)  
Férfi bának (b) Itt is hagyok (c, e) (1, 6, 10, 15, 18, 34, 36) A vén Lajos szép dús hajába is (d) De Nagy *Bandá*(?) -nak is hagyok (2) Lajcsinak is (3) Virág Miklósnak is (4) Erzsinek (5) Janinak is (7) Pistának (8) de Jutkának is (12) de Irénkének is (13) de Zolinak is (14) Magdusnak is (17) a vén Sanyi szép dús hajába is (22) Cicának is (24) De itt, Endréné! is, a köldökénél... (26) Mihálynak is (29) Janinak is (31) ...-nak is (32) a Makárnak is (33) de *Tüzesnek* is abba a nagy korcába hagyok... (35) de Sanyi bátyámnak is hagyok

itt a gatyájába (37) de a Rablónak is... (38) Lacinak is (39) Mimonak is (40) vagy hétszázhatvenhetet. (b, c, d, e) (1, 2, 5, 6, 12, 13, 15, 17, 18, 22, 26, 31, 32, 33,

a befogadók reakciója, egyéb

nevetés (2,4,13,14)

cselekmény

nevetés(2, 4, 8, 13, 27)

8: egy vendég: - Ne hülyés-



„a” változat (2000. jan. 7.)

szövegváltozatok

35, 37, 38, 39) vagy kilencezer-hétszázhetvenhetet (7, 8, 29, 34) huszonöt-ezer hétszázhetvenhetet (24) kétezer-hétszázhetvenhetet. (40)

Szentebb az én huncut lelkem, mint a tied!

(9,16,19,21,28)

Öreg: - Szent kecske?

Első Angyal: - Szentlélek, öreg!

Öreg: - Jaj, legyen neked szentlélek. (27)

Öreg: - Szent tetvek? Mi?

Első Angyal: Szentlélek, öreg!

Öreg: - Ja! Szentek, szentek, csipnek valóban a tetvek. De ...-nak is hagyok itt vagy 777-et. (30) (gazda: Elég sok! Öreg: - Hagyjak többet?)

Első Angyal: - Nem, nem öreg, Szentlélek!

Öreg: - Legyen neked Szentlélek. (36)

kihagyja: (19)

Feri bának nem adok! (b) de hú, Pali, te szereted? Nem szereted! (c) de ennek a vén piszoknak nem adott. (d) de Pistinek nem adok. (e) (5, 31) De én Árpádnak nem adok (1) De én ebbe a nagy bődőbe nem adok! (2) De én Lajcsinak (3) De én neked nem adok! (6,12,16,29) De neked

Első Angyal - Istennek, öreg!

Öreg - István bátyám bort ivott, nekem is adott. A Ciciának nem adok!

cselekmény

a befogadók reakciója, egyébként

kezdj már!

33: gazda: - Van belőle elég!

nevetés (6)



„a” változat (2000. jan. 7)

szövegváltozatok

nem adok! (7) De én apádnak nem adok!  
 (8) De én Ibolyának nem adok! (9) De én  
 Atinak nem adok (10) a Józsinak nem  
 adok! (13) de én Zolinak nem adok! (14)  
 De én Sanyinak nem adok (15) Palinak  
 nem adok! (17) de a ...nak nem adok!  
 (18) de Jósánának nem adok (21) az öreg-  
 nek  
 nem adok (22) de *Gyula* nagy böndőjébe  
 nem adok (24) De én Mikinek nem adok!  
 (26) de a Pista bácsinak nem adok! (28)  
 de ...-nak nem adok (30,33) de ...  
 Istvánéknak nem adok! (32) De Pityunak  
 nem adok, mert pálinkát ivott (34) Zsol-  
 tinak nem adok (35) de én Lencinek nem  
 adok (36) de Erzsikének nem adok (37)  
 De én Attilának nem adok! (38) de ...  
 Lacinak nem adok! (39) de én nagy  
 böndőjébe nem adok! (40) Mit mondtál?  
 Nem hallottam. Első Angyal – Istennek  
 öreg! Öreg – István bátyám... (4) *nem ér-  
 teni.* (27)

Első Angyal: - Nem, nem öreg, Istennek!  
 Öreg: - *Legyen neked Istennek.* (36)

kimarad: (16)

*Első Angyal - Nevében, öreg!*

Öreg - Ne viggy engem a mennyekbe, ju-

cselekmény

a befogadók reakciója,  
 egyéb



„a” változat (2000. jan. 7.)

tok én is.

*Első Angyal* - Ámmen, öreg!

Öreg - Alliam én már az ajtóban eleget,  
álljon most már más!

*Első Angyal* - Menjünk öreg Betlehembe!

Öreg - Hova te? Vén tehenbe?

*Első Angyal* - Ném, nem, öreg Betlehembe!

Öreg - Mire te?

*Első Angyal* - Vigyünk a Kisjézuskának  
aranyalmát!

Öreg - Vütem én már egy vereshagymát.  
Nesze te *Kisjézus*, evvel rontid meg az ör-  
dög hetvenhét hatalmát!

szövegváltozatok

jól vagyok én itt is (1-15, 18-35, 36-40)  
*Első Angyal*: - Ném, nem öreg, nevében!  
Öreg: - *Legyen neked nevében.* (36)

kimarad: (16)  
álljál most már te (3, 4, 5, 6, 7, 9, 14-35,  
37, 39, 40) álljon most már Blinda! (8) áll-  
janak most már a vendégek (10) álljon  
most már Jani (12) álljon most már Sári-  
ka (13) álljon most már Pali pajtás (36,  
38)

*Első Angyal*: - Ném, nem öreg, Ammen!  
Öreg: - *Legyen neked Ammen.* (36)

kimarad: (b, d, e) (1, 3, 6, 9, 10, 11, 12,  
14, 16-21, 23-29, 32, 33, 34, 35, 38, 39)  
a 13. változatban a „Hány óra” után jön  
-Hova? Vén... (31)

Öreg: - Menjén *Böszme!* gazda: Mennyé!  
te! (30)  
- Mire? (31)

már neki (2, 4, 5, 7, 8, 13, 15, 22, 31, 36,  
37, 40) kis Jézuska (2, 4, 5, 7, 8, 13, 15,  
22, 31, 36, 37, 40)

cselekmény

a befogadók reakciója,  
egyéb

imitálja, hogy berak valamit  
a betlehembe



„a” változat (2000. jan. 7)

*Első Angyal* - Hány óra van, öreg?

*Öreg* - Hű, várjál fiam, megnézem. *Vásze*  
*mutyu trímutyu lesz három perc múlva.*



Ju - há - sém, pi - ú - sém de el - a - há - ta - uk.



En - nél a sáf - nyí - nál e - gy - dől há - gy - ta - uk.



Ju - há - ság, pász - tor - ság, meny - ny - i gar - dag - ság, Ó be sáf - nyí!

szövegváltozatok

kimarad: (b-e) (2, 5, 6, 7, 9, 11, 15, 17, 18-23, 28-33, 35) a 13. változatban a „Menjünk öreg betlehembe” előtt van Várjál fiam, megnézem (1, 3, 4, 8, 10, 12, 13, 26, 27, 36-40) nincs „Várjál...”: (14, 34) Nem látok huvá hagytam a szemüvegemet(8) Három fertály zöldre, ledöglöm a földre, az öregnek kicsi kell, kicsit iszik, bukkik fel. (1, 4, 8, 10, 12, 13, 14, 24, 27, 34, 36, 37, 39, 40) Nem jól látok. Három fertály zöldre, ledöglöm a földre, az öregnek kicsi kell, kicsit iszik, bukk a lyányokra! (38) Nem ismerem az órát! (16) Megnézem fiam, várjál! Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében ámen! (25) Messze az üveg szemgolyóm, nem látom (26)

cselekmény

ránéz a betlehemben lévő órák egyikére.

a befogadók reakciója, egyéb

nevetés (13)

gyerekvisítás (38)



„a” változat (2000. jan. 7.)

Második Angyal -



*Pali Pajtás* - Hallod öreg, angyal szolt!  
*Öreg* - Hallom, hallom, hogy nyílik  
*Pitának* a pénztárcája.

szövegváltozatok

szándékosan kihagyta: (31, 38, 39)  
 Hogyne, Marica hív odafele (b) Margit  
 csörgött a pohárral (c) Juli néninek nyílik  
 a pénztárcája (d) Pisti pénztárcája nyílik  
 (e) Öregrdög az fiam, nem angyal! (1, 2,  
 5, 7, 9, 11, 14, 15, 19, 22, 25, 28, 29, 33,  
 35) Nem angyal az, fiam, hanem ördög!  
 (37) Szerinted! (3) Nem angyal az! Az  
*Anti(?)* zsebében ropog a sok euro. (4)  
 Hogyne! Kopek csörgette a grivnyát. (6)  
 Hogyne, Ati vette elő a dollárt (10) Á, a  
 gyerekek ropogtassák itt a pénzt, nyomják  
 a bukszába (12) Hogyne, Józsi ropogtassa  
 itt a forintot (13) Ne verd a bokám! (16)  
 Essen ki a szemed golyója! (17,20,23) es-  
 sen ki a szemed golyója, fiam! (26) folyjon  
 ki a szemed golyója! (27) Essen ki a két  
 szemed golyója! (31,34, 38,39) hogy nye-  
 kereg itt valami(18) hogy rotzog a töltött  
 káposzta (21) hogy rotzog a töltött káposz-  
 ta a fazokba (24) hogy karácsony éjszaka  
 kórót hívnak vágni, de én nem megyek!  
 (32) hogy ropogtassa a forintot, dollárt,  
 eurót Kancászki Sanyi a zsebébe! (36)

cselekmény

Helyenként az öreg dobog a  
 perselyes bottal, elsősorban  
 hogy a gyerekeket megjessze.

a befogadók reakciója,  
 egyéb

nevetés (4,10)

29: Pali Pajtás direkt nem  
 kezdett bele a szövegébe,  
 hogy az Öreg mondhasa az  
 „Essen ki a szemed golyóját”,  
 de nem mondta, így Pali Paj-  
 tás mégis megszólalt



„a” változat (2000. jan. 7)

*Első Angyal* - Clória!

*Pali Pajtás* - Hallod öreg, másodszer is angyal szólt!

*Öreg* - Hallom, hogy nyílik a Cicié is.

szövegváltozatok

Gondolod te azt fiam! (40) *nem érteni* (8)  
*lemaradt a felvételtől* (30)

kimarad: (b-e) (6, 11, 14, 16-26, 28, 29,  
32, 33) *lemaradt a felvételtől* (30)

Hallom, hallom, hogy rotyog a töltött káposzta a fazokba. (1, 3, 15, 34) hallom, hogy kikattant a Tóni tárcája (2) Hát hogyné, a dollár a Zoli zsebébe! (4) Ne beszélj félrefele, mondtam már, hogy ördög! (5) hallom, hogy Jani el akarja lopni a bukszát (7) hallom, hogy a ...-nál is a kutyát (8) Limbó dörmögött itt a hátam mögött. (9) hallom, hogy a forintot is széldi előfele (10) *nem érteni*, *mert beleénekelnek* (12) hallom, hogy Pap Gabi is készíti előfele (13) hallom, hogy rotyog a töltött káposzta fazokba, a pályinka az üvegbe, de ugyi pajtás, nem adnak belőle! (22) hallom, hogy a káposzta rotyog a fazékba, a pályinka áll az üvegbe, de ugye pajtás, nem adnak belőle! (27, 38) hallom, hogy a káposzta rotyog a fazékba, a pályinka áll az üvegbe, de ugye Jani, nem adsz belőle! (31) hallom, hogy rotyog a káposzta a fazokba, az üveg áll az asztalon

cselekmény

a befogadók reakciója,  
egyéb

nevetés (4, 10, 22, 17)  
gyereksírás (15)



„a” változat (2000. jan. 7.)

szövegváltozatok

pályinkával, de nekem Laci nem ad belőle (39) Essen ki a két szemed golyója (35) hallom, több pénz csereg! (36) Az orrom fagyott meg, az recseg! (37) hogy Minó ropogtassa az eurót (40)

cselekmény

a befogadók reakciója,  
egyéb

gazda: - Dehogynem! (31)



„a” változat (2000. jan. 7)

Csi - n - a, é - nek, szeret szer - va  
 Ké - j - tek fel pársz - to - nek, pársz - to - nek, ó - ri - met jár - de - se - tek!  
 Mert ma é - j - tel szer - ke - teti, a - kit jé - vm - ádó - te - tek,  
 Sóp - szer - nek né - lé - ben, sóp - zóna máh - vé - ré - ben,  
 Még - vil - tó li - ten - ség, al - le, al - le - lu - ja,  
 Még - vil - tó li - ten - ség, al - le, al - le - lu - ja.

kimarad: (b-e) (1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 14, 16-35, 38, 39)

cselekmény

Az ének alatt a háziak közül valaki a perselybe helyezi a család adományát. Ha van kisgyerek, odavezetik a betlehemhez, megmutatják neki a Kiszűzst, esetleg néhány kopeket a gyerekeknek adnak, hogy helyezze a betlehemben lévő tárgyakra. Az egyik betlehemi kísérő kihúzza a konnektorból a betlehem kábelét, és összecsomogolja.

szövegváltozatok

Nagy je - nyes - ség tánt az én sze - nem - be  
 És egy an - gyál - sós hang - zott fi - lem - be  
 Úr Je - zus szer - ke - teti, jé - zók - has té - te - teti. Bet - le - ben - be.



„a” változat (2000. jan. 7.)

Ó - san - tem - cesé - ő - san - ha, ő - san - ha, de köl - lög - er az ó - ra  
 Mely - ben ezt a gyer - mecs - két  
 Sóp - nyom - nye - i győz - győz - két,  
 Dől - ge - gyé - mánt, ocs - kát,  
 Sóp - vi - rág - zát - és - kát,  
 Hoz - ta é - vi - lig - na, al - le, al - le - lu - ja.

No - san, no - san jó - gaz - da, jó - gaz - da, Bó - csón - min - két u - tank - ra,  
 Saff - jón b - rem - di - dő - se, lál - zód - ra, ma - gál - ra,  
 Min - den ma - ra - dő - é - kél - ra száll - jón - di - dő - se.

szövegváltozatok

kimarad: (a-e) (1-6, 9, 10, 11, 12, 14-35, 37, 38, 39)

cselekmény

A Második Angyal kezdte el, a többiek kevésbé tudták a szöveget  
 8: Az Első Angyal belekezdett a „Nosza, noszába”, de a másik angyal erőltette az Ó szerencsés...-t

Ez alatt az ének alatt már a két betlehemhordó felemeli az építményt, a csapat a dal végeztével kivonul a szobából.

a befogadók reakciója, egyéb



Lanczendorfer Zsuzsanna:

## A ménfői „nagy bötlehemes”

Tanulmányomban egy, a XX. század elején (1930-es évek) szokásban lévő betlehemest szeretnék bemutatni, illetve a neofolklór jelenségeinek okait feltárni. Mint tudjuk, a betlehemezés legnépszerűbb karácsonyi paraszti misztérium, pásztorjáték. Dömötör Tekla leírása alapján: „központjába hazánkban a kifordított bundát viselő betlehemi pásztorok párbeszédese, énekes-táncos játéka áll. A betlehemezők házilag készített jászol vagy templom alakú betlehemet hordoznak magukkal.”<sup>1</sup>

Szülőfalumban, Ménfőn (Győr-Moson-Sopron megye, Sokoróalja) is létezett ez a karácsonyi népszokás, és 1990-ben felgyűjtöttem a *nagy bötlehemesnek* nevezett karácsonyi játékot. Szereplői közül ma már senki sem él.<sup>2</sup> Arra a kérdésemre, hogy miért ménfői és miért *nagy bötlehemesnek* hívják, adatközlőimtől azt a választ kaptam, hogy *a nagy bötlehemest nagyobbak, idősebbek, úgy 16–17 éves legénykéek járták. Sok csoport járta a falut, és Csanakon más csoport is ment a Jézuskát köszönteni.*<sup>3</sup> Süveges Jusztonia szakdolgozatából tudjuk, hogy „...a betlehemezés szövege Ménfőn és Csanakon ugyanaz, vagy kisebb módosításokkal ugyanaz volt. Aztán az 1950-es évek elején Csanakon a tréfás elemek kezdtek benne dominálni, míg Ménfőn továbbra is a régi szöveg szerint történt a betlehemezés.”<sup>4</sup> A ménfői betlehemesek, ahogy egyik adatközlőm mondja: *Még a távolabb eső Komló vögybe is elmentek. Őket nagyon várták, mert Apu (Turi Andor) bandája nagyon jól tudta a bötlehemest*<sup>5</sup> A betlehemezést adventkor kezdték el és szenteste fejezték be.

A Magyar Népzene Tára betlehemes játékok besorolása (négy fő típus) szerint, a dunántúli típusra az jellemző, hogy a központjában a pásztorok jelenete áll. Ez az általam vizsgált játékra is igaz. A ménfői betlehemesből hiányzik a szálláskeresés jelenete és a Heródes játék, a napkeleti királyok hódolata, a pásztorok ajándékvívése. Szerkezete: beköszöntő, pásztorok ijedsége elmesélése, imája és az adománygyűjtés.

Ménfőn, az élő szereplőkkel előadott, a pásztorok párbeszédese játékan alapuló betlehemest játszották, amelyet többször az angyalok és a pásztorok éneke szakított félbe. A pásztorok kifordított bundát, kucsmát viseltek, kezükben *furkósbot* volt. A pásztorok kenderkócból készült bajuszt, az apó, az öreg pásztor pedig szakállt viselt. Az angyalok fehér ruhában – első áldozási ruhájukban – voltak, fejükön aranypapírból készített korona, amelyen elől egy kereszt volt. Hátukon keménypapírból készített szárnyat viseltek.

A betlehemes szereplői: 3 pásztor, apókísérő, apó (tehát 5 pásztor), 4 angyal, *Ők vitték a betlehemet, korona volt a fejükön.*<sup>6</sup> A pásztorokat mindig fiúk, az angyalokat lányok alakították.

<sup>1</sup> Dömötör T. 1977. 269.

<sup>2</sup> Megjegyzem, hogy édesapám, aki ménfői születésű, hét szokásdalt tud énekelni. Ebből négy a karácsonyi ünnepekörhöz, kettő pünkösdhöz kapcsolódik és egy német újévköszöntő ének. Édesapám, bár ismer részleteket a betlehemesből, nem volt szereplője a játéknak.

<sup>3</sup> Turi Andrásné, szül.: Józsa Ilona, 1925. Megjegyzem, hogy a közeli Felpécen, a „nagy bötlehem”-nek a nagyobb alakú és a templomban is kiállított betlehemet hívták. Adatközlő: Enyingi Józsefné, szül.: Reider Irma, 1931., Felpéc

<sup>4</sup> Süveges J. 1987. 18. Uő. írja, hogy adatközlői szerint 10–12 éves gyerekek jártak betlehemezni, akik többnyire egy osztályba jártak.

<sup>5</sup> Turi Andrásné. Ma már nem őz-nek Ménfőn, néha kerül beszédjünkben a korábbi forma.

<sup>6</sup> Turi András, szül.: 1915.



A pásztorok neve itt nem antikizáló, nem latinos, csak sorszámozott: első, második, harmadik, illetve, apó, apókísérő.

A játékcselekmény az első és második pásztor beköszönésével kezdődik, akik elmesélik, hogy megijedtek, *mert valami kísértet látni*, aki gyönyörűen énekelt, szárnyai is voltak, de nem értették, mert *deákul szólt*. A harmadik pásztor számon kéri társait, hogy miért hagyták el a nyáját: *Kenyeres pajtásom, hol veszed itt magad, tudod, hogy a nyáját elhagyni nem szabad*. Sőt tréfásan élcelődik a kísértetről: *Hol az a kísértet, had ütök jót rajta, szinte repedjen gúnyájának folytja*. Ezt a jelenetet az apókísérő és apó (az öreg pásztor) beszéde követi. A nagy bölleheemesben azonban szerepe nem tréfás, nem süket, nincsenek vicces félreértései, sőt ő a Bibliából olvassa ki a történetet: *Mikor lejött a holdvilág, levettem ezt a nagy bundát. Alám terítettem, elővettem a Bibliát, kiolvastam belőle Dániel prófétát. Azt találtam benne, hogy karácsony tájba, nagy dolog történt egy rongyos istállóba*. A pásztorok párbeszéde után *Dicsőség a menyben az Istennek* kezdetű énekkel bejönnek a házba az angyalok és az asztalra leteszik a betlehemet, a *Pásztorok ne féljete*k énekkel pedig az Üdvözítő megkeresésére buzdítják őket. A pásztorok a jászol elé térdepelnek és mindegyik egy imát mond,<sup>7</sup> majd együtt énekelnek.

A színjátékot itt is tréfás adománykérő formula zárja le, amit az apókísérő mond, aki tartja a persölyt: *De minek tagadnám szegény az iskolánk, alig van egy darab papírunk és grétánk. Erszényünket meg annyira külte a hideg, annyira, hogy szegény halálosan beteg. Ezért kérjük a háznak urát, tegyen a mi szegény hideglövős erszényünkön próbát. Úgy hiszem, valamit be kell adni neki, jó gyomra van, a pénzt könnyen megemésztí.*

A betlehemet nem az általam megkérdezett szereplők készítették, hanem megörökölték az idősebb korosztálytól. *Nagyon régen csinálták a betlehemet a kápolnában őrizték, aztán meg itt a templomban. Most is van, csak má a járás megszűnt, másfelé még van.*<sup>8</sup> Templom, kápolna alakú, horodozható, fogóval ellátott házikó volt, amelynek belsejét szalmával bélelték ki. Közepén egy jászol a *kis Jézussal*. Oldalai szentképekkel voltak kirakva (Máriát, Józsefet, pásztorokat, angyalokat ábrázolták), és elől egy gyertyát gyújtottak benne a betlehemes előadása alatt.

A betlehemezést itt is hosszabb előkészület, tanulás előzte meg: *Takács Rezka néni<sup>9</sup> tanította, jártunk hozzá tanúni.*<sup>10</sup> Ő osztotta ki a szerepeket is. Az apót mély hangú legény alakította. *Nem tanító volt, de ő házilag tanította, de nagyon szépen, nagyon buzgón tudták eljátszani. Ugye azé akkor még valahogy másabb volt a fiatalság és tisztelte ezt az érzést, hogy betlehemes tudták, hogy ez a Jézuska várása ugye. Annyira szépen tudták, énekítették a Dicsőséget, a Mennyből az angyal az angyalokat, Csordapásztorokat<sup>11</sup> Az angyalok letették az asztalra a bölleheemet.<sup>12</sup> A pásztorok meg körbetérbetűték a betlehemet, az angyalok kettő innen, kettő túl, mer én is voltam angyal.*<sup>13</sup>

A „Csordapásztorok kezdetű ének, mely központi szerepű, s minden vidéken és típusban kimutatható”,<sup>14</sup> itt is előfordul. Sajnos az adatközlők pontosan nem tudták megmondani, melyik résznél énekeltek a betlehemesben. Volly István *Karácsonyi és Mária-énekek* című könyvében meg találtam a

<sup>7</sup> Sajnos az imákra már nem emlékeztek. Süveges Jusztina 1987-es gyűjtésében a pásztorok „imája” rész megtalálható.

<sup>8</sup> A ménfői templom 1948-ban épült, előtte a Bezerédj család kápolnájában őrizték.

<sup>9</sup> Takács Teréz. Azért ő tanította be, mert korábban ő is játszotta a betlehemeset.

<sup>10</sup> Turi Andrásné.

<sup>11</sup> Turi Andrásné.

<sup>12</sup> Turi András.

<sup>13</sup> Turi Andrásné

<sup>14</sup> Szendrei J. 1977. 267.



„dunántúli dúr” dallamok között az általam gyűjtött változatot, amelyet a gyűjtő Pannonhalmán (1940) és a Ménfővel szomszédos Koroncón (1980) talált meg.<sup>15</sup> „A dallam első közlése: Égi lant, a tanulmányosság használatára,” írja Volly István.<sup>16</sup> „Szerkesztette Fojtényi Kászon, a pannonhalmi Szent Benedek rend tagja. Győrben jelent meg az 1900-as években.”<sup>17</sup> Ugyanitt megleltem – kisebb ritmikai eltéréssel – a „Betlehemi pusztán” kezdetű éneket, melyről Volly István azt írja, csíkszenttamási gyűjtés, és „népszerű, sőt közhelyszerű, karácsonyas dallamokból szerkesztett formakülönlegesség. Párbeszédessé szövegei szerint karácsonyi kórusjáték éneke lehetett.”<sup>18</sup>

A bötlehemes 1945 körül kihalt, a szokás feledésbe merült. Szereplői megnősültek és a politikai helyzet sem kedvezett a szokás fennmaradásának. 1990-ben, ahogy már említettem, lejegyeztem ezt a szokást. A gyűjtésemet közölte a helyi, *Hegyalja* című újság decemberi száma. Az írást olvasta ERDÉLYI Tibor, az abban az évben alakult helyi cserkészcsapat vezetője, és betanította a cserkészcsapatának a játékot. A csapatparancsnok a ménfőcsanaki cserkészcsapatról írott beszámolójában így ír: *Lássuk, hogyan cserkészkedett a csapat alakulásától, 1990 májusától: Segített, téglát hordott az Apor Vilmos Iskola építkezésénél, nemegyszer szedte össze az elhullajtott szemetet a kastélyparkban. Helyi hagyományt őrzött, s adott tovább – a Ménfői Nagy Bötlehemes – úgy száz egynéhányszor.*<sup>19</sup> Éveken keresztül a karácsonyi tábor részeként járták ismét a falut a cserkész bötlehemezők.<sup>20</sup> Erdélyi Tibor akkor népművelőként tevékenykedett Ménfőcsanakon. *A Hegyaljában olvastam az anyagot, és a gyerekekkel közösen elkészítettük a koreográfiát. Öröm volt ezzel az életteli, derűs, tiszta anyaggal dolgozni. Mindnyájan nagyon élveztük a készülődést és az előadásokat is. Mindent meghagytunk eredetiben, csak a szövegbe épített egyházi énekeket rövidítettük: csak az első versszakot énekeltük el. A cserkészek szülein kívül majd minden ménfői házban megfordultunk, bemutattuk az öregcserkészknél és a győri városháza dísztermében is. Megható volt látni, mikor egy-egy idős emberben, nagy- és dédapában előadásunk nyomán felidéződött a gyermekkor, és szájmozgásukról olvashattuk: velünk kántálják a régi szöveget.*

Hadd idézzek egy személyes élményemet is! Szüleim boldogan mesélték akkor, hogy újból járnak a bötlehemesek és vezetőjük pedig azt is elmondta, hogy az általam rögzített változatot adják elő.

A felújított bötlehemes előadásának helyszíne, színtere bővült (templom, városháza, óvoda, helyi általános iskola, bencés gimnázium, helyi és szomszéd falu művelődési háza, cserkészszülőkháza). Volt olyan vasárnap, hogy nyolc családnál is bötlehemeztek.

Nemcsak Ménfőn, de Csanakon<sup>21</sup> is meglátogatták a családokat, elsősorban a cserkésztagok szüleit. A bötlehemesek adventben kezdték a járást és Szenteste délelőttjén fejezték be. A cserkész eseménynaptárából kiderült, hogy a szokás kapcsolódott az akkor aktuális egyházi programokhoz is. Pontosabban, az 1992-ben Betlehemből érkező lángot, a *Betlehemi Láng*-ot ugyanez a csapat, a ménfőcsanaki cserkészek fogadták a győri Bazilikában, és elhozták a ménfői, csana-

<sup>15</sup> Volly I. 1982. 50.

<sup>16</sup> Volly I. 1982. 258.

<sup>17</sup> Volly I. 1982. 258–259.

<sup>18</sup> Volly I. 1982. 176., 334.

<sup>19</sup> Szabó Á. 1993.

<sup>20</sup> Lásd 1. számú fotó.

<sup>21</sup> Ménfőcsanak három településből tevődött össze: Ménfő, Csanakhegy és Csanakfalu. 1934-ben egyesült Ménfőcsanak néven, majd 1971-ben lett Győr IX. kerülete, Győr-Ménfőcsanak néven.



ki, gyirmóti katolikus és a győriújbaráti és ménfői evangélikus templomokba. A betlehemezés alkalmával egy petróleumlámpa segítségével, úgynevezett *lángosztás*-t is végeztek, vagyis tovább adták a betlehemi lángot, először a ménfői és csanaki templomba, majd a ménfőcsanaki családoknak is. A cserkész dokumentumokból az is kiderült, hogy a betlehemezés helyeit megkomponálták, eltervezték. A szülőkhöz írt kérdőíven az is szerepelt, hogy tud-e olyan címet, ahol szívesen fogadnák a betlehemezőket, vagy olyat, ahol tavaly nem betlehemeztek.

A szereplők létszáma korábban: öt pásztor: első pásztor, második pásztor, harmadik pásztor, apókísérő, apó (öreg pásztor), és négy angyal. A szereplők személye azonban a korábbihoz képest változott, mivel a gyerekek azt kérték, hogy változathassák a szerepeket, hiszen mindenki tudta az összes szerepet. Az apó többnyire állandó, a cserkészek vezetője volt. Az angyalok száma is változó volt: nőtt, hisz ha többen akartak részt venni a játékban, megtehették, ahogy a cserkészvezető elmondta: *akkor azok az angyalok karát alkották, oda álltak be.*

A szereplő gyerekek nemének aránya is megváltozott: a pásztorok fiúk voltak, az angyalokat lányok és fiúk egyaránt játszották. Először Ménfőcsanakon csak fiú cserkészcsapat működött, ezért voltak az angyalok először fiúk. A korábbi betlehemesnek csak a ménfői gyerekek voltak a szereplői, most azonban a ménfői betlehemeset vegyesen, ménfői és csanaki gyerekek együtt adták elő.

A ruhák, a kellékek nagyjából megegyeztek a korábbi betlehemesével, mivel a cserkészek nagyszüleiktől örökölték és azok boldogan adták, vagy készítették el újból unokáiknak. Angyalok ruhája azonban leegyszerűsödött: fehér lepedő volt, fejükön glória. Korábban az angyalok fejét korona díszítette. Ők hozták be a házba (négyen) a betlehemet és letették az asztalra. Az angyalokat a kisebb, 2. és 3. osztályos gyerekek játszották.

A betlehem a cserkészeknél megegyezett a korábbival, mivel ezt is a nagyszülők adták a betlehemeseknek. Régen a templomban őrizték a betlehemet a későbbiekben pedig a cserkészvezető.

Az adomány többnyire pénz volt (nem alma vagy dió), amit a cserkészcsapat fenntartására, illetve táboroztatásra használtak fel. Egy cserkész fiú, így írt a ménfői Hegyalja egyik számában: *Az egész téli szünet betlehemezéssel kezdődött, amellyel megkerestük a cserkésztáborhoz szükséges pénzt.*<sup>22</sup>

A régi ménfői betlehemeset – mint már említettem – TAKÁCS Rezka<sup>23</sup> tanította a gyerekeknek, most pedig a cserkészvezető, Erdélyi Tibor.

Meg kell említeni a szóbeliség és írásbeliség problematikáját. A betlehemeset korábban szóbeli közvetítéssel tanulták a falubeli gyerekek. 1992-ben azonban már papírra rögzítve adták kézbe a szereplőknek, tehát az írásbeliség volt jelen és az *előadást* szervezett közös próbák előzték meg.

A cserkészek betlehemezése csak 2–3 évig tartott. Három (Vörösfenyő, Hárs, Kiscserkész) ménfőcsanaki cserkész órs – egy órs 6–8 főből állt – járta vele a falut. A szokás megszűnésének oka az volt, hogy a cserkészcsoporthoz tagjai „kiöregedtek” és tanulmányaikat a győri középiskolákban folytatták, másrészt vezetőjük, Erdélyi Tibor is Győrbe, új munkahelyre került. Megjegyzem, a tagok és vezetőjük a mai napig tartják a kapcsolatot és örömmel emlékeznek a betlehemezésre. PÉTER Attila népművelő, az egyik betlehemező cserkész így emlékezik vissza: *Nagyon élveztük a betlehemezést. Kívülről fűjtük az összes szerepet, cserélgettük is gyakran. Nagymamától kapott 50 éves betlehemmel jártunk. Megható, szép hangulata volt, főleg amikor a nagymama, meg a sok idős ember elpityeregte magát. Voltam hírvivő, aki bekopogott a házak-*

<sup>22</sup> Szabó Á. 1993.

<sup>23</sup> Turi András.



hoz betlehemesek előtt, hogy fogadják-e őket, meg angyal és pásztor is.<sup>24</sup> A szokás elhalását az is befolyásolta – tudtuk meg az egykori cserkészvezetőtől –, hogy az 1994-es kormányváltás után a cserkészcsapatok fennmaradásukhoz nem kaptak elég pályázati, pénzügyi lehetőséget.

Meg kell még említeni azt is, hogy korábban Ménfőn más karácsonyi szokás is élt. A karácsonyi ünnepkörben szép példáját találhatjuk a szálláskeresés motívumának is. Az általam vizsgált területen, *Szállást keres a Szent Család* elnevezéssel. A szokás lényege – ugyanúgy, mint más-  
hol – az, hogy karácsony előtt kilenc nappal más-más család fogadja be jelképesen a Szent Családot, illetve annak képét.<sup>25</sup> Az országszerte elterjedt szálláskeresés szokásában a képet megszentelték vagy megszenteltették a pappal, és természetesen a befogadó család tagjai gyóntak és áldoztak is. A felszentelt képet a befogadó család házi oltárára helyezik, majd az összegyűlt közösség együtt énekel és imádkozik. A „szentcsaládjárás”, máshol „szentcsaládkilenced” befejeztével a következő adventig a kép a templomba vagy valamely családhoz került.

A ménfői példa eltér a szakirodalomból ismertektől. Az adatközlés és gyűjtés módjában is más, mivel gyermekkorom kántor nénije, Jurek Mária, Marika néni egy számomra is meglepő és megörvendeztető magnókazettával lepett meg pár évvel ezelőtt, karácsonykor, amelyen nővéremmel, 14 és 11 évesen énekeljük Szent József és Szűz Mária szerepét. Az általam is gyakorolt szokás Bálint Sándor Népünk ünnepei című könyvében leírt ájtatossági formától több szempontból is eltér.<sup>26</sup> Részint abban, hogy a szokás helyszíne bővült a templommal. Az asszonyok nem a családnál gyűltek össze, hanem először a templomba mentek. Karácsony előtt kilenc nappal, 15-én, esti mise után *fogadták be a Szent Családot*. Minden nap más-más család volt a befogadó. A templom Jézus szíve oltárára helyezték a szentképet, mely a szamárháton ülő Máriát és jegyesét, Szent Józsefet ábrázolta. A befogadó család az első padban ült. A szólisták és a kórus éneke után a plébános úr átadta a szentképet a befogadó családnak. A szólisták – akik általános iskolások voltak – minden este cserélődtek. Az előadásban a kórus és a két szereplő, Mária és Szent József szólama váltakozott. A templomi előadás után a Szent Család képét befogadó családnál még a rokonok, családtagok gyertyát gyújtottak, közösen énekeltek és imádkoztak a Szent Családhoz.

Az általam bemutatott profán pásztorjáték és szálláskeresés szokásban közös az előadás ideje (advent), és az egyéni kezdeményezés. Plébánosunk halálával (1976), illetve Jurek Mária Ménfőről való távozásával a szokás feledésbe merült.<sup>27</sup> Meg kell azonban említeni, hogy adatközlőim elmondása szerint a szálláskeresés szokása korábban is élt a faluban. *Ménfőn úgy 1937-től az 50-es évekig élt ez a szokás. Akkor a Leánykör tagjai (40–50 fő) mentek adventkor kilenc családnál és a Szent Család képe előtt imádkoztak és adventi énekeket énekeltek. A Leánykörnek még lapja is volt, a havi Tulipános Láda. A plébános úr 1954-be jött a faluba, akkor már nem élt ez a szokás, a Marika, a kántor 1960-ba.*<sup>28</sup>

De miért említem ezt az ájtatossági formát? Mert párhuzam vonható a betlehemezés és e szokás nemcsak újraéledésének, hanem megszűnésének okai között is. Az ismertetett felújított szokás háttérében ott áll a kezdeményező és éltető egyéniség. Ez a betlehemes felélesztésére is igaz. Ménfőn Erdélyi Tibor elevenítette fel a betlehemezést. A gyermekekből álló szereplőgárda ad-

<sup>24</sup> Lásd 2. számú fotó.

<sup>25</sup> Bálint S. 1938. 109–110., Bálint S. 1989. 46–50., Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997. 182.

<sup>26</sup> Bálint S. 1938. 109.

<sup>27</sup> Sajnos már ő sem él.

<sup>28</sup> Prohászka Imréné, szül.: Szabó Mária, 1929. Ménfő



vent idején estéről estére éltette a betlehemezés szokását. Adatközlőim közül többen úgy nyilatkoztak, hogy egyrészt a betlehemezés felélesztését a megváltozott politikai helyzet is előidézte, vagyis a rendszerváltás nagyobb teret engedett a karácsonyi egyházi és népi szokásoknak.

Az általam most vizsgált szokás esetében is látható, hogy a szokások fennmaradásában, felújításában nagy szerepe volt a szokásszervező és irányító egyéniségeknek. A szereplők felnőtté válásával, illetve elköltözésével (Győr) a szokás kihalt. Tehát az egyén szerepe meghatározó volt.<sup>29</sup> A szokások szervezését a hivatalos intézmények, illetve új közösségek, a mi esetünkben a cserkészek veszik át.

Összefoglalva, a Ménfőn újból meghonosodott betlehemezés nem tudott gyökereket verni, egy szép kezdeményezéssé, próbálkozássá vált. A közösségi keret, a helyszín és a szokásban résztvevők létszáma megváltozott. A betlehemes lerövidült, énekeiből csak egy-egy versszakot adtak elő azért, hogy több helyszínre is el tudjanak menni. A szokás irányítottabb, tervezettebb, tudatosan előkészítetté vált (levelezés szülőkkel, szereplők szállításának szervezése, stb.). S a motiváltsága is kibővült, hiszen a lelkeségen, a karácsonyváráson túl a következő programok létrejöttét tudták az adományokból finanszírozni. A cserkészvezető szervező egyéniségének köszönhetően (szereplők cserélése esténként), pedig több résztvevőt nyert meg a célnak.

A betlehemezés vizsgálata további kiegészítésre, kutatásra szorul. Céлом csupán az volt, hogy bemutassak egy korábban (1930-as években) élő karácsonyi szokást, felélesztésének és elhalásának társadalmi és személyi hátterét.<sup>30</sup> Nem utolsósorban arra is törekedtem, hogy megörökítsem egy recens, neofolklor jelenség életútját.

A konferenciától függetlenül, a karácsonyi postával érkezett egy levél, amely „A nagy ménfői bötlehemes” pásztorjáték bemutatójára invitál a ménfői Bezerédj-kastély nagypincéjébe. A szokást az általános iskola tanulóinak színjátszó csoportja mutatta be. Talán, mint egy fénix madár képes poraiból újjászületni ismét ez a karácsonyi szokás? A válasz már egy újabb előadás témája lehet.

## Irodalom

BÁLINT Sándor

1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza.* Budapest 109-110.

1989 *Karácsony; húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest 46-50.

DÖMÖTÖR Tekla

1983 *A népszokások költészete.* Budapest

1983 *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Budapest

1977 *Betlehemezés.* In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* 269. Budapest

ERDÉLYI Tibor

1993 A Ménfőcsanakai Cserkészcsapat. *Hegyalja* V. évf. 2. szám

GÜLCH Csaba

1998 Örömhír a Megváltóról. Ünnepi köszöntés ménfői betlehemessel: *Kisalföld*, december 24. Karácsony 98' Melléklet 1.

<sup>29</sup> Ujváry Z. 1965. 507.

<sup>30</sup> Köszönöm adatközlőimnek értékes információit, adatait.



KERÉNYI György

1953 *Jeles napok*. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára II.*

Budapest 395–579.

KODÁLY Zoltán

1943 *Iskolai Énekgyűjtemény I.* Budapest

LANCZENDORFER Zsuzsanna

1990 Ménfői „nagy bötlehemes”. *Hegyalja* II. évf. december

1991 „Menjünk mi is Betlehembe...” Az utolsó bölcsőcske. *Hogyan Tovább?* 1991/5. 16–18.

1995 „Szálljatok be szívünkbe...” *Hogyan Tovább?* 1995/5. 25.

2001 *Személyiség és repertoár egy sokoróaljai iparos életútjának tükrében*. Doktori Disszertáció, Kézirat, Budapest

MANGA János

1940 Felvidéki betlehemes játékok. *Ethnographia* 402–412.

1947 Szálláskeresés. *Ethnographia* 270–274.

MANGA János – SZENDREI Janka

1981 Szálláskeresés. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon IV.* 536.

SÜVEGES Jusztinia

1987 *Néphit és népszokások Győr-Ménfőcsanakon*. Szakdolgozat, Kézirat Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

SZABÓ Ákos

1993 Naszály-Tábor. Találkozásom a denevérekkel. *Hegyalja* V. évfolyam 2. szám.

SZENDREI Janka

1977 *Betlehemes*. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* Budapest 267.

TÁTRAI Zsuzsanna – KARÁCSONY MOLNÁR Erika

1997 *Jeles napok, ünnepi szokások*. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1965 Az egyén szerepe a népszokásokban. *Ethnographia* 501–520.

1980 Az egyén szerepe a népszokásokban. In: *Népszokás és népköltészet*. Debrecen 33–59.

VOLLY István

1948 101 Mária-ének. Tanulmány a katolikus népének kérdéseiről a Csillag Virág Napsugár füzetek összes énekével. Budapest

1982 *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest

## Melléklet

### Ménfői „nagy bötlehemes”

(Gyűjtötte: Lanczendorfer Zsuzsanna, 1990. Győr-Ménfőcsanak)

*Pásztorok* – Dicsértessék a Jézus Krisztust! Meghallgassák-e a bötlehemeseket?

*Első pásztor* – Dicsérem a Jézust, engedelmet kérek, hogy minden szó nélkül e házhoz betérek. Pásztor ember is odaveti magát, hol hidegben melegnek érzi a tanyát. De most félős is lakni, az erdőt körüljárni, mert valami kísértetet látni. *(Megüti az ajtót, bejön a második pásztor.)*



*Második pásztor* – Jó, hogy itt találalak, épp téged kereslek, mert magamba lenni megvallom, hogy félek. Amióta élek, pásztoember vagyok, de a magam árnyékától még el nem szaladok. De most mégis elhagytam a nyáját, mert csodálatos kísértetet láttam. Gyönyörűen énekelt, szárnya is volt néki, egész ruházata csillaggal volt teli. Megkértem, mit akar, de ő deákul szólt, nem tudom, mit jelent, de azt tudom, hogy szép volt. *(Megüti az ajtót, bejön a harmadik pásztor.)*

*Harmadik pásztor* – Kenyeres pajtásom, hol veszed itt magad, tudod, hogy a nyáját elhagyni nem szabad. A nyáját őrizni neked kell, egyik szemed alszik, a másik meg figyel. Álom és más semmi, volt mitől megijedni?

*Második pásztor* – Volt biz! Kend is megijedt volna, ha a kísértet kend előtt jelent meg vóna.

*Harmadik pásztor* – Hol az a kísértet, had ütök jót rajta, szinte repedjen, gúnyájának foltja. Kuckóba való vagy, nem a nyáj mellé, holmi kísértetekkel állsz nekem elé. *(Bejön az apó-kísérő és az apó.)*

*Apókísérő* – Bizony megfagyott keményre, simára, vigyázzon nagyapó magára. Ugye mondtam, hogy maradjunk a jó meleg tanyán, mert most bajos járnai a hideg föld fagyán. De ni! Ihol vannak, még itt mulatoznak. Cimboraszó! Csúnya dolog! Eszetekben csak a mulatság forog? Szegény apó, aztán még engem is itt hagynak. Bánják is ők, ha a farkasok fölfalnak?

*Apó* – Fiaim, fiaim rám nem is gondoltok? Engem, öregembert egymagamra hagytok? A nyáj széjjelszalad, nem tudom, mi baj van, ugrik, szalad, játszik apraja-nagyja. Mikor lejött a holdvilág, levettem ezt a nagy bundát. Alám terítettem, elővettem a Bibliát, kiolvastam belőle Dániel prófétát. Azt találtam benne, hogy karácsony tájba, nagy dolog történt egy rongyos istállóba. Este fiaim nagyot csendíték én, rákövetkező karácsony éjjelén.

(Lefeküsznek a pásztorok a földre és az angyalok kint elkezdik énekelni:)

Dicsőség mennyben az Istennek,  
Dicsőség mennyben az Istennek,  
Az angyali seregek vígan így énekelnek,  
Dicsőség, dicsőség Istennek.

(Közben beviszik a betlehemet, leteszik az asztalra, meggyújtják a betlehemben a gyertyát)

(A pásztorok megijednek az énektangtól, az angyalok elkezdik énekelni:)

Pásztorok ne féljetek, örömet hirdetek,  
Mert született üdvözítő ma Betlehembe,  
Menjetek, keressétek.

(Fölugrálnak a pásztorok és éneklük:)

Nosza tehát seregestül hagyjuk itt a nyáját.  
E jótéteményért áldjuk mennyei atyánkat.  
Gyorsan menjünk, félretegyük minden kis sérelmet,  
Siessünk és kérjük tőle kegyelmet.

(A jászol alá térdepelnek és mindegyik rövid imát mond, majd mindenki éneklük:)

Csordapásztorok, midőn betlehemben,  
Csordát őriznek, éjjel a mezőben.



Isten angyali, jövénék melléjük,  
Nagy félelemmel, telik meg ő szívük.

Örömet mondok, nektek ne féljétek,  
Mert ma született, a ti üdvösségetek.

Betlehemi pusztán, örvendetes hír van. Az angyalok szava,  
Ez időben így szóla, ez időben így szóla:  
Betlehemnek majorjában Jézus született.  
Pásztortárs minő hang ez, pásztortárs minő hang ez?

Pásztorok, keljétek és gyorsan menjétek. Közel itt e helyhez.  
Pásztortárs, mi dolog ez, pásztortárs, mi dolog ez?  
Betlehemnek majorjában Jézus született.  
Pásztortárs, nagy öröm ez, pásztortárs nagy öröm ez!

A jel, melyet leletek, jászolban egy gyermek. Ott fekszik a szénán,  
Hódoljunk meg ott méltán, hódoljuk meg ott méltán.  
Betlehemnek majorjában Jézus született.  
Pásztortárs, nagy öröm ez, pásztortárs nagy öröm ez!

Szűz anyja mellette, örvendez felette. Pólyába takarja.  
Pásztortársak el hozzá, pásztortársak el hozzá!  
Légyen dicsőség Istennek, béke embernek!  
Ki-ki örüljön ennek, ki-ki örüljön ennek!

*Apókísérő (tartja a perselyt)* – Egész tisztelettel fordulok hozzátok, kik e ház ajtaját nekünk megnyitjátok. Szólásom úgy hiszem, nem sért meg titeket, de amit én mondok, szívesen vesztetek. De minek is tagadnám szegény az iskolánk, alig van egy darab papírunk és grétánk. Erszényünket meg annyira kilelte a hideg, annyira, hogy szegény halálosan beteg. Ezért kérjük a háznak urát, tegyen a mi szegény hideglövős erszényünkön próbát. Úgy hiszem, valamit be kell adni neki, jó gyomra van, a pénzt könnyen megemészti.

*Mind* – Dicsértessék a Jézus Krisztust!

## A pásztorok imája

*(Gyűjtötte: Süveges Jusztinia, 1987. Győr–Ménfőcsanak)*

*Első pásztor* – Édes kis Jézuskám. Nézd, én szolga vagyok, úgy hiszem az leszek, amíg meg nem halok. A gazdámot elhagytam, más gazdához megyek. Engedd, hogy ezután a Te szolgád legyek. Engedd, hogy lehessen hű és igaz szolgád, add meg a mennyekben hűségem jutalmát. Ámen.

*Második pásztor* – Édes kis Jézuskám én is eléd borulok. Tudom, nem ítélsz meg, ha együgyűen szólok. Egy az én jószágom, reménység a nevem. Kérlek, azért a mennyekben a jutalmat add meg nekem. Ámen.



Apó – Sok időt értem már az Isten kegyelméből, de sok jót elvettem az ő szent kezéből. De, hogy azt az órát valaha megérjem, bizon, bizon mondom, nem is sejdítettem. De ha már meghadtad érni én Istenem, fogadd el érette igaz köszönetem. Te pedig kis Jézus, fia Istennek, legfőbb öröme vagy vén életemnek.



## **A Nemzetközi Betlehemes Találkozók története**

A betlehemezés szokásával foglalkozó konferencia szorosan kapcsolódott a 2003-ban 13. alkalommal megrendezett Nemzetközi Betlehemes Találkozóval. Ez a rendezvény sarkallta arra a konferencia szervezőit, hogy kielégítsék azt a betlehemes találkozók nyomán már évekkal korábban megfogalmazódott igényt, hogy egy tudományos tanácskozás keretében járjuk körbe ennek a szokásnak ma is élő formáit.

A kilencvenes évek eleje óta fokozatosan felértékelődtek a hagyományok, népszokások, ezek között a betlehemezés is, egy látványos példaként az újjáéledő, újjáformálódó tradícióknak. Ennek a folyamatnak volt része az 1991. óta évente megrendezésre kerülő betlehemes találkozó is. A találkozó megálmodója, elindítója és azóta is főszervezője Tömöry Márta, a Magyar Művelődési Intézet munkatársa, a szervezésben és a lebonyolításban segítségére van Szász Zsolt is. A rendezvényre nemcsak Magyarországról, hanem az egész Kárpát-medencéből érkeznek csoportok, így ennek a szokásnak majdnem minden változata látható volt az évek során a színpadon. A budapesti találkozó mintájára a határon túli magyarok is rendszeresen szerveznek betlehemes találkozókat, így Kárpátalján, Délvidéken, Erdélyben és Felvidéken.

A betlehemes találkozónak sokáig nem volt állandó helyszíne. Az első 1991-ben került megrendezésre Kecskeméten, 1992-ben és 1993-ban a Pestújhelyi Községi Házban, 1994-ben ismét Kecskeméten volt a találkozó. Ezt követően 1998-ig az Angyalföldi Csermekházban találtak otthonra a betlehemezők. 1999-ben és 2000-ben a Fonó Budai Zeneházban, 2001-től pedig a Millenáris Parkban rendezik a Betlehemes Találkozót. A fő helyszínek mellett egyes csoportok máshol is bemutatták játéukat, mint például a Néprajzi Múzeum karácsonyi programjának keretében, különböző művelődési házak színpadán, vagy akár szabadtéri karácsonyi vásárokon is.

Az első találkozókön elsősorban báb-, iskolai színjátész, valamint egyházi csoportok vettek részt, akik gyakran valamilyen más tájegység, könyvből tanult, esetleg átdolgozott játékát adták elő. Az évek során azonban egyre hangsúlyosabb lett a hagyományőrző csoportok jelenléte, akik olyan játékot adtak elő, amit az adott faluban az öregektől felgyűjtöttek és visszatanultak. De több olyan csapat fellép évről évre, amelyik ma is gyakorolja a szokást, és karácsonykor házról házra járva köszönteni a háziakat Jézus születése alkalmából. Ezek a csapatok elsősorban a határon túlról érkeznek. Emellett természetesen továbbra is fellépnek iskolai gyerekcsoportok, akik számára a karácsonyi készülődés fontos mozzanata a betlehemes játék betanulása és bemutatása. Rendszeresen fellépnek nemzetiségi csoportok is, például a kőrösszegapáti román gyerekek, a füzéri szlovák betlehemesek, várdombi német fiatalok. A szervezők évek óta törekednek arra is, hogy más népek karácsonyi szokásait is bemutassák a nézőknek, így volt már román, bolgár hagyományőrző csoport, és láthattunk már orosz vertyep játékot.

Az elmúlt évek alatt kialakult a találkozónak egy stabil „törzscsapata”, akik szinte minden évben eljönnek, hogy előadják játéukat. A szokás elevenségét és gazdagságát mutatja azonban, hogy mindig vannak olyan új csoportok, akik korábban nem szerepeltek a rendezvényen. A találkozók ösztönzést adnak arra is, hogy felelevenítsék, vagy életben tartsák a szokást. Szép példa erre Jánok esete. A jánoki betlehemes csapat szinte az elejétől részt vett a találkozón. Először az idősebb korosztály jött előadni a játékot, majd néhány évvel később megjelentek a fiatalok



is. Éveken keresztül az idősek és a fiatalok is eljátszották a betlehemest, majd 2001. óta csak a fiatalok lépnek fel a találkozón. Generációváltást figyelhettünk meg a jánoki csapat esetében. A jánokiak erős kötődést a betlehemezéshez mutatja az is, hogy ők voltak azok, akik a budapesti mintájára a Felvidéken is elkezdtek betlehemes találkozót szervezni.

A legtöbb betlehemes csapat számára a találkozó lehetőség arra, hogy megmutassák magukat, hagyományukat a nagyvilágnak, ugyanakkor egy pozitív megerősítést jelent – elsősorban a fiataloknak –, hogy mások is fontosnak tartják a saját szokásaik megőrzését. A találkozón megismerkedhetnek más csapatokkal, barátságok is kialakultak.

A betlehemes találkozó sajnos a mai napig sem kapta meg azt a kitüntetett figyelmet, amit megérdemelne. Kiaknázatlan lehetőség a szokáskutatók számára, hiszen sok eredeti, soha fel nem gyűjtött játékot láthatnak minden évben.



## A Nemzetközi Betlehemes Találkozók résztvevői

### 1991 Kecskemét

Tarnalelesz – egyházi csoport  
Kecel – cserkészcsapat  
Putnok – Plasztilin bábcsoport  
Debrecen – Csipet Csoapat  
Debrecen – Ludas Matyi bábcsoport  
Debrecen – Kökörcsin bábcsoport  
Debrecen – József Attila Általános Iskola  
Nyírbátor – Csipike  
Báránd – Lúdanyó  
Keszthely – Bokréta  
Hatvan – Kalamajka  
Tiszakarád – Babajaga  
Szombathely – hagyományörző csoport  
Cered – hagyományörző csoport  
Velence – hagyományörző csoport  
Budapest – Óbudai Zeneiskola  
Budapest – MÉG Színház  
Kunszentmiklós – gimnáziumi csoport  
Kecskemét – Gyermek és Ifjúsági Intézet  
Kecskemét – Kis Garabonciások  
Cegléd – Városi Művelődési Központ színjátszó csoportja  
Fót – Fóti Gyermekváros mozgásszínházi csoport  
Kolozsvár – Puck Bábszínház  
Margita  
Visa  
Gelle  
Munkács

### 1992 Pestújrhelyi Közösségi Ház

Tarnalelesz – egyházi csoport  
Szemere – iskolai csoport  
Tass – iskolai csoport  
Putnok – Plasztilin bábcsoport  
Debrecen – József Attila Általános Iskola  
Kecskemét – Gyermek és Ifjúsági Intézet  
Balatonberény – Kopzos–Pödrös hagyományörzők  
Budapest – Pestújrhelyi Általános Iskola  
Budapest – MÉG Színház

Visa  
Halmi  
Bodok  
Lédec  
Gelle

### 1993 Pestújrhelyi Közösségi Ház

Kakasd  
Érd  
Tass – iskolai csoport  
Kunszentmiklós – gimnáziumi csoport  
Salköveskút  
Tinnye  
Balatonberény  
Szada (szentsaládjárás)  
Szemere – Kincs Bábcsoport  
Kecskemét – Gyermek és Ifjúsági Intézet  
Debrecen – József Attila Általános Iskola  
Budapest – Pestújrhelyi Általános Iskola  
Felsőkirályi  
Gímes  
Jánok  
Méra  
Csedreg

### 1994 Kecskemét, Táncsics Művelődési Ház

Hosszúpályi  
Kunszentmiklós – gimnáziumi csoport  
Tass – iskolai csoport  
Debrecen  
Tiszafüred  
Szentpéterúr  
Hajdúszoboszló (kecskézés)  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Füzér (szlovák és magyar betlehemes játék)  
Kakasd  
Mezővári  
Kishegyes  
Zenta  
Margita  
Halmi



Vajdakamarás  
Szamosújvár  
Györgyfalva  
Jánok  
Kürt  
Lédec

### 1995 Angyalföldi Gyermekház

Körösszegapáti – román nemzetiségi iskola  
Magyarpolány (német játék)  
Kakasd  
Balatonberény – Kopzos–Pödrös hagyomány-  
őrzők  
Kunszentmiklós  
Tass – iskolai csoport  
Debrecen – Ludas Matyi bábcsoport  
Debrecen – Fazekas Mihály Általános Iskola  
Debrecen – József Attila Általános Iskola  
Szoboszló – Margaréta  
Hatvan – Kalamajka  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Beled – bábcsoport  
Gyertyánliget  
Csedreg  
Igazfalva  
Jánok  
Dunaszerdahely  
Törökkanizsa  
Ada  
Szenttamás  
Bácbstopolya  
Kishegyes

### 1996 Angyalföldi Gyermekház

Vitnyéd (bölcsocske)  
Hatvan – Kalamajka  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Debrecen – Ludas Matyi bábcsoport  
Hajdúszoboszló (kecskézés)  
Szombathely – gimnáziumi csoport (göcseji  
játék)  
Szada (szentcsaládjárás)  
Körösszegapáti – román nemzetiségi iskola  
Füzér (szlovák és magyar betlehemes játék)  
Kakasd

Angyalföldi csoport

Csantavér  
Rahó  
Bátyu  
Nagybakos  
Csedreg  
Jánok  
Igazfalva  
Ürményháza  
Kishegyes  
Temerin  
Doroszló  
Székelykeve  
Felsőőr (nyugat-dunántúli játék)

### 1998 Angyalföldi Gyermekház

Kunszentmiklós – gimnáziumi csoport  
Kakasd  
Gelénes  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Tiszabecs  
Szombathely – gimnáziumi csoport (nyugat-  
dunántúli játék)  
Debelyacsa  
Ürményháza (kecskézés)  
Törökkanizsa  
Felsőaha  
Jánok  
Beregszász  
Tiszaásvány  
Szék  
Cσετε

### 1999 Budapest Fonó Budai Zeneház

Kakasd  
Hajdúszoboszló (kecskézés) – Margaréta báb-  
kör  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Szeged – Psallie  
Szombathely – gimnáziumi csoport  
Nyíradony – pávakör  
Vitnyéd (bölcsocske)  
Körösszegapáti – román nemzetiségi iskola  
Mány – iskolai csoport bábjátéka  
Budapest – Hangyabanda



Jánok  
Eszeny  
Ásvány  
Mezővári  
Ada  
Temerin  
Doroszló (bölcsoácske)  
Ürményháza (kecskézés)  
Szenttamás (nagyszalontai játék)

### **2000 Budapest Fonó Budai Zeneház**

Szenttamás (nagyszalontai játék)  
Körösszegapáti – román nemzetiségi iskola  
Tarnalelesz – egyházi csoport  
Füzér (szlovák és magyar betlehemes játék)  
Velence  
Fedémes  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Komádi – iskolai csoport  
Szombathely – gimnáziumi csoport  
Miskolc – Baba Yaga Csoport  
Debelyacsa (kecskézés)  
Versec  
Székelykeve  
Bódvavendégi  
Jánok  
Kolon  
Csedreg  
Halmi  
Bátyu  
Tiszacsoma (csillagozás)  
Eszeny roma csoport  
Karácsfalva  
Felsőőr (vasi játék)

### **2001 Budapest – Millenáris Park**

Szekszárd – gimnáziumi csoport (halmi báb-  
táncoltató játék)  
Komádi – iskolai csoport  
Hajdúszoboszló (kecskézés)  
Miskolc (karcsai játék)  
Füzér (szlovák és magyar betlehemes játék)  
Kakasd  
Tiszacsoma  
Gyertyánliget

Beregújfalu  
Jánok  
Bódvavendégi  
Tornaújfalu  
Felsőaha (gesztei játék)  
Lövete  
Temesvajkóc  
Székelykeve  
Versec  
Mohol  
Zenta

### **2002 Budapest – Millenáris Park**

Szekszárd – gimnáziumi csoport (szaniszlói já-  
ték)  
Füzér (szlovák és magyar betlehemes játék)  
Szenttamás (nagyszalontai játék)  
Körösszegapáti – román nemzetiségi iskola  
Szeged – Pipitér bábcsoport  
Kecskemét - Vándorbot  
Hatvan – Kalamajka  
Szar – iskolai csoport (német és magyar játék)  
Sárospatak – görög katolikus hittancsoport  
Pellérd  
Szarvas – gimnáziumi csoport (buzai játék)  
Tiszatardos  
Csátalja  
Kupuszina  
Magyarmihályfalva  
Oromhegyes  
Gombos  
Debelyacsa (kecskézés)  
Ada  
Doroszló  
Eszeny  
Tiszacsoma  
Salánk  
Jánok  
Bódvavendégi  
Felsőaha (gesztei játék)  
Gyimesfelsőlok  
Kézdiszentlélek  
Máréfalva (kántálás)



**2003 Millenáris Park**

Budapest – Hunyadi úti Általános Iskola  
(horgosi játék)  
Várdomb (német játék)  
Sárospatak – görög katolikus hittanecsoprt  
(sárazsadányi játék)  
Kaposvár – bábcsoport  
Pellérd  
Szombathely – gimnáziumi csoport  
Komádi – iskolai csoport  
Kőröszegapáti – román nemzetiségi iskola  
Füzér (szlovák játék)  
Budajenő  
Vörs  
Temesvajkóc  
Versec  
Zenta

Ada  
Oromhegyes  
Debelyacsa (kecskézés)  
Gombos  
Doroszló (bölcsocske)  
Székelykeve  
Magyarmihályfalva  
Csente  
Felsőőr (vitnyédi bölcsocske)  
Jánok  
Tornaújfalva  
Felsőaha (gesztei játék)  
Szentegyházásfalva  
Salánk  
Nagymuzsaly (viski játék)  
Eszeny



## A betlehemes találkozók képei



Ürményháza (Ju) 1999



A körösszegapáti román nemzetiségi iskola turkatánca 2000



Mezővári (U) 1999



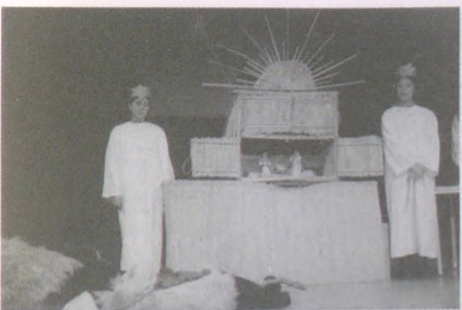
Tiszacsomai csillagozók (U) 2000



Kakasd 1999



Bódvavendégi (Sz) 2000



Szeged 1999





Botosani román hagyományőrző csoport (R) 2000



Füzér szlovák betlehemes játék 2001



Csedreg (R) 2000



Gyertyánliget (U) 2001



Eszenyi roma csoport (U) 2000



Beregújfalu (U) 2001



Halmi bábtáncoltató betlehemes (R) 2000



Székelykeve (Ju) 2001





Lövete (R) 2001



Dorkovói bolgár hagyományörző csoport 2003



Tizsacsoma (U) 2002



Doroszlói bölcsőcske (Ju) 2003



Debelyacsai kecskészás (Ju) 2002



Felsőháha gesztei betlehemes játék (Sz) 2003



Ada (Ju) 2003



Jánok (Sz) 2003





Magyarszentmihály (Ju) 2003



Vérsec (Ju) 2003



Szentegyházaskalu (R) 2003



Várdombi német karácsonyi játék 2003



Szombathelyi gimnáziumi csoport 2003



Vörsi bábtáncoltató betlehemes 2003



Sárospataki görög katolikus hittancsoport 2003















A karácsonyi ünnepkörhöz tartozó betlehemezés Európa-szerte elterjedt népszokás, amely gazdag néprajzi irodalommal rendelkezik, ám átfogó, a történeti és formai kérdések szintézisét nyújtó munka máig sem született. Az amatőr színjátszásként, hagyományőrző csoportok előadásában is továbbélő szokás több mint tíz éve találkozó és vetélkedők formájában is nyilvános: minden év decemberében Betlehemes Találkozóra kerül sor a Hagyományok Háza és a Magyar Művelődési Intézet szervezésében. Ez alkalomból, 2003-ban egy konferencia keretében számolnak be a kutatók a legfrissebb tudományos eredményekről. Ezt az anyagot tartalmazza a kötet. A tanulmányok a szokás változatait, történeti vonatkozásait, a csoportok felkészülésének folyamatát, a találkozók történetét mutatják be, a hagyományőrzés gyakorlatának tapasztalatait összegzik.

